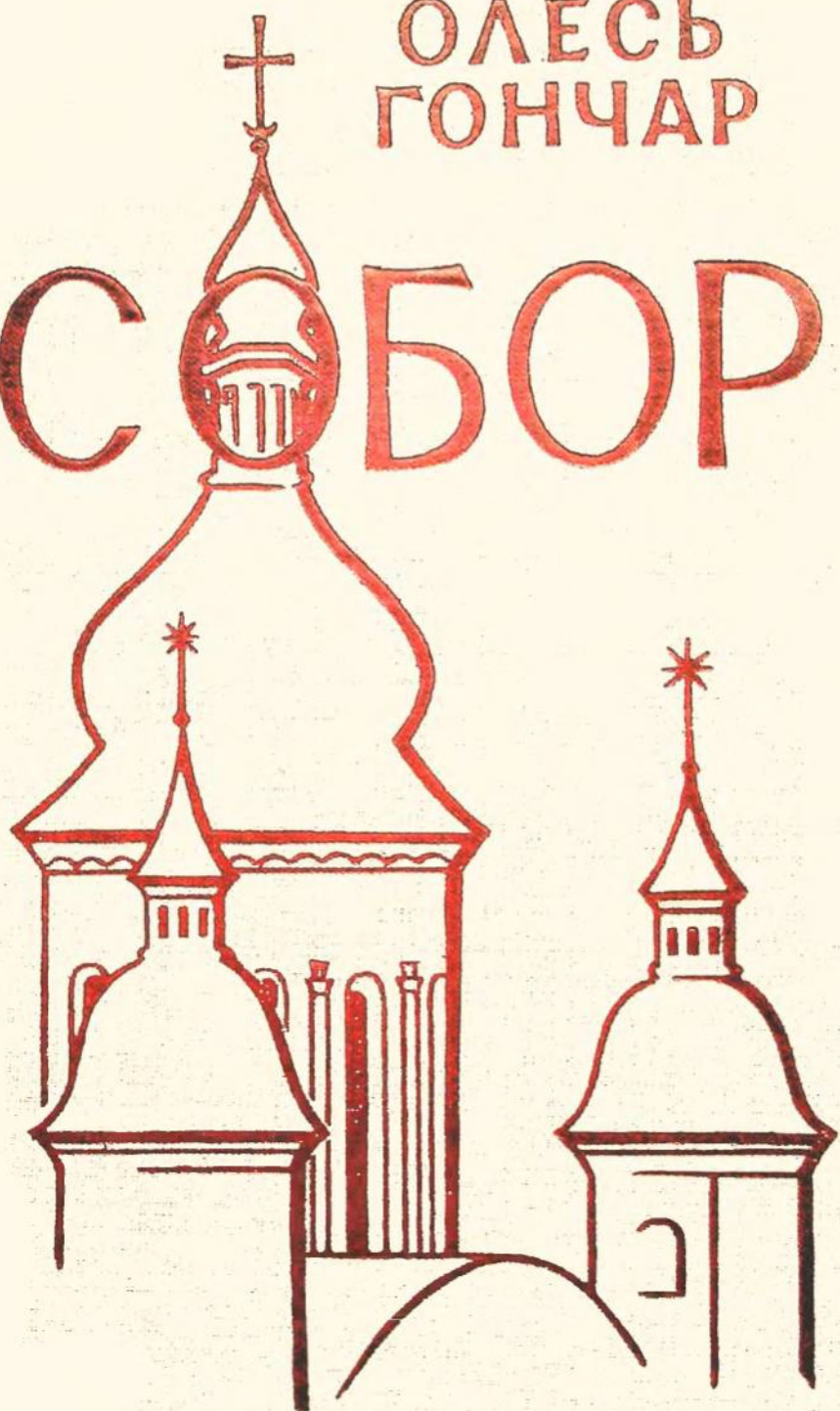

ОЛЕСЬ
ГОНЧАР

СОБОР

OLESEN HONCHAR

THE CATHEDRAL

NOVEL

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

СОБОР

РОМАН

Обгортка Петра Холодного, мол.

Published by the Museum of the Ukrainian Orthodox Memorial Church, USA.

Видано коштом Музею Церкви-Пам'ятника в С. Бавнд Брук, Н. Дж., С. Ш. А.

Собор Олеся Гончара, сучасного українського прозаїка, небуденна поява в нашій літературі. Своїм сюжетом, композицією, персонажами, мовою та стилем, цей роман переростає чи не всю українську прозу останніх двох десятиріч. Його поява в офіційні Спілки Письменників України, Вітчизні, за січень 1968 р., викликала і на Україні і на еміграції оправдане захоплення.

Український читач, втомилий безконечною дефілядою соцреалістичної халтури, що десятками років парадую на магістралях української радянської літератури, в **Соборі** Гончара побачив не тільки добрий мистецький твір, але також і документ про те, що, навіть в умовах постійної регламентації мистецької творчості, українська література непозбавлена належної їй вітальності. Вірилось, що в скорому майбутньому **Собор** появиться окремим книжковим виданням. І дійсно, **Літературна Україна** за 29-те березня повідомила, що в серії „Романи і повісті”, у видавництві Дніпро, стотисячним тиражем, **Собор** побачив світ. Та між 29-им березня і 29-им квітня, цебто в часі, коли **Собор** мусів помандрувати в книжкові кіоски по всій Україні, ЦК КПУ заборонив розповсюдження **Собору**. З вісток, що скоро наспіли з України, ми довідались, що майже повний тираж **Собору** було знищено в харківській друкарні ім. Фрунзе, а ті примірники, які вже встигли дістатися до кіосків та бібліотек, було видучено з обігу.

Появу **Собору** в Вітчизні, до часу його заборони, літературна критика на Україні зустріла дуже прихильно. Такі літературознавці як Маргарита Малиновська, Олесь Лупій, Леонід Новиченко, Семен Шаховський та інші відзначили появу **Собору** як знаменну подію в українській прозі. Розпочалися заходи перекласти **Собор** на російську та інші іноземні мови. Але, як уже згадано вище, 29-го квітня в Києві на зборах письменників-комуністів різко заатаковано **Собор** та тих критиків, які посміли привітати його появу. Скоро, цебто 16-го травня, на сторінках Радянської України, появилась погромлююча критика пера ортодоксального оборонця партійности в літературі, Миколи Шамоти. **Собор** поставлено на індекс забороненої літератури, а його автора, лавреата Ленінської та Шевченківської премій, голову Спілки Письменників України, депутата Верховної Ради СРСР, члена ЦК КПУ, обвинувачено в різних ідеологічних гріхах.

Які причини такої негуманної, нецивілізованої реакції до мистецького твору? Ми не знаємо нічого про закулісні дебати в кабінетах партійних наглядців над літературою, але нам здається, що їх настрашив історичний підтекст роману, що їм не до вподоби стали відкриті, незавуальовані ракурси Миколи Баглая, центрального персонажу роману, до героїчного періоду української історії, Козащини, і, накінець, їм, в 1968 р., в період всезростаючої лібералізації в сателітних країнах, важко було погодитись з критикою соціальної несправедливості, браконерства, замилювання очей, бюрократизму, національної апатії в радянському суспільстві. Можливо п'ять років тому

назад **Собор**, як і низка подібних романів в російській літературі, не був би підданий партійному ostracismu, але в 1968 р. шанси на партійну апробату **Собор** уже не мав.

Партійна критика, у властивий їй спосіб, заатакувала так зв. ідейний аспект роману і цілковито зігнорувала його мистецькі якості. Для нас „ідейність” **Собору** не є центральним критерієм у визначенні його літературної вагомості. Фактично, ми вважаємо, що в **Соборі** Олесь Гончар зовсім не згрішив проти норм радянської ідеології. Микола Баглай і його близькі друзі це позитивні герої. У них не має ні кріху сумніву у справедливість політичної системи, в якій вони живуть; у них не має ніяких позначок внутрішньої розщепленості, внутрішнього страждання; вони вірять в остаточне закріплення радянської системи. То які ж тоді причини партійного погрому **Собору**? Причини, нам здається, такі: в центрі скупого сюжету роману стоїть козацький собор, символ фізичної і духової краси, поміст поміж індустріальним сьогоденням та козацькою Україною. Це нове сьогодення подано в романі в багатому історичному контексті, воно органічно пов'язане з легендарним минулим України. Обороняючи козацький собор, як цікаву архітектурну пам'ятку, Іван та Микола Баглаї обороняють все те, що робить Україну в колі інших народів і етнічно, і історично, і національно своєрідним явищем. А хіба це погано? Таж російські письменники звертаються до історичного минулого російського народу без всяких ідеологічних обмежень. То чому ж, питаємо, заборонено це природне право українським письменникам? Яка різниця поміж руйнуванням Запорозької Січі та козацьких вольностей „жорстокою розпустницею царицею” та паленням книжки про ці вольности жорстокою інквізицією нашого часу?

На нашу думку, значення **Собору**, в першу чергу, лежить в його мистецькій побудові, в його знаменитому використанні українського народного гумору, іронії та сарказму, в його широкому використанні і літературних і діалектичних ресурсів української мови нашого часу та в його вірильному стилі. Все в цьому романі на місці. Не має зайвої деталізації, зайвого відступлення, все гармонійно зливається в одну мистецьку цілість. Правильно охарактеризували **Собор** Леонід Новиченко та Семен Шаховський в статті „В рабочем поселке над Днепром”, надрукованій в московській **Літературній Газеті**, за 20-те березня. „**Собор**”, пишуть ці два літературознавці, „гостропроблемний і полемічний, мистецько-пластичне зображення життя в ньому часто сусідує з темпераментною публіцистикою, яка блищить то ліричними то сатиричними фарбами”. „Стиль і мова роману показують зріле вміння автора передати напруженість думки, важливі осуди, сучасні поняття. І тут Гончар сказав нове слово...”

На закінчення повторимо риторичний виклик Миколи Баглая до тих, що за всяку ціну рішили знести козацький собор, і спрямуємо цей виклик до тих, що за всяку ціну рішили знищити роман Олесь Гончара: „Собор оцей? Горда поема степового зодчества, вона щоразу хвилює тебе, щось навіває, відлунням далеких подій входить у твою молодість. І не треба тут руїни, чуєте ви, генії руйнацтва? Невже не доходить до вас дух обжитості планети, певності, злагоди, який живе у таких витворах, в їхній гармонійності, — дух, що єднає людство?”

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

СОБОР

РОМАН

1

У жодній енциклопедії світу не знайти вам цієї Зачіплянки. А вона є, існує в реальності. Без звички навіть трохи дивно звучить: Зачіплянка. Хтось колись тут за щось зачепився. І так пішло. В давні, в дозаводські часи було, кажуть, на цьому місці велике село, що робило списи запорожцям. І коли мандрували козаки на Січ, то завертали сюди, щоб запитися списками. Отоді, може, котрийсь козак і зачепився тут за якусь, поклавши початок династії.

Живуть на Зачіплянці здебільшого праведні люди, або, як Микола-студент сказав би, правильні. Роботяги. Металурги. Ті, чиє життя розбите на зміни, денні і нічні. З одного краю селища сага блищить, з другого — облуплений собор на майдані біліє. Старовинний, козацький. А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятриво домен, вулканиться червоно. Там народжується метал. Небо тремтить і глибшим стає щоразу, коли металургійний, випліскуючи заграви, бурхає з крутого берега лавою розпечених шлаків.

Буре небо над містом, бурі дими.

Опівночі, коли промчить, прошурхоче велосипедами нічна зміна у бік заводів, і, зморена денними клопотами, Зачіплянка нарешті поринає в сон, і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий, собор стоїть над селищами в задумі, один серед тиші, серед світлої акацієвої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказати б, антиніч. Вона тут незвичайна, ця антиніч, вона мовби зачаклована

видивом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній. Для неї, зачаєної в бажанні розгадати давні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунує православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каються, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...

Заводи дають плавку, заграви бурхають у небо, і вся глибіння його, враз оживши, починає дихати, пульсувати; відблиски неба грають ночами на стінах собору, на його верхах.

Якщо в такий час повертається з інституту Микола Баглай, студент металургійного, то він, ясна річ, зупиниться на майдані, зажере голову і за звичкою послухає собор, його мовчання, послухає оту, не кожному доступну «музику сфер». Зачувши людину, замушкотить на соборі плавнева лелека, що вимостила собі гніздо в риштованні, обкинутому довкола однієї з бокових бань. Як зараз: тільки став — уже занепокоїлась, заворушилась, чи загравою розбуркана, чи за лелечат тривожиться, щоб з гнізда не повипадали. Підвелася над гніздом, і між плавкими обрисами куполів вималювався ще один обрис — граціозний, на високій нозі силует.

Стоїть паха, поглядає з соборної висоти на улюблену свою з жабенятами сагу, що віддалік поблискує при місяці плесом, озиррає сріблясті шатра акацій, що окутали Зачіплянку густим медвянистим духом.

Материзна все тут, предківщина студентова. Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаного в місячнім сьайві Зачіплянку, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожність неба та спокійна ясність собору. Вночі собор ніби, ще величавіший, ніж удень. І ніколи не набридає студентові на нього дивитись. Один із тих велетів тисячолітніх, що розкидані по всій планеті, — то мов похмурі цитаделі стоять з щілинами віконбійниць, то стрільчастими шпилями десь черкаються хмар, то в розлогих опуклостях бань відтворюють образи неба... Серед моря людських поколінь, серед текучих віків височать незрушно, оклецавши себе символами-оздобами, кам'яними химерами, вкарбувавши в собі пристрасті епох. І коли ті, далекі, прийдущі, виринувши з глибин всесвіту, наближаться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, будуть... собори! І вони, ті, зоряні, теж стануть дошукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким не розгадані формули вічної краси!..

Так буде, студент певен цього.

Безвітряно, і коксохімівського диму сьогодні не чути. Медом акацій пахне сьогодні зачіплянська вуличка Весела. Шпоришем затяглась погід парканами, а посередині пухкий килим пилюки, і по ньому легко пахкають студентські, розбиті на тренування кеди. Хоч ніде ще хлопець і не літав, а йде по зачіплянському килиму, мов космонавт...

Для нього, для Баглая-молодшого, тут епіцентр життя. Тут чутише, ніж будь-де, промовляє до тебе навколишній світ своєю мудрою нічною тишею, химерною рослинною в'яззю на відбілених місяцем шлакових стінах. Вночі вражає тебе оце буйне зачіплянське барокко кетяжистих акацій та виноградного буйнолістя. Все змінилось, розрослося, переплелось, і в усьому, в єдності всього гармонія. І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці і поезію людських взаємин? І щоб навчитися цим дорожити, відчутти потребу це берегти... Спочиває Весела, натрудившись, нагальсувавшись за день, розметавши натовпи своїх сірих, канючливих клопотів. Міцно спить під наркозом акацій, що аж до відчинених вікон звисають своїм ясным сріблястим суцвіттям. Не видно ні веранд, ні парканів, ні нужників — все повите нічними фантазіями акацій,

хімер'ям тіней. Тиша, сон і цвіт. Щось є чаклунське в таємничості нічного цвітіння, в місячнім мареві й тиші цих світлих акацієвих ночей. Все у спочинку, тільки дихають повно легені неба та височить над селищами собор, чатує зачіплянські сні й сновидіння.

Повагом чвалає Баглай-студент у трикотажному спортивному костюмі; щось намугикує йдучи. Запізнілий гук чути десь на Клиничку, йому відгукнулося на Циганівці чи на Колонії, хочеться й студентові гукнути на всю горлянку, та, проте, совісно, люди ж сплять, тому й далі тільки мугиче впівголоса щось незрозуміле Зачіплянці, як і його інтегралі.

Крім Баглая-молодшого, є ще Баглай-старший, що за свій темперамент та задержуватість раніше був знаний на селищах як Іван-дикий, а з певного часу відомий більше як рудий Баглай, що в Індії, або просто Віруньчин Іван. Зійшлися характерами Іван та Вірунька. Живуть душа в душу, біля їхнього двору як знак іділічної згоди в сімействі під навислим цвітом акацій лавиця чепурненька, зручна, з бильцем. Лавка, можна сказати, історична. Невдовзі після одруження Іван власноручно змайстрував її, щоб можна було вийти увечері й посидіти при тихих зорях з молодією дружиною в парі. Вгадав, видно, Іван вибрати місце; якраз там, може, лавку спорудив, де прашури колись сиділи на колодках. Бо як вечір, так і збіговисько біля лавки, з усієї вулиці сюди, наче їм тут каша закопана. Цілий вечір товчуться під вікном, на гітарах бренькають. Доки Іван був дома, не раз вулицю розганяв, в самих трусах вискакував, сухоребрый, закудляний зі сну, витрішкуватий, злий:

— Ану, киш мені звідси, гайдуряки, варакути! Як ви мені вбрунькались! Після зміни й відпочити не дають.

Сьогодні розжене тих брунькачів, а завтра вони знов тут, знов бренькають, регочуть під вікнами, ніби навмисне випробовуючи Іванів терпець та оту його «дикість», коли від найменшого доторку чоловік уже завівся, уже спалахнув, як порох.

А зараз лавка вільна,— чи не тому й вільна, що господаря в хаті нема, що нікому вискакувати та полахати? Сама наче запрошує: сядь, студенте, відпочинь після трудів праведних! Можна навіть і лягти на лавці горілиць та ще й тут помугикати до нічних світил.

Тільки-но студент розлігся, відчувши себе в блаженстві супокою, як у відчиненім вікні з'явилася заспана Вірунька. Кругловида, повноплеча, злягла на підвіконня, білою пазухою до місяця світить.

Дивацтва контрактованого студента Віруньці добре знайомі, це тільки він, Микола, має звичку о такій порі розлягтися горичерева на чужій лавці, хоч додому два кроки, і видавати зіркам свою самодіяльність...

— Ловко ж ти тут уможився,— подає Вірунька голос з вікна.— І співаєш гарно, тільки якби замовк, було б ще краще... Дітей мені побудиш.

— Мовчу. Співати заборонено, а думати можна?

— Якась уже нагнала думок?

— Ні, думки мої іншого характеру.

— Якого ж саме, коли не секрет?

— Думаю, Вірунько, обмислюю: чи не записатися мені в секцію класової боротьби?

— Це щось нове.

— Об'яву таку в нас біля деканату вивішено: «Записуйтесь в секцію класової боротьби»... в розумінні класичної тобто.

Вірунька тихо сміється. Білі яблука щік поблискують, і плечі біліють, купаючись в місячнім молоці, і здається, пахне від неї молочко. Давно не доярке, а й досі від Віруньки молодого наче пахне, як тоді, коли Іван уперше привів її на Веселу. Водив та все показував їй, вихваляючись, викрикував гордовито: «На нашій вулич-

ці анонімок не пишуть!» Розкохалась, розповніла в щасливім заміжжі, в ідилії шлюбу, хоча на роботі їй доводиться нелегко, в гуркотняві шихтового двору, де Вірунька не перший рік висиджує зміну за зміною в кабіні свого крана. Там її називають ас-машиніст. Тільки там обличчя її завжди в респіраторній масці, яку вона не скидає протягом всієї зміни, щоб не отруюватись їдкою пилюкою агломерату. Мов королева, возсідає там Вірунька десь аж у піднебессі цеху, десь там торкає пальчиками залізу гриву свого велетня крана, і він, покірний найменшому її порухові, пересувається, куди треба, з гуркотом загібає тонни іржавого брукху, переносить у повітрі і з ще більшим гуркотом — у мульди, у мульди! На вічних протягах, в ядучій пилюці, у скреготах заліза — таке її життя в чорній, літаючій над пеклом шихтового двору кабіні... А тут біленька кабіна її хати пливе у пахошах акацій, і сюркотливий коник десь із бур'янів тче і тче передовій кранівниці своєю нічну поему...

— Вірунько, що тобі собор отой говорить?

— Отой облуплений? Не чула, щоб він говорив.

— А ти вслухайся. Не так вухами, як душею...

— Мій душі є до кого дослухатися: Івана оце знову аві сні бачила... Наче дно ковша прогоріло! Тільки підняли його, дно — хрясь, метал розлився по цеху, вже й кран мій горить, залізо горить, а Іван стоїть, ні з місця!.. Я йому гукаю, щоб тікав, а догукнути не можу, наче горло мені забили доломіти та магнезити... Згориш, Іване, кричу, рятуйся ж! Від цього й прокинулась... До чого б цей сон?

— Факіром Іван повернеться, йогом. Босий по розпеченім шлаку ходитиме.

— Нащо я його пустила? Ніколи більше самого не пущу. На край світа посилатимуть, і я з ним... Бо так і життя зійде...

Смукот розлуки в голосі її, спрага чекання. Весь світ повитий для неї Іваном. Витворила собі його культ, та так, що нікому й розвінчати не вдасться. В інших чвари бувають та бійки, по судах та комітетах бігають, а в них злагода, доброжиток та кохання. Вже й діти школярчата, а вона все викрасовується перед своїм Іваном, як дівчина. Щоразу біжить у заводський парк, коли він там з дружинниками чергує. Кажуть, що з ревновців бігає за Іваном назирці, а вона себе ревнивою не вважає: не так ревність, як гордість жене її в парк, душевну має насолоду дивитись, як Іван з червоною пов'язкою на рукаві, суворий та грізний, веде свій заводський патруль! Хміль миттю проходить у п'янюг, коли забачать Івана Баглая, різні вишкребки сахаються в кущі, адже ж сьогодні чергують мартенівці, то ж рудий Іван із своїми підручними йде!.. Дарма що рудим називають, зате ж серце в нього золоте, ніжне, справедливе, за те й покохала. Іноді і вночі кинеться отак, наче таксі біля двору загуло, фари сяйнули... Приїхав! А то просто плавку дають. Для кого рудий та дикий, а Вірунька просто не може приховати гордошів за нього, коли на заводі мова заходить про Івана: такий майстер сталеваріння! Віртуоз своєї справи... І ніяких тріщин у душі: який у житті, такий і на роботі — дикий, скажений, звідси і вміння, талант сталеварський... Я, каже, було, тільки до печі підходжу, і вже грудьми чую, що там і які! Для Віруньки він перший серед усіх, чародійник печей, не даремно ж саме на ньому зупинилися, коли в Індію відбирали. І хоч не дивина тепер на селищах почути: той на Асуані, той в Афганістані, однак Віруньці здається, що тільки її Іванові випала така честь — українських металургів десь аж у Бхїлаї представляти.

— Буде ж сюрприз: приїде братуха, а собору нема...

— Як це нема? — аж кинулась Вірунька.

— Знести його збираються.

— Вперше чую. Мені до нього, правда, байдуже, але ж щоб отак, людей не спитавшись... Та це вигадки, мабуть.

— Не вигадки. Якщо вже він став на заваді чийсь кар'єрі...

Якщо знесенням його можна відзначитись, на якийсь шабель підскачити...

— Носишся ти з своїм собором, як з писаною торбою... Скажи краще, коли ти матері невістку приведеш? Мабуть же, маєш якусь там на шпильках?

— Ні, Вірунько. Поки що без.

— Так трудно вибрати?

Наче щоб розсмішити Віруньку, Микола розповів, як вони пішли в суботу на острів на танці, на оті самі твісти, яких Вірунька не визнає. Під кінець вечора один тип якийсь, дегенерат кривоногий, відкликає їхню компанію вбік, пропонує пошепки: «Дівочок треба? Можу влаштувати...»

— Та не подонок? — ще й зараз обурюється Микола. — Хотілося йому по тиві дати, та вирішили, навіщо руки бруднити.

— Треба було його в штаб дружини відвести, — строго зауважила Вірунька. — Там у нас для таких добра мітла приготована.

Віруньку час від часу теж можна бачити в парку в дружинницькому патрулі — записалася після того, як провела на Бхілаї свого Івана, грозу паркової хуліганви. Студент, правда, іронізував з цього приводу: вдома город неполений, діти на бабиній шиї, а вона, підтримуючи Іванів престиж, з порушниками громадського порядку бореться.

— Кажуть, Вірунько, всі патрулі перед тобою на витяжку?

— Смійся, смійся. Комусь треба ж і в патрулях ходити. Ідеш, а воно, пацаня яке-небудь жовтороте, з першої полочки причастилося і чіпляється до людей. Воно там і випило, як горобець, а скільки йому треба після цеху... Бліде, дохле, валяється під кущем, хіба ж не заболить душа? Та не я тобі мати! Вчора одне з ремісничат забралось на танцмайданчик і давай до дівчат в'язнути. Ми з Ганною-мотористкою саме нагодились: ану давай, голубчику, сюди! Одна за одне вухо, друга за друге і — в штаб. А воно ще й дьбки стає, скаржиться потім: оця, каже, твоя вухо мені так скрутила, дивіться, аж розпухло... занесіть це в акт!

— Справді, Вірунько: хіба ти маєш право вільного громадянина за вухо?

— А хуліганити воно має право? Теж мені захисник! А ти сам чого досі не в патрулях? Спортсмен, статура яка... Для чого ж оті м'язи нарощуєш?

— Спортсм захоплюватись і п'яниць по парках підбирати — речі різні, Вірунько.

— А хто ж підбиратиме? Усе ми, жінки? А де ж ви, самбісти?

— Я не майстер руковивертання. Може, мені млостить від цього. Може, в мене відраз. Чи не єдиний з культів, який чогось вартий у наш час сумнівів і невизначеності, культ здорового античного тіла. На човна та по Дніпру — оце дотепно, оце по-моєму. Зрештою, що на цій грішній землі людині ще залишається, крім усмішки неба та ласки сонця?

— Усмішка неба — це гарно. Ти таки поет...

— «Днів моїх золоті баргамоти обшугали, оббили вітри». Чула?

— Твоє?

— Та це ж Кості сліпого пісенька, його слова і музика теж...

— Анонімок не пишуть, а хтось і на нього, на Костю, капнув у райраду! Нібито підпільно постачає Зачіплянці напої марки «сам жене»... Було мені за нього клопоту... Та як вам, кажу, не соромно незрячу людину підозрівати? Може, коли й вигнав до свята, а зараз чесну роботу від артілі інвалідів додому бере... Кошки робить, ними живе...

— Вірунько, не кошиками людина живе... «Днів моїх золоті баргамоти» — оце дає смак життю, — Микола захоплено стріпує чубом. — Мистецтво в наш час притягує найшляхетніших. Мистецтво, Вірунько, це, можливо, останнє пристанище свободи...

— А, всі ви скептики, — відмахнулась Вірунька Івановою при-

мовкою, яку вона часто повторює і в лад, і не в лад.— Багато ти мудракуєш, Миколо... Глянь, яка ніч. Дівчата божеволіють у такі ночі! Десь за ним, може, сохне яка, а він усе язика тренує... Ми з Іваном як познайомились, то — повіриш — наче найшло на нас, все життя мені засвітилось. І люди всі стали гарніші, і ферма... Пораєм корів, а я і ясел не бачу, все поглядаю на шлях, коли вже ті шефи прийдуть, а з ними той рудий-кучерявий, що в нього щось дике в очах...

Дуже, видно, заскучала Вірунька за Іваном, коли аж про таке заговорила, про інтими свої, що їх Микола раніше ніколи б, мабуть, не почув. Захмелена спогадами, всміхається, злігши на лутку, зголодніло якось всміхається своїм гріхам, своїм любощам...

Садки стоять безшелесні, крізь них Микола час від часу дослухається до подвір'я Ягора Катратого. Гуси там загелготіли. Мабуть, Ягор з Дніпра повернувся, потривожив своїх підлеглих. Відтоді, як провели заводчани Катратого на пенсію, як з оркестром привезли ветерана-горнового аж на Веселу, інший промисел дід собі знайшов, не міг склавши руки сидіти. Спершу ходив по «халтурах», парове опалення ставив, дахи крив забудовникам трудно добути шифером, хоч у самого хата ще й досі по-старосвітському одна-однісінька на все селище соломною вшита. І так, аж поки добувся до давно жаданої посади — влаштувався бакенником на Дніпрі. Завелися в діда й снасті риболовецькі, завелися знайомства з рибінспекторами, які часом навідуються до старого аж із міста на юшку.

А нещодавно на дідовім подвір'ї з'явилася нова таємнича особа. Хіба ж Віруньці з її чисто жіночою проникливістю важко догадатись, чого Микола раз у раз нашорощує вухо в той бік...

— Бачив, яка там у Ягора племінниця огород поливає? Красуна ж! А ви спите! Хоч би коли на танці дівчину запросили, скептики ви нещасні...

Для скептиків, звісно, не зрсталась непоміченою з'ява за Ягоровим парканом тієї загадкової особи, що Єлькою зветься. Однак нікому ще не вдалося познайомитися з нею. Не раз найцікавіші з хлопців прошигували велосипедами побіля дідового двору, пригальмовуючи та ший витягаючи, але виманити на вулицю жоден не спромігся. Ані усмішки на смаглявому личку. Сама суворість, неприступність, тільки деколи зиркне покрадьки через паркан, зсунуть брови до задивлених велосипедистів і знову погляд у землю, до шланга, що булькає водою, підніме його сердито, так і жди, що струменем межі очі тобі пужне! Найчастіше бачать її спиною до вулиці, бачив не раз і Микола ту постать струнку та ноги міцні, до мідного загорілі, заросені по коліна в дідових полуницях, що від щедрого її поливання повиростають, мабуть, як гарбузи! Хто вона, та порушниця зачіплянського спокою, баламутка хлоп'ячих ночей?

Нічого Миколі про те невідомо. І в діда не вивудиш, мовчить, як скеля. Тільки й знає Баглай, що звідти вона, де степи, де будяки по балках, де смага сарматська на обвітрених лицях горити!

— Може, вона теж поетка? — каже навздогад Вірунька.— Бо як біжить до ларка за хлібом, то, як намахана, людей жахається... Тільки тоді й вискакує, коли вуличка безлюдна, щоб ні з ким не зустрінись... Пробіжить, промайне, та все з озирками, наче за нею женуться...

Микола підводиться з лавки, робить для розминки кілька вільних рухів.

— На добраніч тобі, Вірунько, — каже задумливо. — Вітаю твоє класичне чекання. Вітаю в тобі Ярославну, що сумувала колись отак на валу.

— Ти все жартуєш.

— Ніяких жартів. Жінки, по-моєму, перевершують чоловіків відвагою почуття і його красою... Коли я бачу жінку в любові, у святості чекання, мені хочеться вклонитися їй!

І він справді вклонився. І здалося Вірунці, що зробив це без тіні жарту.

Цієї ночі Баглая водило щось по Зачіплянці, мов сновиду. Дома побував, води качнув, напився, потім біля Ягорового паркана маячила його постать, і гуси на нього сердито гелготали,— купами снігу біліють вони проти місяця в загорожі під сараєм. Коло саги потім постояв, коло тієї рідної саги, де ще наче вчора ляжало, барложилось, вихлюпувалось та скракогонів ганяло його смагляве дитинство. Студент-металург уже, а й зараз ще має звичку бовтатись у сазі, полохати в осоці карасів, і щоразу асистентами при ньому всі оті баглайчата, ткаченята, шпаченята, вся ота замурзана зачіплянська гвардія, що віддана студентові безоглядно... Біля кладовища потім опинивсь, з другого боку Ягорового садка, серед забур'янених горбиків землі, над якими колись темними ночами нібито вставали фосфоричні силуети предків. Зараз не встають, а колись нібито вставали, лякали людей. Хто вони були, ті вставші? Запорожці з списками? Перші металурги? І чого вставалося їм — тісно лежати в землі? Чи підводило їх бажання на реальну прийдешність свою подивитись? Характерники нібито між ними були, ворожити, дивовижні люди. Візьме дрібку рідної землі під шапку і в похід, і земля ця дає йому такі чари, що коли зійдеться з ворогом віч-на-віч, ворог його не бачить. Чує басурманин, як козак сміється, чує, як кінь його ірже, а самого козака не видно. Невидимий, як дух, а сміється!

Занедбано цвинтар, лише великодніми святами сходяться сюди якісь бабусі на поминки... Для них ті, що лежать у землі, не тлін, не розкладена матерія, а наче якийсь підземельний шпиталь живих, відчуваючих... Цілі династії тут поховано металургів, тих, що списи поставали на Січ та гаківниці. Ще й 'зараз дещо знаходять. Якось викопали на вгорді в Кінебаса ковшик крем'яний, міркували гуртом, що воно таке, для чого. А потім таки дотямили: та це ж ковшик метал розливати! Десь тут, видно, козацькі ливарні були!..

Баглаї теж із такого роду. Слідом за старшим братом Миколою ще підлітком пішов на завод, уперше крізь синь окулярів, крізь вічко братової печі побачив той вируючий, як у надрах сонця, вогонь! Раз побачив і ніколи, ніде того не забудеш... А коли вийдеш після зміни із брами заводської, перше, що постає перед тобою,— чорний Титан Праці з розірваними ланцюгами в руках, відлитий з першого металу революції. Батько твій його теж відливав. Глянеш, і щоразу тенькне тобі щось у душі...

Потім на велосипед і гайда Широкою додому. Нагнувшись аж до керма, натискуєш на педалі, чешеш по брукувці, авоська з хлібиною теліпається, в кінці вулиці котиться в пилюку сонця червоний гарбуз. Грузовик поперед тебе мчить з білолицими заводськими мадоннами. Сидять під накриттям у робочому одязі, напрацьовані, неговіркі. Байдуже з будки на тебе поглядають. Котрась потім смішно, видно, в тобі, помітить, щось скаже про тебе, каплавухого фабзайця, бо всі починають хихикати, і ти їм теж зуби поскалиш, хіба шкода? Біля собору звернеш через майдан на свою заповітну Веселу, і вже ти досяг мети. Від закуреної брами заводської до материного порога — оце і вся путь ранньої юності твоєї.

У ремісничі та в ФЗУ Зачіплянка тепер інших послала, тих, у кого ще й вус не пробився, а ти зрілим студентом стоїш ось перед нічним, незникаючим видом собору. Під тінно його минало життя покоління. Були, перейшли, тепер ти з'явивсь. І після тебе прийдуть, житимуть на цій Зачіплянці люди іншого складу, інших професій, кібернетики які-небудь, астронавти... Ким ти будеш для них? З яким почуттям тебе спом'януть? Кажуть, що інстинкт смерті є нібито визначальним у житті людини. Нібито все диктує страх перед невідомістю, перед тайною зникнення... Та чи так це? Чи не більше мусить лякати живущого те, що може він проіснувати безцільно, пррйти дорогу життя людиною-авоською, відцвісти свої

весни пустоцвітом? Так у чому ж все-таки він, «кінецьний зміст всієї мудрості земної»? Як бути справжнім? Як досконалитись? Як маєш повестись, щоб відчувати себе перед лицем всесвіту справді вінцем природи? Ось перед тобою шедевр, поема степового козацького зодчества. Є ритми свої в споруді собору, є вільний політ натхнення, любов висока... А в чому ж твоя душа увічніть себе, де вони, поеми твої? Каже Вірунька, що дівчата божеволіють в такі ночі від кохання... А де ж та, ради якої ти збожеволів би, зустрівши її не своїм життєвим шляху? Вчать тебе, що кохання виникло на пізній стадії розвитку людства, торгом потім стало, ну, а далі? Розвиватиметься, напевно ж, по лінії прекрасного, а не потворного... Чисте, святе це почуття завжди залистане. Їся найвищою пісню і життя, і мистецтва... Але де ж вона, твоя ця ще не співана пісня?

Мовчить собор. Щоразу перед ним Баглай почуває якийсь дивний смуток і щось навіть тривожне. Собор ніби має в собі щось від стихії, навіває щось таке ж велике, як навівають на людину степ, або Дніпро, або окутані вічними димами чорні індустріальні bastiони заводів... Німа музика соборів, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів — вона ж реально існує, ти здатен її чути, хоча інші, здається, до неї глухі. Не злопам'ятна Зачіплянка, та все ж, мабуть, не може забути, чим був колись цей собор, найбільший, найпишніший в єпархії. Скільком голови дурманив чадом лампад, облудністю проповідей, наркотичними пахощами ладану з розмашистих попівських кадил... Пузаті попи ставали тут ще пузатішими, церковні старости, стрижені під горщик, намащені оливою, брязчали горами мідяків на таріллі, злодіювали, наживалися на свічках, шахраї підрядчики одним махом відкуповувались тут від гріхів, а старці та старчихи вмирали на папертях, а нещасні каліки, що звідусіль тяглися сюди, щоб зцілитися, добутися чуда, так і залишались каліками, чуда не добувшись... Горіли свічки, сяяли в рушниках ікони, півча — аж розлягався собор — переливалася райськими голосами, виспівуючи людям небесне, вічне блаженство, а після відправ знову викидало їх із небес у реальний жорстокий світ хижачтва, здирства, нестатків, світ бельгійських заводчиків і «рідних» мордатих стражників, получок і забастовок, пиятик і бійок до крові... Але це відійшло, розтануло разом з ладанними димами, зостався для студента тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики. Невже знесуть? Вірунька заспокоює, нема нібито причин зносити... Та якщо вже взяли за нього, якщо став він комусь на заваді, то причину знайдуть... Ох, важко буде втриматись йому!.. А нащадки ж прийдуть, спитають колись: ану, якими ви були? Що збудували? Що зруйнували? Чим ваш дух трепетав?

2

Шаленіють зенітки, в небі свист і виття, блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-сліпе, як вибух. Сили війни зчепилися на переправах, Дніпро кипить, береги здригаються від бомбових ударів.

Тужно, кінецьсвітньо горять заводи.

У садках робітничих передмість звалища боєприпасів, кучугури снарядних ящиків, вони теж горять, снаряди вибухають, самі вистрілюють, свистять урізнобіч.

Спека бою важко плаває по садках обчухраних; падає сажа. Чадіє все.

І серед цього пекла, в учаділому, розчахнутому світі, в окопчику серед соняшників золоточолих раптом запищало.

Солдат саме пробігав мимо окопчика — лице заюшене кров'ю, і рука його перебита теліпалась, теж уся у свіжій крові... Все ж він, оглушений боєм, палаючий кров'ю, почув той писк і зупинився над окопом, над породіллею. І дитя її, новонароджене, тільки оченята

розкліпивши, в подиві безтямності вперше побачило цей світ, побачило його у суцільній кривавості, заюшене лице над окопом розпливалося на все небо, і небо все червоніло, курилось у димах, і сонце було в ореолі крові. Це було перше враження новонародженого, перші карби, що ляжуть десь у надрах його підсвідомості.

— Скажіть там, гукніть кого-небудь... — долинуло з окопу змучене, материнське.

Боець стояв ошелешений, забувши, що й сам він стікає кров'ю, не бралось, видно, йому голови, що серед усього цього хаосу нищення можна народитись, здавалося, що тут можна було тільки вмерти. Було неймовірністю, що наперекір цьому несамовитому шалові смерті раптом з'являється із надр небуття, вдирається в ці вибухи, гуркоти й чади маленький пагінчик життя. Було неймовірно, що те пискляве, рожеве й безпомічне — то і є людина. Мале закричало ще дужче, мовби засліплене червоним палаючим вибухом всесвіту, мовби тим криком немовляти з окопу сама земля бунтувалася проти цього кінецьсвітнього хаосу з сліпим, моторошним, на скалки розбризканим сонцем. Димилися вирви, вириті смердючими бомбами. Підпалені снаряди самі вистрілювались край садка, і чути було, як із шелестом падають гільзи по городах, по кладовищу.

— Гукніть же, гукніть кого-небудь!..

Схаменувшись, солдат позадкував від окопчика, шурхнув у сонашники, — услід йому вони якусь хвилю ще похитували золотими лобами.

Кривавий, жевріючий день був, сліпучий полудень.

Про що думала мати? Може, плакала? Може, почуття винуватості душило її: нащо народила? Нащо в таке пускає життя? Хотіла б у світ квітів щоб він явивсь, у світ запахущий, трояндовий, а світ, куди воно вдерлося, її мале, зустрічає його смородом, вибухами, шаленінням смерті... Материнські страхи блукали у її стражденних очах. Мабуть, це недобра прикмета, що воно в окопі народжене. І що перша людина, яку побачило немовля, постала у крові (ніщо, ніщо так не паленіє, як ополудні людська кров!).

А боець все ж не забув там, видно, погукати. Бо Шпачиха, — це була вона, найгаласливіша на всю Зачіплянку Шпачиха, яка в ці дні тільки й торочила всім про свою полохливість, ойкала та зойкала при кожному гуркоті, — тепер, накульгуючи, пригинцем бігла через городи серед снарядного свисту, і ноги в неї були в почавлених помідорах та попечених на розкиданих всюди, ще гарячих гільзах (розказуватиме пізніше, що, наступаючи на них, вона аж підскакувала...).

Прибігла і заходила коло породілля.

— Парубок! — сказала вона. — Може, колись, як виросте, хоч чарку тітці піднесе. За те, що бабувала. Що пуп зав'язала серед такого страхіття!..

Так з'явився на світ ще один Баглай, нащадок металургів.

Оцей самий, що тепер на баглаївському родинному ліжку не вміщається, що, розкинувшись, спить солодко і всміхається вві сні. Під мікроскопом недавно показував матері пилюжинку, невидиму простим оком пилюжинку заводських димів. Глянула мати: ой, леле! Каменюка, брила!

— В ній менше двох мікронів, — посміхнувся син. — Але пилінок безліч, і разом вони хмара... Отаким дихаєм, мамо, так вдихаємо... Жити серед розкішної природи, на березі однієї з найкрасивіших річок планети і все життя дихати рудним пилом та газом... це нормально, мамо? Легеннями фільтрувати — нормально?

— Нормально буде, як повітря очистите.

— О, саме для цього й проводимо укрупнення інтелектів: великі уми, як відомо, сходяться!..

З Олексом-механіком здружилися, забирають на цілий день материн стіл, розкладають свої креслення та все щось метикують...

— Будуть, мамо, уловлювачі. Такі фільтри поставимо, що й молекула не проскочить.

— Бо знаєте, як тепер наше місто називають? — докидає Олекс, що хоч і не набагато старший за Миколу, а геть облісів, череп, як коліно.— Вчора в автобусі почув: місто молодості й сміху... Молодості, тому що до старості важко буде в таких димах доживати...

— А сміху?

— Бо всі з того берега сміються, коли вітер на Зачіплянку подме. А коли навпаки, від заводів на місто війне, тоді черга Зачіплянці сміятись...

Спить студент, довгов'язий смаглявець з чорними бровами, усмішка блукає на вишнево-прищерхлих губах. Сниться, може, йому котрась із тих, що на спартакіадах із стрічками та з обручами вигинаються,— він і сам готується до спартакіади. Чи, може, уві сні бачить місто своє без сажі, без хмаровища рудих заводських димів, що ними сьогодні, здається, окутає й Зачіплянку, бо лисячі хвости азотнотукового повернулися, розпушилися в цей бік...

А кризь виноградне листя веранди сонце сходить росяно, червоно. Мати, готуючи сніданок, мимоволі задивилася на ранкове світило, бо краса сходу сонця ніколи людині не набридне, завжди вона краса, до останнього погляду, мабуть... Шкода, що син проспить таке диво, пізно ліг, і будити мати не зважується, але будильник виявляється рішучішим за матір, загаркотів раптом так, що Микола схопився спрожого, як опечений. «Доброго ранку, мамо!» — гукнув матері весело, вскочив мерщій у свій спортивний темно-синій трикотаж і гайнув із хати: перед тим, як засісти за свої ватмани та рейсфедери, він мусить ще пробігтися для зарядки, обкружляти кілька разів довкола саги, як робить це в будь-яку погоду.

Мимо Ягорової хати бігти Миколі до саги, мимо солом'яного дідового палацу. Чудом збереглася тут ця старосвітчина між шиферами, між шлаковими будинками зачіплянців, цей осілий, з призьбою, ніби ще запорозьких часів зимівник. Невідомо коли хата встанне і вкривалася, солома вляглася, злилася, спресована часом у монолітну масу, позеленену де-не-де мохом, увінчану по гребеню міцними гузирями очеретяних снопів. Хата стара, погнулася, а віконниці на ній новісінькі, голубі, так само й паркан від вулиці голубий, з червоними краплями-візерунками. Після смерті Ягорихи ніхто цієї хати не чепурих, стояла, дощами оббита, бо хоч Катратий ніякого діла не цурається, а вважав, що братися самому хату білити незручно, жіноча ж це, мовляв, робота. Лише цими днями вперше повеселішала хата, свіжо побілена стоїть; і хлівчик до половини побілений, відро з глиною і щітка стоять біля «козлів», а самої білильниці ніде не видно. Ні діда, ні білильниці, тільки «Кама» біля колодязя туркоче, вода з шланга булькає — сама собі поливає полуниці. Де ж та, що вчора поливала? Кінець садиби в Ягора ще збереглась левада, там сіна копичка, очерету кущ і жита смужка, про яке він каже: «Житечко».

Нікого й там, ніде не майне дівоча постать. А може, й зовсім уже попрощалася з дядьком Катратим? Погостювала та й знов туди, звідки й з'явилась, і вже ніколи ти її не зустрінеш, не віднайдеш ніде оту дивну сумовиту задуму зеленавих очей.

Відчув, як одразу падає настрій. Пробіг, не побачив у дворі, і вже смуток тебе обліг, і здається, що ніколи й не побачиш її... Ні, так не годиться піддаватися настроям. Та й взагалі — які в тебе можуть бути претензії? Побачення вона тобі призначала, чи що? Може, вона в іншого до нестями закохана, в якого-небудь тракториста або серцеїда завклубу, а ти для неї величина безконечно мала... Так, але чому ж тоді в душі 'застряла? Намагаєшся збагну-

ти, як зароджується оця тайна першого зацікавлення... Чому саме цей тип людини привабив, запав тобі в душу, а не інший?

На сазі між осокою наче пеньок здоровенний темніє: то Ягор Катратий сидить у човні, терпляче вичікує своїх окупців та карасів. Навесні під час розливу, коли дніпровська вода поміж кучугурами добиралася аж до саги, Катратий рівчачки струмочком прокопував, травичку зелену прогортав, заманюючи весняну воду та рибу в сагу. «Ідіть, ідіть, королі й карасі»,— примовляв. А воно як пішло — в одну ніч вода аж під вікнами стала в Ягора. Сміялася тоді Заціплянка: «Ну накликали, дядьку Ягоре, карасів? Уже у вікна заглядають?»

Відмовчувався. І зараз мовчки ловить те, що не ловиться. На плечах жилетка якась зашмугляна, латку видно на спині, голова старого геть сховалась під повстаним розтовченим капелюхом з отих бувальців капелюхів, що їх доношують, вийшовши на пенсію, заводські горнові. Заломи на такому капелюсі крило бравіше, ввіткни зверху пір'їну, і міг би ним вимахувати який-небудь середньовічний кавальєро, церемонно вітаючи десь на вулицях Верони або Сарагоси своїх середньовічних дам... Не видно Ягора з-під капелюха, звисає з-під нього тільки великий, картоплиною Ягорів ніс, червоний, аж синій. Старий сердиться, коли натякають, від чого те посиніння: не від чарки посинів, а від полум'я печі! Хто ж не вірить — стань на горно, вік постій, тоді переконаєшся, від чого носи в горнових синіють... Коли не ловиться, діда краще не чіпай, пробігай мимо нього стежкою мовчки, ніби й не помічаєш. Для балачок з дідом вибирай час інший, коли він не буде поглинутий оцим своїм ловецьким заняттям, що нічого, правда, йому й не віщує, бо карасі тут грамотні, знають, як їм повестися. А щоб розворушити Ягора на розмову, на дискусію, треба особливої атмосфери, буває це найчастіше після чарки, отоді вам, теперішнім, старий розповість, що означало бути металургом в його часи, яку треба було міць мати в хребті, щоб з-поміж тих, які сотнями валяються на біржі праці, саме тебе відібрали на завод у гвардію каталів. Бути каталем не кожному випадало, тільки перші здоров'яки, кремезняки туди потрапляли... Кілька років ганяєш вагонетку, і аж після того візьмуть тебе на г о р н о, тобто до печі, до святої святих. Разом ви йдете на завод, наче в кіно, іди собі навіть у галстучі, бо кожному з вас там шухлядки до послуг (одна для чистого, друга для брудного), після роботи став під душ, освіжився, перевдягнувся, а ми тоді вмивались як? Із канави під домною! Десь під фурми голову підставиш, як ужаришся, обіллешся і, мокрий весь, знов до роботи... Людно було тоді на домнах, бо все вручну, вручну. Льотка як зачавуниться, то біда! Шість чоловік беремось і «бараном» таранимо, б'ємо, б'ємо, аж іскри з очей сипляться, доки лом сталний заганяємо, щоб льотку проломити. І лабораторіями нас не балували... Тепер голос лаборантки на робочому місці чує, вона тобі з лабораторії по селектору передасть, що ти там зварив... Декотрі пробують ще й улещувати лаборанток, дай, мовляв, що треба, а вона йому: ні! Одержуй, що є! Душею кривити не стану... Тепер ти, поки останній ковш набереш, з першого вже аналіз маєш, а тоді все на око, на око. Зате ж очі були! Тільки гляну — по скалках, по відтинках, по чомусь невлалюваному скажу тобі з точністю до тисячних доль! Майстри були, секрети свої знали. Лобода, було, сокиру як зробить — нічим її не пощербив, бритву треба — він тобі й бритву утне краще від Золлінгена... Спитаєш його як, а він тільки усмішкою вус торкне: гартував її, каже, з кислому молоці, а наводив цибулею... А ви? — пошле Ягор на молодих свою примружену зневагу.— Де ваша мудрість? Наші печі хай куріли, але ж по-божому, а після вашого кисневого дуття вдвічі більше кушпелити стали. Дим отой, червоний, залізний, то ж ваш? І коксохімівський смердючий... І азотнотуковий, що й листя на деревах від нього жовтіє... Ваші це все, ваші вдосконалення, і води

ваші в Дніпро, від яких риба одразу пузом догори... Ну да, штрафи ж директори платять по двадцять та по тридцять тисяч від заводу, з одної кишені вийме, в другу покладе. Димів більшає, Дніпро бруднить, від гуркоту машин глухне!.. Правда, дбаючи про людину, заводські гудки відмінили. А я вас питаю: навіщо? Гудок — то була пісня заводська, в кожного заводу своя, особлива, а разом зливались вони в єдину вранішню симфонію, і люди із селищ, вирушаючи на роботу, настроювались на музику заводів, бо то їх кликало саме життя...

Оббігши тричі круг саги, круг непорушного Ягорового капелюха в осоці, повертається додому студент; Ягорове подвір'я порожнє, щітка в глині, як і раніш, лежить, ніким не торкана, і душу хлопцеві опікає сум якоїсь ніби втрати, втрати чогось ще не знайденого...

Ранок вітряний, буйний, від заводів вітер жене розпатлані дими, небо южить, сонце над садками не такої ясності, як учора. Іван, їдучи в Індію, жартував: «Микола наш себе ще покаже, не даром ото одну пилюжинку впіймав у мікроскоп... Вернусь, мабуть, не впізнаю Зачіплянки, зовсім без диму буде, скрізь Миколині фільтроустановки з табличкою: «Зроблено в Зачіплянці»...

Поки що дими димлять у реальності, а фільтри у мріях. Не так важко винайти, як впровадити. Скільки пропонували різних способів фільтрування, скільки тих проектів, навіть схвалених, по шухлядах лежить... Директорам ці фільтри в печінках, простіше йому давай, дешевше, а поки що він давитиме вас димом, сотні тонн залізної пилюки викидатиме на місто, і сам дихатиме нею також... І все тільки тому, що газозловлювачі нібито не дають видимої вигоди виробництву... Якби хоч на частку процента позначилися на плані — давно б він їх уже звів! А так труїться! І сам труїтимусь, рудим пилом та сажею засиплю ваші акації, смородом коксохіму переб'ю аромати їхні, бо мені не до лірики, мені б тільки швидше! Догнати запорожців, перегнати «Азовсталь», доповісти, відрепортувати — в цьому смисл мого буття!..

На веранді над склянкою чаю сидить Олекса-механік, скаржиться старій Баглаїсі:

— Ніколи не думав, що стільки в нас крутіїв. Та ще крутіїв такої високої кваліфікації... Свободу дав мені директор, від усього на два тижні увільнює тебе, товаришу механік: бери машину, їдь, тільки доведи до кінця ту справу з відстійником, бо ще одної комісії ждемо. Зубами взявся я за це діло. Пішов по установах, в усіх кабінетах побував, усі дозволи одержав, залишилося ніби найпростіше: поїхати в приміський радгосп, щоб конкретно вказали місце, де нам дозволяється збудувати свій заводський відстійник. Отже, до директора радгоспу, до шанованого на всю область Героя Соціалістичної Праці товариша Бублика. І оце три дні до нього їжджу, три дні ганяюсь за ним по всіх полях і не можу впливати.

— Він просто ховається від тебе, — каже Микола, присідаючи до сніданку. — Може, він має навіть рацію з свого боку: про що йому з тобою, варваром, говорити? Навіщо йому твоїм смердючим відстійником поганити квітучі поля?

— А в нього вони такі квітучі, — згоджується механік. — Самого маку плантація... Невже навмисне водить мене за носа?

— І дає зрозуміти в такий спосіб: робіть, товариші, замкнутий цикл! Смокчете з Дніпра щороку більше, що повертаєте природі? Отруту!... Не хоче вона більше ваших агресивних вод!..

— Завтра я до нього поїду о четвертій ранку. Чатуватиму біля двору ще до сходу сонця. Я таки видобуду з того Бублика підпис!..

— Паперів тих розвелось — людей топлять, — каже Баглаїха. — Ось нашу Ткаченчиху скільки мордують за папірець, мабуть, до суду дійде... І тільки через те, що миші їй три роки трудового стажу з'їли!

— Мамо, досить критики,— зводить брови Микола.— Краще звільняйте нам стіл для цілком позитивної діяльності...

Засядуть вони за столом на цілі години. Не раз, упершись поглядом у розгорнуте креслення, механік потре свій голий загорілий череп, не раз і студент у задумі пошкребе потилицю, шукаючи виходу з якогось глухого кута. А садки блищатимуть мускулясто гіллям, вітер ганятиме їх, і сонце неповним блиском, наче пригашене, блищатиме у вирвищі заюженого неба. Перерву зроблять собі зачіплянські Едісони, коли загаласає вуличка веселими дитячими голосами:

— Гляньте! Дивіться! Он вони!

Обидва: і Олекса-механік, і Баглаєнко молодий — повискакують з хати на дитяче алакання і теж стануть дивитись у бік собою, в небо, де високо вгорі, в буро-оранжевій хмарі коксохімівських димів, сліпучо зблискують чийсь, мабуть, Прапірного-прокатника, голуби. Хтось їх там ганяє, хлопці чи сам господар, підіймає обережно їх над собором, над валування важких димів, щоб там, у понадхмар'ї, на чистих висотах, добули розумні птахи собі свіжого повітря ковток. Звідусіль усім селищем видно, як вони то згаснуть, то знову виринуть у тій буро-оранжевій повені і, мов рибки, трепещуть у ній, ледь помітно набираючи висоту. Вже ось їх нема, розтанули, зникли, а по якійсь хвилі знов засрібляться, мов біле листячко, розвіяне вітром у тій буро-червоній хмарі. Задер голову Баглай, дивиться, як поволі, але вперто підіймаються вони над собором, як наче і його витягують за собою, круг за кругом, тягнуть у небо разом з його банями та шпильми, виводячи над цим видимим ще свій, якийсь вищий, невидимий собор.

Ніхто на Зачіплянці не пропустить такого видовища; навіть хто в нічній був, і той, розбуджений алаканням голуб'ятників, вичваляє на подвір'я і ще заспано стане дивитись на ту неприродно оранжеву коксохімівську хмару, крізь яку поволі пробиваються вгору білосніжні голуби Прапірного. Все глибше у височінь, щоб хоч там чистого, без ангідридів повітря ковтнути...

Стоїть на подвір'ї серед збудженої малечі Баглай-студент, погляд невідривно там, де птахи то згаснуть у хмарі над собором, то знову сріблясто затріпочуться, зблиснуть, мов білі іскринки... І весь час хлопча почуває ніби чийсь погляд на собі. Задивлений у небо, не помічає, як двоє по-дівочому зірких зеленавих очей потайки стежать за ним з гущавини Ягорових джунглів.

Цей старовинний, ще козацьких часів собор, був він од Єльки захований обрієм, ніколи змалку не бачила його повністю. Бачила із ступи лише вершечки, голубі його маківки.

Пасе дівча телят біля своєї драної ферми, по рудих, спалених сонцем балках, де тільки будяки, мов кактуси дикі десь у мексиканській пустелі, а зійдеш на пагорб — і перед тобою в далечі, за маревом сонця, блакитніє оте високе, вершечок мрії дитячої. Блакитні планети твого дитинства.

Мати розповідала, як дівчиною ще ходила до того собору на богомілля, босими йшли, берегли вбувачку і взувалися лише там, перед порогом, перш ніж ступити до того храму святої краси...

Єлька при фермі й виростала. Батька не знала зовсім: як фронт переходив, нібито прижито було її від солдата перехожого. Росла, не знаючи, що то воно таке батьківська ласка, та й чи багато хто її знав із її ровесниць? Мати працювала на постійній, свинаркою. Літо й зиму, будень чи свято, із світку й до ночі тільки припледи, опороси, запарки, комбікорм... І Єлька-Оленка весь час біла неї, у колі цих інтересів. І навіть коли до школи пішла, то й

тоді весь позашкільний її час на фермі минав, тут були її Еллади й Вавілоні.

Бо треба ж було якось жити! Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а як уже тій безмужній матері-одиначці, що не вміла з правління вимагати, вміла тільки працювати чорно! Інша хоч викричить своє право, вибанітує бригадира, а голос Ельчиної матері звичний був тільки просити. І то ще добре, як пообіцяє бригадир гарбу соломи на зиму, але й обіцяного не завжди діждешся, бо він по-своєму перекрутить, бо влада його тут більша, ніж у римського цезаря. Що хоче, те й зробить. Не поставиш могорича, не буде й соломи, хай хоч і вода в хаті замерзає. Бери тоді, як темніє, мотузок та з матір'ю покрадьки в поле, до скирти. Отак мимоволі ще й злодійкою станеш, самі тебе такою зроблять. Смичеш похапцем, озирнешся, серце з грудей вискакує. Нав'ючені в'язанками, йдуть потім, спотикаючись, від скирти, аж до землі їх та солома гне. Нема людини — сама купа соломи по засніженім поліу сунеться!

Задичавленою, відлюдькуватою росла. А коли підросла, то й бригадири стали помічати:

— Гарне ж дівча росте!

Після високого синього літа небо осені обвалюється на степи важкою мрякою, туманами, і нема більше вдалині твого ясного собору, нема й далини, маленьким стає світ. Вечори довгі, темрява навкруги непроглядна, в корівнику «летучими мишами» світять, дарма що металеві щогли високовольної над самою фермою гудуть.

Одного дня з'явився на фермі приїжджий агітатор з портфелем, блідолиций, в кепчині, в червонім кашне.

— Як тут у вас, дівчата, кіно буває? — бадьоро опитував.

— Та буває.

— Оплати досить?

— Та досить.

— Чого ж вам ще не вистачає? — допитувався з щирим подивом.

А Галька-переросток, що майже й надію втратила на заміжжя, тихо йому, зніяковіло:

— Хлопців...

Пирснули разом усі, посміялись, а воно ж і не до сміху, бо хлопців таки й справді в селі мало позоставалось — той у ремісничеві, той в армію, той на новобудови подався.

Спитав потім ще, чи річка в них є, щоб улітку можна було приїхати, загоріти, як вони. І хоч річки в них не було, одна з старших синарок відповіла:

— Приїздіть, загорите... Ми вік тут загоряємо.

Гість не образився, лагідно сказав їм:

— Приходьте, дівчата, увечері до клубу, лекцію читатиму, — і довше, ніж на інших, затримав свій погляд на Ельці. Здалося їй, що насамперед її це запрошення стосувалось, саме її він кликав до клубу. Очі мав якісь водянисті, а так нічого: молодий був, непоганий собою, симпатичний в отім яскравім картатім кашне.

— Про що ж лекція? — шаріючись, запитала Елька.

— О, в мене тема особлива: кохання. «Любовь — не вздохи на скамейке...» Чули? Ну, і так далі. Приходьте, не пошкодуєте.

Увечері вони були в клубі. Всі фермівські гуртом так і посідали попереду, щоб нічого не пропустити. Незабаром і він вийшов на фанерну трибунку з своїм портфелем. Помітивши Ельку, всміхнувся їй, став розкладати папери. Сама не знає, чого вона так хвилювалась. Ждала ніби якогось відкриття, сподівалась почути слова, до того не чуті, особливі, і все не зводила очей з його білого чола, з його яскравого кашне. Мусив він сказати ті слова, призначувані, може, найперше їй, такі, що сколихнули б душу! І він почав. Клуб у Вовчугах маленький, тісний, з глиняною поколупаною до-

лівкою, з низькою стелею... Тут говори хоч і пошепки, тебе почують, а він з тієї трибуни раптом став кричати. Наче зовсім глухі люди перед ним сидять або й зовсім людей нема, сама пустеча. Розмахував руками, упивався своїм голосом, який то спадав завчено, то верескливо ліз кудись угору,— ось-ось пустить півня! Елька і слів його не чула, їй аж мурашки бігали по тілу від його фальшивих нот, все боялась, що він таки на півня зірветься, і жарко ставало від пекучого сорому за той верескучий крик, соромно перед дівчатами, перед людьми. «Ну навіщо ти так кричиш,— аж благала його в душі.— Хіба ж можна так... про кохання?» Хотілося затупити вуха, втекти, та все ж пересилила себе, досиділа, доки він таки докричав свою лекцію до кінця. Нічогоісінько не запам'яталось, всі слова просковзнули десь мимо розуму й серця.

Коли розходились, він наздогнав її вже надворі, пішов поруч, ждав від неї, мабуть, похвали, потім сам запитав:

— Ну як?

А вона йшла мовчки, похнюплена. Молодий лектор по-своєму витлумачив її мовчанку, він, видно, був певен, що зажив сьогодні успіху, почувався збуджено, став розповідати Ельці, скільки праці доклав він, готуючи свою лекцію, гори літератури перекидав, самих тільки цитат навибирав більше двохсот! Але й не шкодує, що стільки попрацював, бо з-поміж лекцій на інші теми ця збирає щоразу найбільшу аудиторію. Тут не скажеш, що матеріал сухий, нудний, нікому не цікавий. Тема кохання кожного розворушить!

«Бідолашний,— думала Елька із співчуттям.— Отак трудиться, і все намарне. Старється, вчить людей кохати, а сам... ти кохав коли-небудь? Чи тебе кохали?»

Лектор провів її до двору, ще й тут балакучо розповідав про неспокійне своє кочове життя, про степові розбагнючені дороги і як його десь у «глибинці» трактором витягали, бо люди скрізь хочуть більше знати про любов, про дружбу й кохання...

«І це ти по всіх клубах так репетуєш!» — невідступно муляло Ельці, яка ще й досі не позбулася почуття сорому за нього.

Мжичило того вечора, лектор підняв комір мерзлякувато, проте розставатися не спішив. Сам признався, що нікого ще в житті не кохав, вона таки вгадала.

— Горять, палають, на стіни деруться від переживань... ви вірите в це? — весело запитав Ельку.

Почав щось про людей атомного віку, про їхню потребу знайти якусь вітиху, забуття, про бажання сучасних жити під наркозом креси.

Дізнавшись, що перед ним ще школярка, хоча й старшокласниця, він сказав їй комплімент:

— Але ж ви зовсім сформована! Дівчина такої яскравої зроди... Я вас там на фермі одразу запримітив.— І без усякого вагання перейшов на «ти»: — В тебе краса. Дай напитися твоєї краси!..

Наблизившись, спробував її обійняти. Грубо, негарно якось вийшло, як і в отих розбалуваних дівчатами механізаторів, що сп'яну лізуть до кожної з обіймами. Вона його відштовхнула, сердито, різко, обома руками:

— Гетьте! Спершу самі навчіться кохати!

Відтоді й не бачила більше ні його, ні його півнячого кашне.

Їй хотілось кохання, але ж хіба це було воно, оте повите таїною, всемогутнє почуття? Почувала жагу зустріти когось, хто відповів би співом серця, вибухом пристрасті, хто відкрив би поезію зоряних ночей степових, з ким зазнала б щасливого шаленства близькості... Певне, з таким і ці тумани не були б сліпі, і невилазні шляхи не були б болотом, і не здавалась би тобі затяжкою твоя завжденна праця.

Хто ж він міг бути. Її суджений?

Знала, що подобалась одному парубкові з механізаторів, як-

раз одному з тих розбалуваних дівчатами,— восени його забрали в армію. Якось одержала від нього листа: «Січас служить какось непривично, трудно звикать, що тобою командують, та все привыкнеца, пайка хватає, наїдаюся полностью, так що на здоров'я не скажусь, плюс до цього ще й рижим і фіззарядка теж здоров'я дасть...» І це він писав їй, яка перечитала всіх поетів у бібліотеці, задихаючись, читала листи пушкінської ніжності і потім ночами не могла заснути від хвилювання, від своїх розкішних фантазій... А він «какось» там наїдається! Проводжала — красень був, танцював як! А зараз Ельку обурювала і його граматика, і отой його «рижим», що заслугував двійки, і особливо оте «какось»: якщо можна в людині розчаруватись за одне таке «какось», то це був саме той випадок! Вона йому й словом не відповіла.

Незабаром змінили їхнього бригадира, що зовсім пропився та ще сп'яну розпатякував на фермі вечорами про стирання різниці між містом і селом і який він спосіб пропонує для цього... «Хочете знати який? Затемнити міста!» А що він плескав це в той час, коли їхню ферму взяли на нарешті електрифікувати, то провина його тільки побільшилась і ніхто за нього не заступився: не стало — і все.

Замість затемнювача-пропияки прислали на ферму молодшого, завзятого, з іншої далекої бригади. Завфермою поставили, а що раніше був бригадиром, то так серед дівчат і зосталось йому ч'я: бригадир. Цей виявився куди дбайливішим за свого попередника, домігся перед правлінням для дівчат нових куфайок та чобіт гумових, щоб у грязюці не тонули, радіо з'явилося, і надої збільшились, бо встановив нові раціони для корів. Дівчат забезпечив літературою по тваринництву,— сам він у технікумі вчився заочно, або, як він казав жартома, «позаглазно». На відміну від свого попередника думкою доярок не нехтував, радився з ними, як збільшити надої молока. Разом обдумували це, вишукували способів, і одна із старших віком доярок навіть запропонувала вдатись до... зоряної води! Тобто такої, що ніч простояла в дійниці при зорях. Є ж бо, мовляв, таке народне повір'я, коли корова дає мало молока, то набирають води в дійницю, ставлять на видноті ясної ночі під зорями, хай простоїть так усю ніч, а тоді корову напувай тією зоряною водою...

— До зоряної води ще й макухи треба,— злегка висміяв пропозицію бригадир.— І я вам дістану макухи!

І справді дістав. Пообіцяв, що й комбікорму ще виб'є. Показував на далекі маківки собору:

— Бачите? Отам повен собор комбікорму! Якби наші не спали, давно б уже мали наряд...

До Ельки бригадир ставився з явною доброзичливістю: зовсім юна доярка, треба ж підтримати! Коли одна з доярок захворіла і довелося розподілити її групу корів, бригадир віддав Ельці рекордистку Княгиню, що було неабиякою честю, ще й пояснив свої наміри:

— На виставку Княгиню готуватимем. Як добуду кормів, окремо її поставимо, умови створимо, в Москву Княгиня твоя поїде! І ти з нею, Елько!..

Веселішим стало Ельчине життя на фермі. І ходила тепер легко, якось з підлетом, в усмішці, у рухах з'явилося щось ластів'яче, і нерідко можна було почути, як Елька на самоті наспівує десь у тьмбурі, набираючи січку коровам.

Владою своєю новий бригадир не зловживав, з ним можна було сперечатись, жартувати, дівчата при ньому відчували себе вільніше. Дуже боявся, правда, своєї ревнивої Варки і признавався одверто:

— Три зла не могу терпіти в житті: лютого бугая, копіячаного трудодня і ревнивої жінки.

Вона в нього була таки ревнюща, не раз прибігала на ферму,

тіпаючись від підозр, шпигувала, вистежувала, особливо коли йому доводилось зоставатись на ніч чергувати під час отелення. А він, маючи вдачу веселу, був і справді охочий пожирувати, пощипати дівчат, покачати їх у тамбурі на соломі. І найчастіше в соломі чомусь опинялася Елька, і що ж такого в цих жартах? Їй, розсмішеній, палаючій, це навіть подобалося. На іншого, може, образилась би, а тут тільки ляцалася та звивалася, коли цупкорукий бригадир з купи дівчат її вихапав лоскотно:

— Ану, що це тут у пазусі за кавунцята!

Навесні Ельку спіткало тяжке горе: матір у глинищі привалило. Одразу зосталася круглою сиротою. На похорон приїздив дядько Ягор, материн брат, заводчанин, про якого мати, якщо бувало й заговорювала іноді, то майже пошепки, бо тільки так годилося згадувати дядькову молодість, що губилася десь у Гуляйполі. Від'їжджаючи, цей малознайомий родич запитав Ельку, чи не має наміру вона з часом перекочувати до міста, і хоч вона ще не думала над цим, дядько Ягор зауважив про всяк випадок, що хата його для неї завжди відкрита.

В дні, коли вона була в горі, вперше Елька по-справжньому оцінила і вірність подруг, що приходили й додому до неї ночувати, ділити її самотність, і ставлення бригадирове оцінила, який був тепер ще уважніший до осиротілої дівчини. Сам привіз соломі, хоч вона й не просила. Повернулася увечері, а солома вже серед двору, бери, топи...

Школу Ельці довелося кинути, бо якщо досі була тільки помічницею матері, то відтепер мусила про все дбати сама.

— Переб'єшся, перебудеш, а далі в технікум, на заочний,— заспокоював її бригадир.— Всі ходи і виходи мені там відомі, допоможу.

Якось цілим гуртом поїхали до міста одержувати комбикорм. День був вітряний, небо де-не-де проглядало блакитними безрезневими вікнами. Відчутно повертало на весну. Земля відтанула, голі посадки серед чорних полів буйнилися, гнули-ламали їх пружисті степові вітри. Гнало вітрами з півдня, проте ще холодно було, дівчата в чоботях та куфайках шулилися, затиснувши між собою бригадира, закривалися од вітру цупким брезентом. Везли ще й картоплю на базар, насипом насипану в кузові, на ній і сиділи. Машина хилталася по розбитих коліях, ледве повзла, і лише коли вибрались з чорноземлі на бруківку, дорога аж засвітілася. І ті безрезневі вікна одразу ніби побільшали, блакитніли в небі веселіше. Задумано дивились дівчата, як попереду їхньої тритонки помчав щодуху інший якийсь грузовик, повен людей, що сиділи у відкритому кузові щільно, плечем до плеча, мов солдати.

— Дівчата, польова пошта попереду!

Коли ж наблизились, виявилось, що зовсім не хлопці то з польової пошти, а сірі газові балони вишикувались у кузові тісно, один біля одного!

— Оце, мабуть, наші женихи,— гіркувато пожартувала тоді Галька-переросток.

Де-не-де вишки було видно по степу — закладались перші шахти Західного Донбасу, що вже аж сюди насувався. Бригадир зауважив, що хлопці після армії тепер більше на шахти йдуть, і Катря Степанишина, в якій щоким завжди горять, сказала, що з осені теж гайне на шахти, що годі з неї, мовляв, цього вашого колгоспу, та ще й відсталого — найзанежаяніший, мабуть, в області! Бригадир був Катриними нахвалками ніби аж стурбований, став відговорювати Катрю від її наміру, запевняв, що він кров з носа, а ферму на той рік повністю механізує, буде, мовляв, ще й у них кореспондентів та різних делегацій, що їх тепер тільки туди, де Герої, возять. Говорив про переваги хліборобської праці, про цілі дні на свіжій повітрі, нагадав, що й Лев Толстой колись за плугом ходив.

— Толстой хай собі як хоче,— відрізає Катря,— а я буду на шахтах!

І, закутавшись хусткою по самі очі, замовкла.

Склад комбікорму був якраз у тому козацькому соборі, що його ще здалеку видно, коли під'їздиш до заводських селищ. Спершу побували на центральному ринку, з картоплею спродались без заганяння, а, проте, коли під'їхали до собору одержувати комбікорм, то на дверях висів замок, хоч до кінця робочого дня було ще далеко. Кладовщика не знали де й шукати. З'явився він напевно, будучи добре під чаркою, неприязно сповістив мимохідь, що тільки завтра вранці почне видавати комбікорм, бо зараз у нього, мовляв, ще не все оформлено.

Бригадир, наздогнавши кладовщика, став про щось шепотітися з ним, але наслідків це ніяких не дало,— довелося біля собору й заночувати.

Всього один раз Елька ще дитиною була коло цього собору, тоді тут збирався базар,— мати якось взяла її, коли їхала сюди із своїми односельцями продавати олію. Ще картки були не відмінені, людям жилося сутужно, Ельці пригадується, як жінка якась ходила по базару і від кожної з тих, що підторговували, збирала «комірне» — по ложці олії.

— На міліціонера,— пояснювала тихо.

Тобто щоб не ганяв, бо олію тоді було заборонено продавати. І жінки не скупилися, давала кожна по повній ложці до того худючого безолійного міліціонера, і був то навіть не хабар, скоріше то була премія за його неформальність і розуміння трудної для всіх ситуації. Собор тоді вразив Ельку тільки своєю суворістю, холодом і якимось величавим неприв'їтням. А зараз викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства.

Грузовик їхній став на ночівлю під акаціями неподалік собору, щоб завтра, коли утвориться черга за комбікормом, бути до дверей найближче. Згодом стали прибувати ще машини з нарядами на комбікорм, з накушканими базарянами; приїжджі розбирали свої корзини та клунки, розходились по заводських родичах ночувати. Ельчині подруги теж цілим гуртом зібралися йти до Вірки Іванової, з сусіднього села вона, вийшла кілька років тому заміж сюди,— рудий та витрішкуватий, а став знатним сталеваром, і Віринуха тепер, ох, і живе ж! Кликали і Ельку з собою, але вона сказала, що їй є до кого, дядько ж Ягор Катратий десь тут мешкав неподалік: солом'яна хата під сімнадцятим номером. Хоч смеркалося, знайшла в кінці вулички той 17-й... Дядька вдома, однак, не застала. Хвіртка зачинена наглухо, може, й на цілу ніч поїхав куди... Позаглядала Елька та з тим і повернулася на майдан, до машини.

Бригадир, зрадівши, сказав, що залишає Ельку стерегти машину, а сам з водієм, в компанії з іншими шоферами, серед яких терся й кладовщик, одразу подався кудись шукати забігайлівки.

Невдовзі в одній із хат селища зринули співи, Елька впізнала відчайдушний Катрин голос, що вирізнявся дзвінкістю з-поміж інших, і улюблену Катрину пісню впізнала: «Терен мати коло хати...» Співають якраз, видно, у хаті тієї щасливої Вірки з Погребищ, що загнуждала якогось рудого сталевара та тепер «ох, і живе ж!» В нову хату восени ввійшла, а мазальниця запрошувала таки з свого села, із Погребищ, цілий тиждень рівняли їй ізсередини стіни та наозидили мальовки, бо тут, мовляв, і рівняють не так, і мальовок з півнями не вміють... До жіночих голосів прилучився й чоловічий, загудів улад, добре смикнувши, мабуть, того первака, що дівчата везли землячці нову хату кропити... Закортіло і Ельці бути там, у гурті з усіма, в теплій хаті з мальовками, але стримала себе з якоюсь навіть злістю: дуже тебе ждуть там, у тієї погребищанки, та ще й незнайомої, дуже приємно було б дивитись на її благопо-луччя!

Елька сьогодні чомусь на всіх була зла.

Собор похмуро плив у хмарах вечірніх. Тужливим чимось, навіть тривожним віяло від нього. Ким він вибудований? І яким чудом вцілів? І яку душу хтось у нього вклав, що и через віки вона Ельку торкає?..

Зовсім споночило, став накрапати дощ. Елька забилася під брезент, зробивши з нього щось схоже на курінь, закуталась, щоб швидше зігрітись.

Бригадир та водій грузовика вернулись пізно, принесли оселедців у газети, пляшку й чорну хлібину.

— Маємо комбікорм,— весело сказав бригадир і запросив Ельку:— Ану, хазяєчко, сюди, зараз погріємось... Тримай хліб, тримай посудину!..

Не забули й про неї все-таки.

Грілися в темряві. Розламували хліб руками на шматки, роздирали оселедці, напій у склянки гранчасті наливали, був то ніби якийсь ром, вони його і в темряві точно поділили. Ельку теж умовили випити, ковтнула кілька разів — міцне було, як вогонь. Потім пізніше стала вона догадуватись, що не випадкове, а заздалегідь намислене ними було це вгощення, і про себе думала, що теж не випадково залилася тут під брезентом... Щось її ніби спонукало зостатися, хоч і намірів ніяких не мала, ніякої думки наперед не складала, і все ж ніби й передчувалося, як воно буде.

А було так: шофера десь не стало, бригадир, зіщулившись, курив біля машини, собор виступав із темряви неба якось моторошно. Було вже, мабуть, за північ, вітер розгулявся, гуркотів шматом зірваної бляхи десь на соборних верхах. Через деякий час бригадир теж забрався в кузов, опинився під халабудою брезенту.

— Чуєш, який вітрюга... Не замерзати ж мені там...

І заспокоїв, присунувшись:

— Не бійся. Не чіпатиму.

І хоч мала б одразу відігнати його, але чомусь не відігнала. І навіть коли почула слова ласки, то теж не обірвала, хотілося їх слухати, було щось довірливе в його скаргах на свою долю, щирість чулася у його співчутті до Ельки, яка тепер залилася без матері, сама... Була їй зараз не байдужа його близькість, і його довіра, він, видно, відчув Ельчин настрій і ще ближче присунувся, вона чула міцне тепло його тіла. Гарячі шепоти-благання хвилювали, ласки, ніколи не знані, пробуджували чуттєвість. Вітер шарпав їхню халабуду, брезент лопотів, а вона чула біля себе жадливе, палке:

— Елько, раз живемо! Двічі нікому не вдавалось!

Стільки он, мовляв, дівчат-перестарків у селі, ніхто й не гляне! Порозлітались хлопці, дівчатами по селах хоч греблю гати... Про шахти ще чула, куди вони махнуть... Про щастя, яке треба ловити...

І знову:

— Раз! Двічі жити ще нікому не вдавалось! Тож не будь така горда! Не бійся! Ти ж сама тепер!.. Вільна! Ніхто тобі не указ!

І таки почувала, що вільна вчинити, як хоче. Може, й справді своє треба ловити, хапати? Інші самі ладні йому на шию кинутись, а вона ось таку владу над ним добула, доводить свого бригадира до безтяму... Розпалена, вже не відпручувалась, а коли міцний смак поцілунку відчула, здалось, що оце й є воно, оцей хміль і є кохання...

Ніч горіла темрявою. І була вона найтемніша з усіх ночей, ця ніч її падіння. Не стала вона святом Ельчиного життя. Не принесла ні радості, ні насолоди. Нічого, крім болю.

Вранці пусте було небо, хмари убогі пливли над собором, а вітер улігся, на сході краєчок неба холодно, криваво червонів. Двері собору були відчинені: починали видавати комбікорм. Дівчата пе-

регукувалися в соборі, треба було і Єльці бути там, але її чомусь не кликали, не чіпали. І вона не спішила вибиратися з-під брезенту. Голуб темно-сизий, брудний сидів на карнизі собору, викрасовувався, водив грудьми. Пташки цівкали в голих деревах. Гілки дерев мокро блищали, зволожені по-весняному. Життя було, воно брало своє, але ця бадьорість ранку, пробудження весни, ясна смужка світання, і пташиний цівкіт, і веселі голоси в глибині собору — все існувало якось поза нею, все сприймала Єлька тепер ніби зоддалеки, із свого знеможеного, дотла спустошеного світу. Наче повинен був би палити її сором за те, що сталося, вогонь ганьби, гріха, пороку, але й цього якось не відчувала, був тільки тупий біль, відчуття спустошеності та безмежний розлив туги.

Нарешті встала. Треба ж було таки йти, помагати дівчатам набирати того комбікорму. Шофер, що длубався в моторі, обернувся до Єльки, якось негарно осміхаючись оголеністю своєї вивернутої, підсмикнутої вгору заячої губи.

— Як спочивалося, Олено батьківно? — і підморгнув з гидкою інтимністю. — Чи не замерзли під брезентом? Бо я в кабіні замерзав...

Він, виявляється, був у кабіні! Наче ж зникав кудись, а виявляється, був тут... І видно по ньому, по цій нахабній, змовницькій усмішці, що знає все... Ну, тепер знатимуть і всі Вовчуги!

На мить це ошпарило її, потім знов накотилася байдужість. Побрела до собору і, похнюпившись, по очі закутана хусткою, зупинилась біля порога, навпроти навстіж відчинених у соборну сутінь дверей. Не зважувалась переступити поріг. Здавалось, тільки переступить, і станеться щось страшне, земля під нею трісне, все соборне склепіння обвалиться на неї, падшу, осквернену!

А там, усередині, було гомінко, безжурно. Видно, як Галька-перестарок стоїть біля кучугури комбікорму, тримаючи лантух розкритим, їй хтось насипає, а потім вона раптом задерла голову й ні сіло ні впало дико галаснула догори:

— Ге-е-й, на високій полонині...

І, засміявшись, сказала:

— Оце резонанс!

Ніхто на Єльку наче й уваги не звернув, коли вона, пересиливши себе, таки переступила поріг собору, ніхто не запитав, чого за пізнілась, чого заспала, її появу в соборі всі сприйняли спокійно, навіть байдуже, але в цій байдужості почувалася якась умисність. В соборі було ще холодніше, ніж надворі, пустою, мишами смерділо. Вікна, де ще позоставались шибки, в павутинні, запорошені дертю. Одразу після війни нібито збирались відкрити в цьому соборі антирелігійний музей з куточком місцевої фауни і флори, але чомусь не вийшло, і лише як спомин про ті наміри опудало плавневого шуліки припадало тепер пилюкою над вітарем та де-не-де зі стін, з-поміж обляюних мадонн, шкірилися іклами вовчі та вепрячі морди. Уже й вепрів у плавнях нема, а тут шкіряться... Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас з різьбленими гронами та виноградним листям. Колісь, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце й тут зосталась... Все кинуте звалищем, стіни в патьоках, кризь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розокритими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака святого в ясно-червоній одежі... Там уже не було ні пилюки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густо-блакитне небо й по ньому золоті зірки! Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору й дивилась туди, в глибину найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибину мовби втягувала,

всю душу Єльчину втягувала, як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, в яку тебе щось невідступно штовхає... «Я опоганена, мене опоганили, я не смію, не маю тут права стояти!» — волато в ній каяття. І все ж у якомусь заціпенілому напівзабутті стояла серед цього захламленого храму, втопивши погляд у той небесно-блакитний вир підкупольної висоти. Ясним, не загидженим тільки й зостався отой острівець собору вгорі, чистотою та високістю навіював і на неї острах, чистоту спокути, відчуття провини і подмук якихось непевних надій... Ота краса, що вгорі, — чому вона їй раніш не відкрилась?

— Не думай, що ти в планетарій попала, Єлько! — нарешті окликнули її. — Годі вистоювати, давай сюди, помагай.

Всі закурені були комбікормом, важко і впізнати, де яка, і коли Єлька теж взялася нагортати в лантух, то крізь куряву бачила тепер тільки заплиюжені чоботи чийсь, що тупо тупцювалися в дерті біля лантуха.

Потім і його побачила, бригадира. Вперше після ночі з'явився з кладовщиком із якогось закамарка, підійшов ближче, розстебнув піджак, сказав бадьоро:

— Набивайте, набивайте, дівчата, тугіше. Не завжди попадається такий янголячий харчі..

І помітно було, як очі відводять, уникає, щоб не зустрітися з Єлькою поглядом. Коли сміявся, зовсім очі його зникали. Усмішка була, але без очей. Сміється, а вони геть зникають під забороншеними повіками, спігне людина у своєму сміхові. «І оцеї безокий чоловічок, з головою, круто вгрузлою межі плечі, з усмішкою блудливою, оце та людина, якій ти вночі в сльозах віддалась? Оце той, що тебе улещував, що палким своїм белькотанням та співчуттям душу тобі розколов?» Саму себе Єлька зараз ненавиділа за хвилинне оте потьмарення, за те, що дала себе осліпити. Обранець? В'язистий, круглопикий, а росту був просто мізерного, особливо зараз, коли сутулився, у своєму якомусь горбатовому, з овечим коміром піджаку.

Коли треба було братися за лантухи, виносити комбікорм із собору, Єлька з ненавистю кинула бригадирові:

— Самі носіть.

— А ти?

— Я вихідна.

І він, винуваю покліпавши віями, нічого й не сказав, заціпило йому. Дівчата теж вирішили, що не жіноче діло тягати лантухи, відійшли до грузовика і стали чепуритись. Єлька, зупинившись осторонь, спідлоба спостерігала, як вони вдвох — бригадир та його клишоногий собутильник кладовщик — тягнуть комбікорм із собору, зіткнулись лантухами в дверях і, обидва маленькі, миршаві, вовтузяться з тими лантухами перед собором, мов жуки, мов шашелі, перед величчю його! Жити для цього? Жити для комбікорму?.. «Не хочу! Не буду! Якщо не втоплюся десь на Вовчий, зйду геть із села. Не пропишуть — без прописки житиму. Це ж моя земля, мій світ!» Єдиним рідком для неї уявлялося тепер оте безвісне життя без прописки...

Коли йшла, похнюплена, до свого грузовика, шоферня з інших машин зачіпала її жартами, але Єлька нічим не відповідала, загравання не викликало в неї зараз нічого, крім огиди. Всі вони були тепер їй ненависні, всі були для неї бригадирами! Брутальні, липкі, з брехливими словами, з тваринно-цупкими обіймами...

Перед від'їздом ще раз навідалась до дядька Ягора і знов не застала. Повертались додому. Всі були чогось не в настрої, наче пересварилися між собою. В дорозі бригадир влаштувався між лантухами від Єльки подалі, боявся, видно, що вона тепер нав'язуватиметься йому, відбиватиме від жінок. «Можеш не боятись,—

посилала вона в думці йому своє презирство.— Плювала я на тебе. Ніколи ти мені і в сні не приснишся».

Першої ж ночі вдома собор їй приснився. Наче стоїть вона сама у соборі, дивиться в глибину його купола, а там замість струмування світла, замість блакитного неба з золотими зірками чомусь присмерк сіріє, майже темрява, і хтось ніби метушиться в тій високій наскрізній темряві. Навколо неї стіни теж якось загадково шарудять, і Елька помічає, що з сутіні, зі стін собору, звідусіль виглядають щетинясті вепрячі голови, і не опудала, а всі ще живі, ворухаться...

Прокинувшись, не могла до ранку заснути. Все знов передумувала, як воно складалось: наді... макуха... зоряна вода... І майже злорадо таврувала себе: «Оце ж тобі зоряна вода!.. Калюжа твоя!»

Скрутне настало для Ельки життя. Бригадирова проходу не давала. До клубу не показуйся — викляне, обкидає багном при вселюдно:

— Байстрючка! Викурвок воєнний! Оце вас такого в школі вчили? Як чоловіків чужих відбивати?

І так випоганить, не знаєш, куди діватись. Хіба поясниш, хіба повіриш, що бригадир її для Ельки вмер, не існує й не існуватиме більше!.. А навіть якби й закохалась? Права не має, чи що? Скажіть ви, мудрі, як все-таки поведеться дівчині, коли б раптом закохалась у жонатого чоловіка? Ну хай з нею цього не сталося, але ж з іншою могло б?

Бригадир пробував, правда, через деякий час знов підкотитись, ляща вхопив, та на тому й кінчилася їхня любов. Хоча й біля своєї крикухи жити не став. Замордований її ревностями, змушений був чкурнути десь із села. Спершу прилаштувався в сусіднім радгоспі, а звідти ще далі кудись зринув, зник з горизонту. Згодом чутка пройшла, що бачили його на шахтах Західного Донбасу.

Бригадирова зовсім після того знесамовитіла. Таку ославу пустила на Ельку по селу, що й інші жінки стали поглядати на неї з підозрою.

— Дивіться, он вона йде, та, що жонатих переманює!

— Може, й мого вже приманюєш? А в нього діти! А в нього я!

Так і вистежують Ельку ті очі насторожено-злі, руки крючкуваті, ладні при найменшій, хай навіть вигаданій підозрі в патлі їй учепитись.

Деякі з чоловіків справді уявили собі, що вона кожному тепер доступна, який-небудь гультьай аліментний і той вважав, що має право докучати їй, домагатися взаємності.

— Ловка, ловка пішла Магдалина,— не раз чула вона вслід. Знало б чоловіче поголів'я, яке воно все нестерпне було тепер їй, нічим не краще за того спокусника, що знівечив Ельчину юність. Зганьблено її, і за це ж мусить ще сама й розплачуватись, стільки мусила пережити принижень, випити кривд...

Навіть дід-сторож якось уночі прикрався під вікно, став шкребтись, як собака:

— Елько, Елько, пусти перегрітись...

Відчинила двері настіж, розлючена, крикнула межі очі:

— Діду, щоб ви здохли!

Матері своїх синів тепер від неї стерегли. Один спробував залицятись, син бухгалтерів, так мати на все село розрепетувалась:

— Оту Чечільку-байстрючку мені невісткою? Інші росу збили, а ти в хату приведеш?

І все до ниточки виклала, як ця хвойда з бригадиром базарювала, який вони там із собору набирали комбікорм...

А втеклому бригадирові таки, видно, зосталася в серці скалка якась від тієї соборної ночі. Через півроку листа прислав, кликав і Ельку на шахти. Приїзди. Розвод візьму. Почнемо життя з початку...

Подрузі найближчій, Ганнусі з птахоферми, тільки й довірилася з листом.

— Якби мене кликав, я б поїхала,— сказала Ганнуся.

— А я скоріше вму, ніж до нього поїду. Бридкий він мені. Осоружний. І всі вони такі. Немає, Ганнусю, чистих людей! То в книжках тільки...

І справді так думала. Нема чистих, нема правди, пропили всю, на самогон перегнали! Брехня кругом, слова пусті, кожен тільки для себе живе. Всі, як той бригадир з руками залізними, що таки домігся свого, зірвав вінок, брутально потоптав барвінок весняний...

Подруга не згоджувалась, наводила Ёльці різні приклади, та Ёлку це тільки дужче розпалювало: ні і ні! Спротивився світ. Знову й знову верталась до думки податися, як інші геть із села на завод чи на якусь новобудову.

— На носилки піду, цеглу носитиму найтяжча робота мене не ляка.

Та в конторі ставились до цього інакше. Голова, чоловік лагідний, розважливий, що й до Ёлки ставився доброзичливо, щоразу стримував її запал, коли приходила в контору вимагати довідки на від'їзд.

— Ми ж тебе цінуємо, Ёлко... Ти роботяща в нас, принципова. Чим тобі на фермі погано? Ще, може, тебе там орден жде... А що баби плещуть язиками, то на те вони й баби. щоб плескати. Дівчина красива, ти ще свою долю знайдеш.

Раз урезонив і вдруге, і так тяглося до весни. Можливо б, і зосталася, пригоїлись би рани поступово, якби не той випадок, коли малахольна зоотехнічка, чоловік якої вдома не ночував, прибігла на ферму й накинулася біля силосної ями на ошелешену Ёлку з прокльонами, хоч ця сном і духом нічого не знала. Шпурнувши вила в яму, подалася Ёлка в контору з твердим наміром більше не відступати.

Ні голови, ні парторга не було, сам бухгалтер за всіх святих. Сивий, голова довга, як диня, одне око справжнє, друге скляне.

— Паспорт — це, Ёлко, сключається,— категорично сказав, вислухавши вимогу.— Дуже розумні всі поставали. Все кудись та кудись, а хто ж тут матеріальні блага творитиме?

Розлютили Ёлку ті «блага»!

— Я вам щс, припнута до цього місця? Чи до сивих кіс на цьому вашому смердючому силосі? Підписки на невіїзд, здається, нікому не давала!

— Ну-ну? — сторопіло вирячився на таку пісню бухгалтер.— Оце заспівала... З яких книжок ти такого нахапалася, товаришко Чечіль? Чим тобі змодилось наше виробництво? Молоко, вершки набридли — смачнішого хочеш?

— Свободи хочу!

— Он воно що! В нас тобі мало свободи?

— Іншої пошукаю.

— Пошукай, може, знайдеш... Звідтіля не одна вже разом із свободою в пелені й гвардійця матері приносила... Чи, може, з сигареткою в зубах вернешся до нас, шукачко свободи?

— Не вернусь. Ніколи. Остогидли ви мені!

Бухгалтер іронічно прискалив живе око.

— Куди помандруєте, коли не секрет? Чи не слідом за дідом, на шахти?

— А там що, не моя країна? Тільки й країни, що оця ваша задріпана ферма? Думаєте, плакатиму за нею, за вашими «благами»?

— Адресок пришли хоч, де ти будеш...

— Буду там, де ніхто мене не падлючитиме! Не обливатимуть брудом такі, як ваша ротата подружниця!

— Тихіше, тихіше,— мимоволі прищулювся бухгалтер, зирк-

нувши на вікна, і перейшов одразу на серйозний тон.— Коли б на мене, Олено, то я б тебе й не тримав... Їхала б собі десь, щоб голови нашим хлопцям не баламутила, не вносила в сім'ї розлад... А то й у мене вдома хаос, колотнеча, хоч я й не знаю, чи є для того підстави.

Ждав, видно, що Єлька щось скаже на це, але вона відмовчалась.

— Отже, як батько сім'ї, особисто я був би навіть зацікавлений, щоб дати тобі вічну командировку... Але ж порядок є порядок. Сама бачиш: не вистачає робочих рук. Нам твої руки сьогодні отак потрібні...

Єльку наче батогом цвяхнули.

— Вам тільки руки мої й потрібні? Ось вони, потріскались від ваших благ! — і аж перед носом в бухгалтера змигнули Єльчині тугі долоні.

— Ось ну без цього,— відхилився він, оберігаючи своє скляне око.

— А в мене не тільки руки! — розчервонівшись, нічого не чуючи, вистрілювала Єлька.— В мене ще й душа є. Не всю випекли. Не дасте довідки — так піду!

— Безпачпортною, дівчино, недалеко зайдеш... Там швидко підберуть. А документа... аніяк. Хоч кричи, хоч проси, хоч землю отут їж.

І не видав.

А увечері на бухгалтеровім подвір'ї знову була сварка, знову звідти на все село розліталось бухгалтершине дике, шмагаюче:

— Потоптанку оту? Хто росу збив, а ти в хату приведеш?

Цей викрик став Єльці замість паспорта. З каменем цих слів на душі — «росу збив!» — вдосвіта подалася до міста, щоб зникнути в ньому, щоб у вирі його життя назавжди загубитись для односельців.

4

Так опинилась вона у дядька свого по матері, в Ягора Катратого на Заціплянці.

Чим могла пояснити йому своє прибуття? Відпустили, мовляв, має намір в технікум який-небудь вступати або на курси. Дядько наче й повірив. Раменистий, кремезистий ще, з обличчям видовженим, що його життя на глибоку оранку поорало, уважно глянув на неї з-під дашка накошланих брів:

— А документи ж як... у порядку?

— Не всі ще збрала,— зам'ялась племінниця.— Але будуть.

Може, він навіть і догадався. А може, ще й до того щось про неї перечув, бо не став далі допитуватись.

— Поживи, оговтайся. Та й мені чимось допоможеш. А то як овдовів, нікому в хаті ладу дати. До того ж садок, огородець... Все без баби плаче.

І, повівши її в садок, став показувати грядки полуниць, старезні абрикоси та грушу, яка, видно, була його улюбленицею:

— Сам оце на ній понаціплював... Дика була, а тепер, бачиш, націплялись, як рукавиці, висять.

Груші справді висіли на гілках здоровезні, шкарубкі, як у хаті в дядька доменницькі його рукавиці. І кишку-шланг показав, і колодязь з «Камою», маленьким моторчиком, що воду жене.

Сподобалось тут Єльці.

Селище тихе, в садах, а за садками, за Дніпром, день і ніч димлять заводи. Вранці, коли поїдуть на роботу, помітно безлюдніє Заціплянка, тільки дітлашня, заїдена шовковицею, галасає на вулиці та біля саги. Деколи сусідка, баба Шпачиха, випроставшись, до-

кине із свого міста до Ёльки словом, дитиною називає. Та ще сліпий танкіст насвистує у себе в дворі, без кінця щось там лагодячи, майструючи. Очі випалило на фронті, а коли йде вулицею, ступає упевнено, ніби зрячий. Стрічних усіх безпомилково впізнає. Якось Ёлька, біжучи по хліб, хотіла прошигнути мимо нього тихцем, він зупинив, аж розсердився:

— Ти чия, що не здоровкаєшся?

І вона, присоромлена, сказала тихо:

— Здрастуйте.

Танкіст, дівтора, зігнута полілляня на вгороді... Та ще у баглаївських садках цілоденно валяється в гамаку студент-металург, той, що вранці бігає довкола саги, зарядку робить. Набігається і тоді або в хату з тим голомозим механіком на цілий день, або під шовковицею в гамак, затулившись книжками від усього світу.

Зачіплянка хоч і живе від заводу, але й землі не цурається, не відірвалася від неї. Катратий радіє, дивлячись, як уродило, як рясно понаростало всього: «Дари природи, Ёлько... Не поскупилось літечко красне: влітку тільки жуй, аби рот не лінувавсь...» Щойно полуляня відходить, буріють вишні петриківочки, шовковиця сиплється, а там зажовтіють абрикоси; буває, так наспіє полуляні, що жінкам невправка з нею, тоді оголошується загальна мобіляція, і вже й самі металурги лаять поруч з дітьми по садках, аж смішно Ёльці дивитись, як ці люди, що на заводі боги, що вміють видавати найміцніші сплави, може, й для міжпланетних ракет, покійно повзають навкарачки по грішній піскуватій землі, по чавких полулянях, змагаючись з дітьми, слухняно визбируючи дари щедрої зачіплянської природи. Перегукуються, висміюють своє полулянине рабство:

— Як там Кашубенкова бригада, норму дає? — долинає десь кризь садки, а йому відгукуються:

— Штурмівщина і тут, хай би їй грець!

— А ще ж кумі он треба на виручку...

Всі тут куми, свати, брати. Ні злодіїв, ні літунів. Батьки тут жили, і снів, поженивши, оселяють біля себе, розбудовуються: на одній садибі по дві-три хати втискується, поруч із старими нові будинки, міцні, биті із шлаку. Раніш, кажуть, жилось тут просторо, зараз тіснішає, проте Зачіплянка не горює, весело живе. Життя в цих людях відкрите, живуть поокремо, а якось ніби й спільно, на видноті. Жінки знають одна про одну, що яка пекла, що варила, чий не всю полочку додому приніс, а хто на лотерею виграв.

Дітей тут густо насіяно, і чомусь дівтора все липне до того студента Баглая. Всяких жучків носять йому під шовковицю, трав'яних коників, кудись кличуть, і він часом хоч і супиться невдоволено, але, відклавши конспекти, йде з малечою на сагу або на кладвище...

Молядь на Зачіплянці здебільшого вишнева — живуть тут хлопці-смаглюки й дівчата-смаглявки. Десь працюють, десь вчаться, зникають на цілий день і лише надвечір повертаються на свою Веселу. О такій порі гомінкішою стає Зачіплянка, радіоли чути, моторчики джмелять, люди перегукуються... Після поливання збираються гуртами, то коло того подвір'я, то коло іншого, найчастіше в доміно грати, а що вуличка не проїжджа, в сагу впирається, то виносять столики простр на вулицю, ставлять під ліхтарним стовпом, і там цілий вечір клацають, спокійно себе почуваючи: ніхто не проїде, не потривожить. Біля гравців довкола столика і жабенята стрибають, кмітливі створіння, знайшли дотепний спосіб полювати на комашню; помітили, що, обпікшись об електричну лампочку під ліхтарем, комашня звідти сама сиплється, тільки лови її, вже підсмажену...

Новий, не знайомий для Ёльки зачіплянський світ. Іноді, прокравшись до паркана, непомічена подовгу дивиться вона з темря-

ви палисадника на людей Зачіплянки, на цих упертих крутолобих гравців у доміно. Серед металургів багато вродливих облич, гарних не стільки рисами, скільки гідністю своєю, спокоєм, незалежністю, певністю в собі. Коли один дужче другого стукає по столу, б'є з усього розмаху, то гуртом вони наче ворога якого лупцюють, аж зуби зціплюють, і видно тоді руки їхні, в деякого до самих ліктів чимось попечені, у травмах трудових, в рубцях якихось, що давно вже позарубцьовувались,— позаживавши після травм, завузуватівши, руки ті ще ніби міцніші стали. В обличчях часом блідизна проступає, перевтома, але є в них твердість, зосередженість, думою в кожного повите чоло, хоч і думають металурги в такий час, певне ж, не про Хіросіму та бюрократів, а про те, як зробити «кришу» таку, щоб болільники ревнули від захвату.

А молоді частіше юртується біля Баглаєвого або ще далі, біля Орлянченкового двору. Хлопці такі — мимоволі задивившись. Вдень вони десь по цехах заводських, на водокачках, на кранах та самоскидах, а як вечір, уже нафранчені, причесані, в модних чорних черевиках з'являються на Веселій, стараючись ступати більшою пошпоришу, а не по пилюці, щоб не закушпелити свої гостроносі. Часом і той Баглай-студент з'являється в цьому товаристві, і уже не в вилялялому спортивному, що його цілими днями не скидає, а причепурений по-вечірньому, в білій напрасованій безрукавці або в новому сірому светрі, що так йому до лиця... Довгобразий, високий, ставний... І теж у гостроносах, до блиску начищених перед танцями — десь він з котроюсь танцюватиме сьогодні... Коли дівляхи тягнуть його поганяти з ними м'яча, студент відмагається, показує їм на черевки, на светр — не для гри, мовляв, врядався, — але ж хіба їх переконаєш, не відстануть, поки він таки злегка підсмигне рукава свого светра (якимось таким делікатним красивим жестом підсмигне!) і наставить руки під м'яч... Ув'язавшись у гру, й про пилюку забуде, вона аж димить із-під ніг, м'яч аж гуде вповдовж вулички, доки друзі кликнуть, і студент схаменеться: поправить одяг, приставить ногу до лавки, пилюку з черевика обмахне, візерунчасті шкарпетки — на лівій, потім на правій — підсмигне акуратно. Тоді повернувся до товаришів, і вже веселий їхній гурт поплив у бік собору, мабуть, у парк шлакобетонного заводу на танці...

Дядько Катратий не любить, коли Єлька задивляється в той бік.

— Доки не прописана, Єлько, побережись... Живи так, наче тебе й нема.

Так поставив, і так воно йде. За двір ані ногою. Живе, як і не живе. Люди не докучають своєю цікавістю, ніби вичікують, що прийшла сама їм об'явиться. Вранці-раненько часом степ озивається до Єльки міцним перепілчиним покликом: десь за садками, на кладовищі, прижилася перепілочка степова. Щоранку так життєрадісно підпадьомкає! Єлька ходила туди, шукала в кладовищеньких бур'янах степову свою землячку, хотіла підглядіти, але та на очі не показала.

Єдина дорога, відкрита Єльці, — це до Дніпра, до бакена, що його обслуговує Катратий. Через кладовище з духмяними, аж чадними чебрецями, через кучугури з колючками та чаполоччю, де всупереч антикозному законові робітничі кози безтурботно пахнуть, кризь процвіту дірку в колючому дроті, що ним обплутано територію водокачки, — і вже ти на березі, коло бакенської будки, коло човна. Яка тут воля, яка широчінь для душі! Моторки деркочуть по Дніпру, прослизують байдарки, білі крила парусів плывуть, як уві сні... Протилежний берег — bastiони заводів, чорні, в димах, та сірі шлакові гори над самим Дніпром, ті, що цілу ніч текучою лавою палахкотять, а зараз темніють, мов пригаслі вулкани. Трохи вище по берегу, серед темної зелені парку, водна станція металургів, граціозна, візерунчата, блакитно-біла вся, мов казковий якийсь палац. Стоянки човнів, кафе з музикою, на островах

різні заводські турбази, профілакторії... І цим усім користується заводський люд, звичайні смертні, такі, як і Елька. Тут не тільки витворюють блага, а самі й пожинають їх! Відробив зміну і гуляй, ще білий день, а вони в кіно, в парки, на Дніпро та на весла... Десь тільки згодом Ельчині очі побачать інше, коли їх грузовиками розвозять на далекі слободи після зміни, побачить тоді Елька людей, до виснаги зморених, спалих з лиця, ніби вичавлених. Заводські дівчата, їдучи зі зміни, пісень не співають, як там, у степу, коли повертаються з поля... Поки що ж перед нею саме тільки дозвілля заводчан, святковість літа, тиха краса дніпровських вод, по яких сюди й туди люди мчать цілими родинами з дітьми, а де промайне моторним човником тільки пара — дівчина і юнак, засмаглявлені сонцем, безжурні обоє, летять, тримаючи курс на ледь мріючі дніпровські острови, на призахідно-розпалахотіле сонце, на нічні багаття з комарами, з пригодами, із справжнім коханням...

Буйнує сила життя, димлять заводи, таємничі гуркоти долиняють з того берега, з цитаделі металургів, сонце сідає за повиті млою пагорби, за далекі димарі, дніпрова гладінь бузковіє, рожевим береться, хвиля, вигинаючись, колишеться під гаснучим промінням важкими переливами-оксамитами. Поступово малиновіють оксамити. Пройде біленький екскурсійний пароплав із заводським людом, мов плавучий острів, із розливом музики, далеко чутної над водою, пройде, і тільки по якомусь часі, не скоро докотиться зрушена ним хвиля до берега, лоскотно плесне на пісок, на Ельчині ноги.

«Велічі!» — так би назвала Елька оті вежі домен, оті чорні індустрійні собори. Все повито димами, все в якихось глибинних двиготах, загадкових, ніби підземних гулах.

— Жінки теж там працюють? — запитала якось дядька Ягора.

— Тисячі їх там.

— І я б хотіла туди.

Ні, дядько цього їй не бажав би. Не мед їм там у куряві аглофабрики, ще побачиш, на жаль, жінок і з ломами на ремонті колій заводських, і на кранах, коли вони над самим полум'ям ковшів пропливають... Хіба ж то жіноча робота? Хіба вона після того дітей родитиме? Настане час, що зовсім жінок у цехах металургійного не буде, хіба що вітамінний квас металургам подаватимуть. Найперше повинна б жінок із шкідливих робіт вся ота механізація попідміняти та автоматика, що йде людині на зміну. За його, Ягорової, молодості біля домни людей ще, як мурашні, було. Щоб отаку домну завантажити, самих каталів треба було б тисячу чоловік, а зараз її завантажують двоє.

При заході сонця сядуть у човна із дядьком, попливуть засвічувати бакени, погойдають Ельку бузково-малинові оксамити дніпровські. Деколи отиняться аж поблизу тих шлакових гір; в дядька Ягора вони викликають задуму.

— Оті гори, Елько, то все наша праця перекипіла.

Димом тут вічно чадить, сажа падає чорна, лапата.

— Хто живе там під боком у заводу, той білого снігу не бачить, — гомонить дядько Ягор. — Випрану білизну не вивішуй, одразу чорна стане. Колись і я там жив. Наковтався. Вранці, коли йдеш на роботу, по сажі тій сліди, як по снігу, відпечатуєш. На лавках, на листях дерев, на всьому сажа. Тонни і тонни її випадає на місто щодоби. Давно балакають про те, щоб вловлювачі поставити, фільтри, та поки що більше язиками фільтрують.

Ні, не для жіночих рук робота на металургійному, знов перестерігає племінницю дядько Ягор, там і чоловік не кожен витримає. Це ж не випадково, мовляв, серед горнових миршавого не побачиш, усе здоровила, там потрібні люди при силі.

— Ще й нас, коли брали з біржі, найперше по здоров'ю перевіряли, найперше, було, мусиш больницю пройти, здоров'я своє показати, а тоді вже розмовляй

Елька ще від матері чула, що дядько Ягор після того, як розламалась під ним махновська тачанка, як розкотились з-під неї колеса на чотири сторони світу, пішов на завод, на роботу найважчу, каталем. Тепер і професії такої нема, в минулому вся. Дивлячись на зношене тіло старече, важко Ельці навіть уявити його молодим, а був же колись...

— Дядьку Ягоре, перші дні на заводі, після степу... трудно було вам звикати?

— Ох, не кажи. Ще тільки першу домну тоді відбудовували, було таке, що тижнями з заводу не виходили, там і ночували. А тоді якось-таки опинився в степу. Як побачив його після розлуки, впав лицем на зелену траву, повіриш, качаюсь і плачу... Сміюся і плачу... Потім обвикся за муром, полюбив завод, діла підладилися...

— Втомило життя?

— Та не прогуляв його. Наробилися, Елько, ох, наробилися на віку. Все життя лицем до вогню... Зате ж і слід ото... Самого шлаку гори... А метал наш і по морях ходить, і в небесах літа...

Дими зблизька аж душать Ельку, важко стелється від заводу, тепер їй хочеться швидше звідси; старий, проте, не спішить, вовтузиться біля бакена спокійно, а тоді ще стане давати димам оцінку: білий — то ще нічого, та й чорний, що клуб'ям валить, теж не найгірший; найстрашніший отой жовто-бурий, аж червоний, що, буває, розтягнеться по обрїю на кілометри і довго стоїть смугою над селищами, робить небо іржавим... Ото від такого й зелені дерева жовтіють...

На одній із труб газ горить, немов гігантський світильник, голубе полум'я тріпоче, бігає на ньому квіткою пелюсткатою.

— Що за світильник, дядьку?

— Дорогий то світильник. То наші грошики горять. Не встигаємо газу використовувати... А ото над парком, бачиш? На високій колоні... То ж Титан. Розірвав кайдани, що ними був прикутий до скелі, і топче орла, який його терзав... Титан Праці розкутий, Прометей труда... Самі заводські наші з першого чавуну революції відлили його, самі й поставили. При німцях довелось, правда, йому зійти з п'єдесталу, на відвалах перебув, у підпіллі... А тепер, бач, знов, як дружинник-дозорець, над заводами...

Загадковість покриті для Ельки дядькове минуле. Ще змалку чула про двох материних братів — один пішов до червоних, і його десь на Перекопі вбито, а другий, зовсім підліток, у Махна опинився, степова ота вольниця затила, розгульне тачанкове життя. І якщо перший через багато літ навіть по смерті був для матері ніби якоюсь підтримкою, захистком, то про другого, живого, мати лише зрідка зважувалась розповідати Ельці. І цим другим був дядько Ягор. І хоч те минуле його давно відійшло у далекість, жило, як пригасла гріхозна легенда, і давно дядько Ягор, трудяга-металург, був від того всього мовби реабілітований, але й далі згадувалось про те впівголоса, стихшено, щоб ніхто не чув. Та й сам дядько теж не любив, коли гуляйпільську юність йому нагадують.

Якось, коли бакени були засвічені і вони, повернувшись, сиділи на березі біля човна, Елька таки набралася духу і запитала, кортіло їй знати, що ж то було за Гуляйполе, що тінь від нього через їсе дядькове життя простяглась.

Катратий цього разу не розсердився. Покурив, подумав, потім мовив глухо:

— Криваве юрмище то було.

— А свобода?

— Клаптями кривавими летіла вона з-під тачанок.. Сльозами та кров'ю тая свобода вмивалася, Елько... Кіш чавуну дорожчий за всі оті руїницькі рейди...

Не було зараз ні ляку, ні бентеги в дядьковім голосі, був тільки смуток і жаль за чимось. Сидів, згорбившись, тужно дивлячись

на темні потойбережні свої заводи, на домни та сплески багрових спалахів, від яких все небо час від часу дихало, мов велетенські легені.

— Ті, що Україну воздвигли, вони у віках, Елька... Не мати анархія її воздвигла. Батько Прометей...

Засиділись довго того вечора. В бузковій далечі, де ніби не було нічого, замерехтіли вогні, чисті, незвичайного алмазного блиску, якого їм, певне, надавала ота синя туманиста мла, що з неї вони, мов із попелу, народились.

Зібралися були додому, коли до них підчалила одна із запізнілих дніпровських моторок. Двоє вийшли на берег, неквапом стали оглядати біля будки Ягорове рибальське начиння.

— А рибка ж де, Ягоре Захаровичу? — запитав один із прибулих.

— Рибка в Дніпрі, — буркнув Катратий, і прибульці, сприйнявши це як жарт, спокійно присіли біля старого, загомоніли.

Елька сиділа осторонь і чула їхню розмову про якісь нові правила риболовлі, про те, як учора браконьєрів з капроновими сітками застукано вночі біля щогли... Заодно і Ягорові було підкинуто жарт, що є, мовляв, і на нього анонімка від дніпровської рибки...

Запалили вогнище із ошмаття старих газет, що, палахнувши, скоро й погасло. При сплеску полум'я Елька встигла заглядіти, що один із прибульців був молоджавий кирпань, круглощокий, з веселими очима, в розстебнутім піджаці з парусини, а другий неголений, худорбастий, в майці, зашмарованій мазутою, — сам, певно, власник моторки... Стишеними голосами про Ельку дядька Ягора стали розпитувати, чия вона, звідки. І коли почули у відповідь, що приїхала дівчина з наміром поступати, то кирпань, одразу ожвавівши, підгукнув Ельку і приязно запитав, куди ж саме вона має намір. Елька була в сум'ятті, їхня цікавість застала її зненацька. Нічого певного не могла відповісти, проте вони самі стали жваво радити, куди краще, де буде менший наплив, і виявилось, що є в них знайомі і в театральнім училищі, і в медичному... Ще можна б на курси модельєрок... Елька потім залишила їх, а вони з дядьком Ягором вели розмову далі, перекидалися жартами, йшлося здебільшого про юшку з свіжого улову.

— Не ловитесь? Та ми й свої привезем, аби тільки зварили, — казав той молодший, кирпоніс веселоокий. — Бо ніхто ж так не вмє варити, як ви. Якщо не тут, то ми й додому до вас нагрнем, ми не горді...

Були, видно, і раніше знайомі з Катратим, знали біографію, бо в розмові котрийсь кинув ніби ненароком, ніби жартома:

— Ну, з вашим минулим, Ягоре Захаровичу...

А далі Елька не розчула. Чомусь їй не сподобалось, що вони не до речі нагадують дядькові про минуле, наче не розуміють, що так мимохіть можна ранили людину, а яке ваше діло торкатись того, що людина давно, може, перепалила в собі без вас, сама своє життя реабілітувала отими шлаковими горами...

Ще потім про занепад нравів говорили, осуджували міських дівчат, в яких тільки й думки, мовляв, що про танці та про ресторани.

— Труднощів не знають, — долинали з сутіні до Ельки, — на життя, як на розвагу, дивляться... Дев'ятикласниці, а вже аборти роблять!

І хоч це говорилося про інших, городських, але Ельку неприємно кольнуло, відчула, що зашарілася в темряві.

А все ж до Ельчиної долі, видно, zostались вони не байдужі, бо, прощаючись, молодший кинув Катратому:

— І їй допоможемо, коли що. Треба сміливіше давати дорогу отаким трудівницям з народу.

«Знали б ви ще й мою біографію, якої б тоді заспівали», — подумалось Ельці гірко.

Повертались додому мовчки. Спотикались по кучугурах — дядько Ягор попереду поважки, Єлька за ним. Дроти високої напруги весь час над ними гули. Над селищами було зоряно, а там десь у степах туча заходила і безгрімно ламалась стебла блискавок. Єлька почувала, як щемить їй душа, сама не знає чому, звідки той щем. Крякають качки в очеретах на сазі, — чи їх туча тривожить? Повітря з присмаком чебрецю, по-степовому легке; то лише коли вітер обернеться від заводів, тоді потягне чадним аж сюди, окутає всю Зачіплянку тим хмаровищем ядучим, рудим, ніби атомним. Все небо тоді смердить. Та це ненадовго. Дмухне вітерець зі степу, з Єльчиних країв, і повітря знову стає чистим, на все передмістя війне запашним духом літа. Тоді Єлька й тут, на новім своїм пристанищі, чує тихий дзвін колосся, гарячий, сухий дух засмажлених пшениць.

Щоб не спотикатись уночі по кладовищу, вони йдуть в обхід, виходять на Широку. Пізно вже, не клацають ніде в доміно, не шелестить вода по садках. Спить трудове передмістя, повите снами-серпанками теплої літньої ночі.

Та враз ось Широка оживає. З невидимих завулків, стежок, дворів вилітають на соборний майдан велосипедисти, котять у бік заводів — тільки шини шелестять. Понасувавши кепки, пригинаючись кожен аж до керма, мчать по бруку Широкої, мчать і по стежині попід шатрами дерев, близько прослизавши мимо Єльки, всі в темному, робочому, легкі, мовчазні, мов безтілесні нічні духи цих заводських передмість.

— Нічна зміна йде, — якось ваговито, з сумовитою гордістю каже Катратий їм услід.

А вони й далі хвиля за хвилиною, з шурхотом шин, з пружним вітерцем стрімкого лету все на заводські багровища, під своє буре могутнє небо, що ніколи над ними не гасне.

Виходило так, що собору вже ніби й нема. На одному важливому засіданні, де обмірковувалось майбутнє Зачіплянки і розглядалися проекти її забудови, згідно з генеральним планом, все якось не могли втулити місце цьому соборові; то він когось застував, то його мусили затиснути якісь ще не існуючі споруди нового мікрорайону. Оскільки засідання було вузьке і тут можна було бути відвертим, господар кабінету, похмурий чоловік з світлими прозорими очима і землистим кольором обличчя, запитав, зіжмакавши лоба:

— А чого йому, власне, стояти?

Не було в цій репліці категоричності. Її можна було вважати просто роздумом. Внутрішнім сумнівом. Могла вона бути цілком випадковою і не мати ніякого підтексту. Але ж могло бути й інакше? Могло тлумачитись це, скажімо, й так: якого сторіччя цей собор? Вісімнадцятого? А хіба мало в республіці архітектурних пам'яток з вісімнадцятого сторіччя? І чи така це буде велика втрата для трудящих, якщо одним об'єктом минувшини буде менше? Здається, він потребує ремонту? Асигнувань? Та доки ми тягтимемо на такі речі з бюджету? Чи не доцільніше буде передбачити на його місці будівництво чогось такого, що справді необхідне для населення нашої славної Зачіплянки? Отже, ця репліка могла бути вільним експромтом, який ні до чого не зобов'язував, але могла вона тїти в собі і силу вказівки.

Зачіплянку на цьому засіданні представляв її висуванець Лобода Володимир Ізотович, син славетного колись на весь край обермайстра Ізота Лободи, заслуженого металурга республіки. Лобода-син був Володимиром Ізотовичем для цього 'кабінету, а для

Зачіплянки він і досі Володька, може, тому, що товариський, простий, до людей не гордий. Вилиняв, геть полисів на комсомольський роботі, тільки ріденький кущик на голові залишився. Володька ще сам і кепкує з того кущика: рештки, мовляв, що від запорозького оселедця лишилися... Зараз цей молодий, квітучого здоров'я Лобода відає культурою всього заводського району. Якраз на соборі висунувся. Коли відзначалось 300-річчя Переяславської ради і треба було чепурити пам'ятники старовини, а коштів для ремонту собору вишукати не вдалося, то Володька ідею подав:

— Нічого й не треба. Є вихід: взяти в риштовання.

Йому сказали:

— Ти геній.

Собор взяли в риштовання, а «геній» невдовзі на культуру перейшов. І хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорному риштуванні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його не зашкодило: скоріше навпаки. Обгнила декорація, осунулась, знову оголивши всі бані, вкриті іржею, і Зачіплянка звиклася з таким станом речей, хіба що лелека надто розкладається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в той бік:

— Вона ще нам не таких геніїв висидить...

І тепер от, коли на засіданні знову зайшлося про собор і було кинуте кудись у жужмо паперів ту двозначну репліку, зачіплянський висуванець одразу вловив, як йому здалося, її суть і, розвинувши думку, із скромністю підлеглого зауважив, що на тому місці дуже, мовляв, доречно ув'язалось би будівництво зразкового критого ринку для трудящих, відчувається в цьому гостра потреба. Раніше на тому майдані влаштовувались ярмарки, був і базарчик пізніше, який потім занепав, отже, варто б відновити давню народну традицію.

Вважався Лобода-висуванець знавцем Зачіплянки, її потреб та настроїв, і тому міркування його вислухали з увагою. І хоч рішення остаточного поки що й не було прийнято, але з засідання Володимир Ізотович вийшов з почуттям, що він переміг. Мине якийсь час, і ніхто не штрикатиме йому очі тим собором, не нарікатимуть, що його закидано, запущено, перетворено в склад комбікорму (хоч там і комбікорму тепер нема). Виросте новий комплекс, навіть шашличну можна буде відкрити, і все завдяки його ініціативі, знання психології Зачіплянки.

Коли після засідання Володька Лобода йшов вулицею, розстебнувши свій парусиновий піджак і підставивши широкі груди вітерцеві, його хтось зовсім демократично окликує:

— Володько, стривай!

Відділившись од гурту відвідувачів, які чогось чекали біля будинку райсуду-райміліції, переймала Володьку баба Шпачиха, зачіплянська квартальна. Вона, як завжди, трохи накульгує, те накульгування в неї — наслідок виробничої травми, пам'ять про будівництво знаменитої ще в тридцяті роки четвертої домни. Володимир Ізотовичу зараз не до Шпачихи, але вона сміливо бере його за лікоть, озиряється:

— Маю тобі щось сказати, Володько. Сядьмо он на тій лавці.

І вони сідають на лавці під запліжженими акаціями, якраз навпроти будинку правосуддя, з якого подеколи вигляне то кашкет міліціонера, то промайне обличчя знайомого Лободі прокурора, то прозирне ще хтось стривожений, мабуть, який-небудь затриманий порушник.

Справа в Шпачихи серйозна: йдеться про долю зачіплянських кіз. Як вийшла на тих кіз заборона, постанова така, що треба їх негайно усіх порізати, бо з'їдають, мовляв, увесь білий хліб міста, тільки горохвяники залишаються, з того моменту немає Шпачисі-квартальній спокою. Комісії ходять з райради, заглядають у двори, записують, в кого ще ті кози залишилися, кому ще за них штрафу припекти. З неї, з квартальної, раз у раз питають: чи вже покінчено

на Зачіплянці з козами, чи застосовує вона надану їй владу? А як вона буде чіплятися до людей, коли в самої коза нелегально в собачій будці живе! Квартальна мусила б наче приклад показувати, а вона сама ж і попереджає ввірене їй населення:

— Готуйтеся, людоньки, завтра комісія буде! Виганяйте кіз на весь день якнайдалі в кучугури... Аж на Радуту женіть!

А до Володьки вона з таким проханням: чи не міг би він, як свій таки зачіплянець, зайти з нею до найстаршого тут начальства, щоб видобути амністію козам: все ж таки вони дітям металургів молоко дають!.. Кажуть, нібито паляницями всі почали кіз годувати, людську норму згодовують, тому й перебої з білим хлібом... Але ж це неправда! Зачіплянка своїх кіз у кучугурах пасе, можна піти й перевірити...

— Кози — це ж наші корівки, робітнича худібка, за що ж на неї така напасть? Вступися, Володько, хоч ти!

Володьчине біле, повнощоче лице обволікається похмурістю, туманом відповідальності, ніс стає ніби ще кирпатішим.

— На жаль, Оврамівно, нічого тут зробити не можу. Закон для всіх закон. Сват ти чи брат — винятків ні для кого нема, і ви мене, Оврамівно, на приятелізм не підбивайте, — і аж тут ворухнувся на соковитих Володьчиних губах черв'ячок усмішки. — Зате я вас іншим порадую, — казав він, дивлячись у Шпачишине сухе, загострене увагою обличчя. — Через невеликий період часу за молоком не треба буде далеко бігати. Не будете з корзинами давитись по автобусах, теліпатись до міста, щоб продати всяку петрушку, матиме Зачіплянка свій власний базар... Не ви до міста, а до вас горожани приїжджатимуть на торг.

— їзда нас не лякає. Як добре вродять абрикоси, нам і Архангельськ не далеч.

— Тоді не треба буде в Архангельськ. За два кроки від вас буде першокласний критий ринок під склом, під кольоровим пластмасовим дахом...

— Де ж це він буде?

— А на майдані... На місці собору.

Лице Шпачишине витяглось у подив:

— А собор?

Відомо було молодому Лободі, що Шпачиха ніколи не належала до прихильниць собору. При закритті його була в авангарді, особливе завзята виявила при вигнанні з Зачіплянки прибудного розстриги-попа, одного з тих швидкісних окупаційних попів, що, як голодні вовки, кружляли навколо собору та потайки хрестили на селищах дітей, серед яких часом виявлялися й діти відповідальних товаришів... І хоч робилося це без відомо відповідальних, але були в декого серйозні неприємності, зокрема і в Петра Петровича, учнем і висуванцем якого Лобода себе вважає... Після одного такого скандалу вирішено було створити в соборі музей, і Петро Петрович власноручно взявся був тоді набивати опудала з шулків та диких кабанів, він на це мастак... Наступник його, правда, цю краєзнавчу ідею відкинув, а жаль, бо відтоді собор так і стоїть як безхозний — ні вепрам, ні попам... Шпачиха в тих подіях була прогресивною, до розстриги-попа в неї не було пощади. «Та який з нього піп, коли в нього під рясом галіфе? — кричала вона тоді на всю Зачіплянку. — Ніякої в ньому віри нема, безвірко він!» І привселюдно присягалась, що онуків своїх нізащо до нього не понесе, хай краще нехрещені ростуть, ніж нести їх до пройдисвіта... Така була, а зараз Лобода її просто не впізнавав.

— Я навіть думав, що ви, як передова квартальна, як героїня перших п'ятирічок, могли б навіть ініціативу виявити... Соборної общини нема, але ж можна б комусь зібрати підписи і від імені самих селищ, наприклад, звернутися до райради з листом...

Шпачиху, видно, так і стрельнула догадка! Очиці її враз ожили, зблиснули смішком:

— Щоб ідучи назустріч побажанням трудящих? Щоб потім іще на нас і перекласти? Так не буде ж цього, Володимире,— сказала урочисто, ніби присягнула.— Як на мою волю, то хай стоїть. Він їсти не просить.

— Так просить асигнувань,— дражливо відреагував Лобода.— Навіть вимагає. А з чого? З податку вашого? Чи з пенсії? Люди в комунальних душаться, а ми на ремонт церков з бюджету будемо кошти вгачувати?— І перейшов на спокійний тон:— Звичайно, він ще не валиться, можна б якось використати його, якби наш ледачий м'ясокомбінат був повороткіший... Чому б, скажімо, при певних затратах не зробити з цього собору справжній, модернізований, на тисячі тонн продукції холодильник? Холодильник-гігант...

Шпачиха підвелася:

— Звиняй мені, Володимире, але не в той бік ти думаєш. Ти б краще за гудок подбав.

Який це ще бабій гудок? Лобода насупився. Потім згадав. І батько його, і Катратий, і ще дехто після того, як були відмінені заводські гудки, збирались писати кудись заяву, щоб хоч як виняток було повернуто їхньому заводів-ветеранові право давати вранішні гудки. Так тоді, здається, й не зібралися написати, забулося ніби, а тепер ось Шпачиха знову про це.

— На цю тему ми ще поговоримо,— підвівшись і вже рушаючи, сказав їй Володька.— Я скоро буду на Веселій, не думайте, що відцурався... Хоч і клопотів невпрогорт, але на рідну Веселу загляну!

І ще того ж вечора заглянув.

Удвох із кимось, на скромному «Москвичі». Наче щоб не розполохати тишу зачіплянську, «Москвич» проїжджав вуличкою нешвидко, біля двору Баглаєвої Віруньки навіть пригальмував. Відхиливши дверцята, Володька привітався з машини до куми, що саме порала квіти коло парканчика, запитав, коли ж нарешті Івана чекати. Дізнавшись, що Іван, можливо, вже зараз десь над Гімалаями летить, Лобода виказав радість:

— Ну відзначено! Як приїде, гукайте ж мене... Кокосового мопеда напевне привезе, знімемо пробу...

Все він тут знає, цей Лобода, знає, що в кого робиться, хто чим заклопотаний, що кому болить. Олекс-механік саме проходить мимо них, сумно похиливши свою сократівську голову, Володька і його обдарував увагою:

— Ну, Олексю, впіймав ти нарешті свого невловимого Бублика? Вибив з нього землю під відстійник?

Олекс ще сумніший стає. Піймав він таки того Бублика, дав той землі, та тільки, виявилось... не свою дав, сусідську виділив! Володька розреготався.

— Дав, та не своє... Будуй багнище, тільки на сусідових полях! Ну й Бублик! Безсмертний Бублик! Отак повернути,— каже він в захваті.— Зумів отак відкрутитись!

— Ну, відкрутитись від нас не так просто,— мовив механік і пішов далі понурий, а Лобода, пересміявшись, знов пожартував до куми, що не дуже, здається, сохне вона, мовляв, за чоловіком, розкохалась, неначе після курорту, нівроку їй...

— Два роки — це такі строк... Може, й забувати стала?

Таке запитати повернувся йому язик! Холодом мовчання відповіла на таку безтактність. Йому й не втямки, скільки дум вона передумала за цей час, скільки тривог за свого Івана через душу її перейшло... Десь епідемія спалахне, а їй уже Іван перед очима, бо хоч всякі щеплення робив, а все ж таки в тропіках, де то чума спалахне, то холера... Написав якось, що в Індійському океані з товаришем купались, а Віруньці й від цього тривожно — акули ж в океані! Внуки колись, може, у відпустку на той океан вільно літатимуть, а поки що то ж таки далечі.. Зовсім в недосяжності для неї Іван. Десь аж за Гімалаями, наче на небі десь!

Стоїть Вірунька, злігши грудьми на паркан; задумою опови- вається налите, персиково-туге обличчя... Та не такі це думи, щоб з кожним ними ділитися.

— Коли ти, Володько, оте своє потьомкінське риштовання об- новиш? — кивнула Вірунька на собор.

Володька вловив критику, але не образився.

— Скоро, скоро, — каже він. — Ітимуть танки переходом, може, завернуть... Торкнуться ненароком — і наскрізь протаранять! Всіх кажанив соборних розполохають!..

На мить Вірунька бачить зовсім зримо, як руйнують танками собор, горища падають і з них кажани вилітають, завбільшки як лелеки.

А Лобода, весело помахавши Віруньці рукою, дав водієві знак рушати. Мимо вчительового двору «Москвич» прошигнув швидше, біля танкістового мав би, здається, зупинитися, але й танкіста ми- нув, і Федора-прокатника, зупинився аж біля Ягора Катратого. І пізніше, коли Вірунька, повкладавши дітей, сіла, як завжди, поси- діти біля вікна у звичній своїй позі чекання, «Москвич» все стирчав у кінці вулички. Останнім часом почав Володька чогось до Ягора наїздити. Кортіло Віруньці знати: чого б то? На юшку? Раніше до старого тільки рибінспектор зрідка навідувався, а це й «генія» ту- ди потягло. Та чи тільки на юшку? Чи не вирішив ще раз спробува- ти, як він каже, вийти із парубоцького цейтноту? Таких красунь, як дідова ота племінниця, і на проспекті не часто зустрінеш...

Годилось би, правда, кучерявішим бути женихові, а то облісв по засіданнях. Однолітки вони з Іваном, товаришували раніш, гуляв і Володька у них на весіллі, а коли перше дитя народилось, сам напросився до Віруньки й кумувати. А самому йому з женінням невдало вийшло. Вибрав був, та таку, що й року разом не пожи- ли, як вона віддала перевагу іншій кандидатурі — майнула десь з естрадним співаком заїжджим...

Встиг, правда, Володька одразу після одруження отримати квартиру в місті на проспекті, туди ж незабаром і батька перема- нив, хоч як упирався старий. Коли невістки не стало, то й батько опинився аж на Скарбному в Будинку старих металургів, бо що ж із ним робити синові-холостякові? А там батькові догляд, в колек- тиві себе почуває, живе, мов на вічному курорті.

Свої Зачіплянки молодий Лобода й тепер не цурається. Загля- не при нагоді провідати свого двоюрідного брата, сліпого Костю- танкіста, іноді й заночує в нього, як припізниться. Почуває себе тут, у колі своїх, з кожним запанібрата. Без церемоній сяде з ро- ботягами при нагоді в «козла» кілька партій забити, ще й свіжим анекдотом їх почастує з «вірменського радіо», про кукурудзу на Місяці абоощо. «Не думайте, — каже, — що я відірвався, чорним був, чорним і зостанусь», — себто металургом. Бо сам таки справді ж із заводу життя починав, із цеху, і є в нього підстави похвалитися коли-небудь навіть на службі своїй теперішній: «Ми, металурги, народ прямий: у нас анонімок не пишуть».

Цінять його на службі, це правда. Побільше б нам, кажуть, та- ких працівників. Чує нове, в старому не закис. Та й те сказати, зав- зяття у висуванця ще комсомольське, енергія з нього б'є, ідеями на ходу так і сипле, всі оті «кімнати щастя», вікторини, карнавали, Палац шлюбів і навіть святкові кольоретки для цукеркових коро- бок (і слово ж яке вигадав: «кольоретки!») — все то винаходи їх- нього зачіплянського «генія». І хоч Весела незлобиво підсміюється з таких винаходів, але мешканцям її і приємно, що Володька не цурається своїх, не гордує ніким, навіть бабою Шпачихою, яка ра- ніше ночами, мов алхімічка, добувала у хлівчику міцнюючі перва- ки, за що й побувала в міліції, а після того порубала апарат, ви- правилась, і навіть висунули її квартальною. Володька рідко про- мине нагоду перекинутися з бабою словом через хвіртку, по- черпнути, як він каже, народної мудрості. Одного дня він аж із

міста підвіз Шпачиху з її корзинами, підкинув легковою аж до двору, що зовсім розчулило стару, три дні після того тільки й чути було її панегірики на честь Лободи-висуванця.

От тільки Микола-студент ніяк не дійде миру з «генієм»-висувинцем, просто терпіти його не може. В Миколи для нього одне тільки слово: «Батькопродавець!» Хоч як на Віруньчин погляд то це й занадто. Адже ж не відкинувся-таки Володька від батька, думав, певне, зробити на краще, коли, одержавши в місті квартиру, забрав старого до себе. Батько дуже не хотів кидати Зачіплянку, але син таки наполіг: «Біля мене будете, тату, а то скажуть, наче у вас і сина нема! А ви ж заслужений металург, з вашою славою і мені легше...» Засумував на проспекті старий, особливо коли невістка втекла і самотність прописалась на їхній холостяцькій квартирі. Старий почав був подумувати, щоб знов на Веселу повернутись, де так добре під грушею із другом своїм Ягором у св'язі сиділось, але Володька такої ганьби, звичайно, допустити не міг, до того ж треба було назад у циган відторговувати подвір'я. А сам хоч би й рад батька розважити, турботою оточити, так усе ж по засіданнях, по нарадах, то ти дзвониш, то тобі дзвонять, — посадили ж на культуру, гаряче місце! Отоді і вдарила Лободі-синові ідея: відправити старого в Будинок металургів. Є такий на Скарбному, Будинок ветеранів, у лісі над річкою, серед плавнів вікових. «Рибку, тату, ловитимете, повітря свіже, годують добре, санітарки, офіціантки, кіно, газети, санаторний режим! Чого вам ще треба? На Зачіплянку тягне? А може, ми її переросли з вами, тату? Хто там вас жде? Могила мамина... Її впорядковано. Тільки журитись там більше будете. І так щоразу чаркуєтесь з отим махновцем, розмови невідомо про які речі веде... Досить того, що вже раз колись голову за нього підставляли...»

І доживає тепер віку старий Лобода в Будинку металургів у товаристві інших заслужених ветеранів. Дехто осуджує Володьку за такий крок, Зачіплянка довго про це гомоніла, для Миколи відтоді Лобода-син взагалі тільки «батькопродавець», а Вірунька, хоч сама ж, звичайно, ніколи б так не зробила, але Володьку намагається якщо не виправдати, то якось зрозуміти. Якби ще жонатий, сім'ю мав, а то й сам по їдальнях та буфетах бігає, там чаю, там кефіру, бо на роботі ж до ночі, — час у таких людей не нормований...

Стоїть «Москвич», лобом у Ягорів паркан уперся, фари погасив і жде своїх, майже непомітний у затінку сарая. Довго ж, однак, вони там бесідуєть чи юшка ніяк не звариться? Зачіплянка з першого приїзду чомусь відчула антипатію до тих нічних юшкоїдів. Такі речі тут навіть дітям передаються, ніби з повітрям: була вже скарга на малечу, яка минулого разу нібито розмалювала «Москвича», понаписувала на ньому шовковицею різні неподобні слова... Навчу звідти, мовчки сьорбають гості дідову юшку.

А на подвір'ї старої Баглаїхи чути веселощі, і солов'ї тьохкають по-весняному, сезоніві наперекір. Ще навесні записав їх Микола, де у лісі на Скарбному, зібралось тепер у нього товариство, і зачіплянські, і якісь аж із Колонії прийшли, здається, шкільні його однокашники, запустили магнітофонну плівку з живими солов'ями, і на всю Зачіплянку витьохкують вони, вицвяхкують повноголосі! Вигадає ж отаке — солов'їв записати! Ніде вже їх не почуєш, відспівали, на гніздах сидять, а в студента вечір увесь солов'иний — щебетуть, виляскують з притьохком, аж перелякні йдуть, ніби при сході сонця повсідались на плавневих дубах і розщебетались... За сагою на Солончаковій радіолу хтось запустив, солов'ям навряд чи її перекичати, але вони не здаються, молодь розгулялася, серед щету лісового чийсь радісно-бешкетний голос чути:

— Свобода й кохання — два несучі крила поезії! Все інше тільки оздоба!

І знову дають волю солов'ям, задруге їх крутять, ще дужче

підсилюючи звук, щоб, мабуть, дошкулити отим юшкоїдам, що за Ягоровим парканом нишком своєю браконьєрську юшку їдять! Може, вона, правда, й не зовсім браконьєрська, але й невесела якесь унадилися до старого, певне, засікши його на якомусь грішнику, і тепер юшкою вичавлюють з нього спокуту... Спитай потім Володьку, чого в Катратого був, неодмінно викрутиться, знайде пояснення, ще з якою-небудь і підкладкою: їздив, мовляв, як до живого експоната, про життя каталів розпитувати абоощо. Чи, може, про той невідомо ким вчинений на заводі подвиг під час окупації, коли хтось чавунного заводського Титана з-під носа у німців викрав, і серед брукху, на відвалах, було йому знайдено сховок... Хтось зробив, а хто — досі ж бо тих сміливців не виявлено, герої zostалися невідомими... Володьку зачепи — на ходу вигадась сто пояснень, такого в ступі не влучиш... Але й Весела — це ж така, що правди від неї не втаїш, тут і мале знає, чого до діда Ягора час від часу рибінспектор занукає то з одним, то з другим приятелем... І ніколи вдень — тільки вночі, як кажани. Тайною все там покрите, без пісень, без примовок сьорбають, але по Веселій, мов сорока на хвості розносить щоразу, яка там цього вечора юшка заварювалась, яку рибу Ягор потребував і які клалось приправи. І якби знали ті юшкоїди, що про них передумає Зачіплянка, доки вони потай працюють ложками, якби дочекали, яким перцем приправляє Весела цю їхню тайну вечерю, то, мабуть, і ложки їм у роті позастрявали б, кістками подавилися би їдці! Одного рибінспектора нібито замінено, була дідові передишка, а тепер і новий дорогу взнав чи Лобода його навів. Володька виявився не геть-то вередливим: батька свого, бач, з Ягором розлучив, щоб не чаркувався з махновцем, а сам ніяк там не насьорбається... І спробуй ти його завтра покритукувати, зустрівши десь у завкомі, він таке тобі крутне, що ти ж і винувата зостанешся, пліткаркою зробиш...

Одначе спати пора. Вставши, Вірунька наблизилась до дітей, що порозкидалились на тахті, аж додолу позвішували загорілі ноженята. Обережно підбрала, поправила ті ноженята: спіть, набігались за день. Стала й сама роздягатись. Електрики не вмикала, щоб не приманювати мошкару.

Вночі собор молодіє. Зморщок часу на ньому не видно, він мовби повертається до тієї козацької молодості, коли з комишини постав юним вивітом краси і вперше сяйнув у цих степах небесними півкулями своїх бань.

Під час війни на майдані перед собором розводили вогнища італійці охлялі, обшарпані після Сталінграда, шулячись, варили в казанках настріляних зачіплянських горобців. Іншого разу зупинився тут ночувати німецький обоз, і вночі на нього був учинений напад селищанською молоддю — членами підпільної антифашистської організації, що діяла на слободах лівого берега. Багато тоді забрано хлопців та дівчат і з Зачіплянки, і з інших селищ передмістя; в числі забраних був і син Шпачишин, славний, співучий юнак, якого відтоді й слід пропав — чи в підвалах замордували гестапівці, чи згорів, може, десь у печях Освенціма... Саму Шпачиху теж тагли в поліцію, ще й досі розповідають на Зачіплянці, як шмагав там бабу нагаєм один бандюга з Підгородньої, що доводився Шпачисі якимось ще й родичем далеким. Караючи дядину, поліцей затулявся рукавом, а вона йому і з-під нагая кричала:

«Не затуляйся, не затуляйся, песиголовцю! Я ж тебе однаково впізнала! Я ж тебе запам'ятала! Це ж тобі запишеться, як ти свою рідну дядину катуєш!..»

Страшні то були часи, жорстоко анекровлювали вони Зачіплянку, вигублювали її цвіт. Та стали дия неї вони й випробуванням на живучість, на душевну міць, на відданість тому, що є для людини святим. Були тут явки підпільного обкому партії, сюди приходили з пароплями зв'язкові і звідси ж вирушали шукати шляхів через фронт. Одна з вулиць на Колонії названа іменем легендарної такої зв'язкової — студентки Майї Препірної, яку ще й досі багато хто пам'ятає.

З імлі дитинства Баглай-молодший ввібрав у душу всі оті страшні розповіді про лихоліття з хвилями арештів, розправ, екзекуцій, з наборами до Німеччини, коли вся Широка ставала вулицею ридань і проклять. Микола й сам часом почувався ніби учасником тої боротьби народу, того повсякденного опору, що його чинила Зачіплянка окупантам. Сама Зачіплянка і всі довоколишні селища поставали в тім трагічнім освітленні ніби якимись іншими, суворішими, грізними, з душею героїчною. Життю тому справді властива була легендарність, герої тих літ викликали в Баглая почуття пошани і пробуджували в ньому часом гостру критичність до себе. На цьому майдані, біля старезних акацій, де колись ровесникам твоїм, юним підпільникам, викручували руки поліцаї, де коло розставлених столів сортували, як худобу, нахапаних на селищах дівчат-полонянок, — тут Баглаєві щоразу схмурюється чоло, тут примовкає навіть балакучий друг Баглаїв Ромця Орлянченко, коли вони, буває, пізно повертаються удвох із заводського парку.

Цього вечора вони теж проходили майданом, провівши до останнього автобуса своїх друзів, що приїздили аж із Кодаків до Баглая послуhati його солов'иний концерт. Обидва, Микола й Ромця, простували через майдан безмовні, в задумі. Постояли на тому місці, де колись нібито була дзвіниця, стояла окремо від собору, але вони вже її не застали, ще до війни дзвіниця зникла, дзвони познімано, язика повиривано, іржава рейка — бездарна заміниця дзвонів — вульгарним уламком висить на стовпі як герб догматиків і аскетів... Так її атестує Ромця, перший порушивши мовчанку.

— Чи, може, так і треба? — вголос роздумує він. — Може, в наш час тільки такий і потрібен до всього підхід, грубо утилітарний? — Його сухе, з гострим підборіддям обличчя біліє якось трикутно під начесаним на лоба чубом; цього разу воно серйозне, без усмішки. — Були, перейшли. Скільки поколінь тут, як осінні листя, перегнало вітром часу... Отак і нас віджене, одвіє у безвість... Були такі, проіснували — і в небуття, безслідно...

— Ти гадаєш — вони безслідно? — поклав йому руку на плече Баглай. — Гадаєш, що в нас із тобою нічого й не залилось від них? Звернули на Веселу, сіли на Віруньчиній лавці.

— Ті, що піднімали дзвони на дзвіниці, оті наші Бетховени степові, вони знали, що робили, — знову почав Орлянченко. — Я вже не кажу про таких, як та Майя Препірна, що свідомо пішла на смерть... А зараз? — І, здивувавши Баглая, раптом випалив, що переходить на інший завод. На той, де в цех заходять у білих халатах, де спецхарчування одержують... Годі, не бажає він більше газами отруюватись на металургійному.

— Тобі це дивно чути? — весело нахилився до Миколи. — Ти все сподівався і в мені найти іскринку героя? Гай-гай, її нема. Все менше таких, у кому вона є. Риба шукає де глибше, а нас тільки помани куди-небудь у режимний цех, на спецхарчування та на більшу зарплату... І хіба я один такий? Покажи мені, де ті герої? Може, наш Лобода-висуванець?

— На заводі він, кажуть, добре починав.

— Отож, починав! Але є така штука — наркотик владолюбства, героїні кар'єризму... Його тільки раз вхопи — і пропав... Жа-

добою влади, тільки цим його очі й блищать. Рідного батька за кар'єру проміняє, собор отой розвалить, аби тільки на щабель вище піднятися. Ідеали? Чхати йому на твої ідеали! Влади йому, побільше влади! А спитай для чого. Та щоб ще вище стрибнути! І скільки їх таких... Сьогодні він начальник цеху, завтра директор, а там уже цілиться сісти на главк. Нащо тобі, чоловіче, той главк? Більше клопотів, швидше інфаркт трахне та й усе!.. Але ж як воюють! Отам битви — не на життя, а на смерть. Невидимі, кабінетні, але такі, де пощади нікому нема: або ти переможець, або ти розчавлена жертва...

— Похмура картина, — посміхнувся Баглай. — Але я не так похмуро дивлюсь на речі. Є, звичайно, й це. Отрута кар'єризму, самозасліплення, бажання будь-що управляти собі подібними. Навипередки, як мавпи угору за кокосовим горіхом... Але ж не самими мавпами населений світ! Який він там не є, але згодься, він таки непоганий, цей світ, і здорово було б у ньому весен триста провеснувати...

— Згоден, світ прекрасний. Жаль тільки, що мало комфорту, а шлунків ходячих багато. Та ще таких, що дивляться на тебе як на сировину, як на руду, з якої він має будь-що болванку виплавити. А ми хоч бідні, але горді. Живемо в тіні, але сонце бачимо. Бачимо, де будівник справжній, а де псевдобудівник. Комфорт і лорядність — це, по-моєму, могло б стати девізом часу. Між силами добра і зла зберігай рівновагу, в крайнощі не вдавайся... Одне слово, як той казав: не будь солодким, бо розлижуть, не будь гірким, бо розплюють...

Дивний цей Ромця. Теж із родини металургів, батько інженер, шанована в цеху людина, а Ромця... «Якийсь не в ту форму відлитий», — як говорить про нього Вірунька. З освітою хлопець, був у Москві на курсах по електронних машинах, завод посилав, але оскільки машин тих поки що не одержано, Ромця при головному енергетикові зачепивсь. Живе легко, безжурно, нічим особливо голову не сушить, підсміюється з Миколиних пошуків вічних категорій. «Ми з тобою живемо в цинічну епоху, — часом можна від нього почути. — Народили нас матері під кривавим знаком Зодіака... І думаєш, це не впливає на наше світовідчужання?»

Сидять на лавці, спостерігають, як заграва саме виплеснулась в небо над заводами... Миколі пригадалися рядки улюбленого поета, продекламував задумливо:

— «І знову дні руді та бурі, такі щасливі та сумні»...

— Що ж, непогано, — схвалює Ромця. — Треба б запам'ятати, процитую при нагоді нашої лікарці — новенька в заводській амбулаторії з'явилась. Сьогодні заходжу до неї. «Жучок, — кажу, — у вухо заліз. Можете витягти?» — «Я не отоларинголог». — «А хто ж ви?» — «Читайте, там написано на дверях... З того боку!» Отака! Витягніть, кажу, або бюлетень дайте. Буду бюлетенити, поки жучок сам з вуха не вилізе... Але так і не пішла назустріч, не повірила в жучка!..

До таких Ромчиних історій Микола звик, так само як і до жав'язливої Ромчиної ідеї про моторного човна. Останнім часом тільки цим і заклопотаний — човном та колекціонуванням платівок.

— Треба бути реалістом, — повчає він Миколу. — Візьми будь-кого з наших роботяг. Дай йому телевизор, моторку та ще путівку на Чорне море в санаторій «Червоний металург», і він тобі по боку все оте, що ти називаєш духовним. Ти ось за собор переживаєш. Думаєш, усім він болить, як тобі? Он Шпачиха все життя ходить біля нього, а дуже їй куполи ті потрібні? Та вона на них ніколи й не гляне! Корзини гнуть її до землі, їй монету давай! Запропонуй їй на вибір: собор чи критий ринок? — обома руками буде за ринок. Що той собор для неї в житті? Або для Федора-прокатника? Самим духом, брате, ситий не будеш. Матерія — первинна...

— Так, певне, міркують і оті юшкоїди. Ти ж сам говорив сьогодні про ходячі шлунки...

— Не лови на слові. Зрештою, люди довго підтягували ремінці, на картках перебивалися, і якщо вони витворюють зараз собі новий культ... ну назови його культом шлунку... То невже ти їх ставеш осуджувати за це?

— Шлунки мають усі створіння. Людина в цьому не оригінальна. Але глянути на те сферичне гроно бань, а тим більше вибудувати їх у небо як образ і доповнення неба... це здатна лише людина.

— Ах, я забув, що тут поет! — іронізує Ромця. — Одначе я не заздрю тобі, о великий, нікому не відомий поете Зачіплянки! Знаю, що не тільки лаври ждуть тебе на твоєму шляху. Історія вчить, що поперед лаврів частенько іде добрячий бук, шпідрутен іде!..

— «І знову дні, руді та бурі», — відмугикнувся Микола у відповідь.

А Ромця почав розповідати нову історію про якусь гарненьку із шлакоблокового, з якою він минулої суботи танцював, але притиснув ненароком, а вона, наївнячка, образилась. «Ну, будемо танцювати по-піонерському», — сказав їй і після того водив її тільки по-піонерському...

— Щось подібне я вже чув, — зауважує Микола.

— Ах, перепрошую, — з удаваним вибаченням вигукнув Орляненко. — Для тебе ж наші Марусі — то краща половина людства... Мадонни, недоторканки!.. А по-моєму вони самі не люблять, щоб їх ідеалізували, їх більше влаштовує, коли ми дивимось на них по-земному... Ідеали Ідеаловичі зараз не в моді.

— В цьому за модою не женусь, — спокійно заперечив Ваглай. — А ось чи думав ти, чому найбільші поети всіх часів саме її оспівували, жінку? З неї, звичайної, земної, творили своїх небесних мадонн...

— Ще одну і тобі он залишили: в Катратого город поливає.

— На цю тему помовч.

Орляненко в подиві аж свиснув. І одразу ж з вікна з'явилась непричесана спросоння Вірунька.

— Ще мені свистунів тут дуже треба серед ночі, — кинула вона сердито.

— Віро Пилипівно, маю ж я право хоч на вулиці свистіти? Чи тільки з дозволу? — і Ромця застрочив скоромовкою, як надочують людині різні вказівки, на кожному кроці ти їх чуєш, а закінчив афоризмом із польських «незачесаних думок»: — Завжди знайдеться ескімос, котрий дасть вказівку жителям тропіків, як їм поводитись під час спєки...

— Що ти мелеш, скептику ти нещасний? — нічого спросоння, видно, не второпавши, накинулась Вірунька на Орляненка. — До чого тут ескімоси? До чого тропіки?

— А Іван твій де? Він же зараз у тропіках...

В самій згадці про Івана о такій порі, та ще з Ромчиних уст, Віруньці вчулося щось образливе, блюзнірське.

— Як твою лепетню зрозуміти? — висунулась вона всією розпатланістю з вікна. — Хто про мене Іванові хоч слово накриво скаже? Честі не заплямувала, це вся Зачіплянка знає! А ти звільни лавку і гуляй звідси, бо ще й качалкою по плечах потягну!

— За що, Віро Пилипівно? — жваво схопився на ноги Ромця при згадці про качалку.

— А за те! Всіх по собі не рівняй. Сьогодні з одною, завтра з другою...

— А що ж, коли вони нудні та порожні, як осінні пляжі.

— Сам ти порожній. Під носом засіялось, а на розум ще й не орано... Попався б ти нам у бригаду, ми б тебе перевиховали.

— Знаєте, скільки часу треба, щоб перевиховати нас? Тисячу літ! Смішні мені ті, що вірять, нібито через двадцять років усі ста-

нуть раптом зразково-показовими, зникнуть егоїсти, бюрократи... Ні, тисячу літ, і не менше!

— Чого ти з ним водишся, Миколо? — вже спокійніше звернулася Вірунька до Баглая. — Ти ж серйозний хлопець, думки в тебе всякі, а він, оцей перекошений... що між вами спільного?

Ніскільки цим не доіткулений, Ромця послав Віруньці усмішку:

— Без мене й Микола пригас би: з ким тоді вів би дискусії на теми вічного кохання?

— Ще тобі базікати про кохання, — аж ніби з жалем вимовила Вірунька. — Що ти знаєш про нього?

— Коли не гравцем, то суддею ж можу бути?

— Справжнє кохання саме собі суддя.

Орлянченко, вражений відповіддю, штовхнув Миколу в плече:

— Чуєш, якими афоризмами заговорила наша Віра Пилипівна? От що таке два роки без Івана!

— Вона має право на такі афоризми, — сказав Микола серйозно.

Вірунька ж, перемовчавши, знову взялася за Ромцю:

— Добрим наждаком треба тебе терти, хлопче... Чуба на лоба начесав, перстень носиш, а що з тебе в житті? Мало ще ти нашого квасу випив...

Це вона має на увазі вітамінізований квас металургів, яким вони в цеху спрагу тамують... Орлянченко і на це хихикає:

— Знаю той квас! Такий міцний, що й око одному пробкою вибило...

— Якщо такому ледащеві...

Отут Микола вступився за товариша:

— Вірунько, не забудь, що перед тобою робітник найвищого розряду. Можна сказати, еліта!

— Отож. Зміну відробив та й пішов вітер по вулицях ганяти. Тільки й на умі танці та комфорт...

— Потрібні й такі, — не образився Ромця. — Без таких, як я, життя було б прісним... Прісним, як дистильована вода.

Вірунька не захотіла більше слухати:

— Годі, йдіть, не товчіться в мене під вікнами. — І, прихиливши вікно, вона розтанула в темряві хати.

Після цього хлопці розійшлися. Орлянченко завернув до себе, кинувши Миколі на прощання: «Салямі!». А Микола далі почвалав вуличкою аж до саги. Почував якусь правду в отих Ромчиних словах про прісноту життя, почував, що і течиво його зачіплянських днів без Ромчиних ужалень та приперчувань було б такі менш цікавим, або, як він каже, прісним... Дратував його часом Ромчин цинізм, невибагливість, але якось і не уявляв себе без його вибриків, дотепів, скепсису, без в'їдливих парадоксів. Була в цьому ніби потреба організму, що вимагав якоїсь протитрути від одноманіття буднів, від стандартних уявлень тих, кому хотілось би з тебе зробити людину-цеглу, бачити в тобі лише податливий, злиднений духом будівельний матеріал... Ромця вважає, що він має право на деяку розхристаність душі, а чому він справді у своєму поведженні мусить бути підігнаний під стандарт? І якщо він зараз трохи й перекошений... то що такого? Адже ж навіть дерево себе в рості випрямляє!

Де б не опинився, блукаючи, цієї ночі Баглай: чи біля саги, в якій місяць плавав розплавлений, чи на соборнім майдані, — всюди невидимо була за ним і його юна мадонна з загорілими міцними руками, з сумовитим лицем задуманим, на якому ота смага сарматська горить! Один раз тільки і вдалося Миколі побачити її зблизька — біля самого паркана поливала. Стояла зарослена, із шлангом в руці, а спідлоба погляд на Баглая глибокий, важкуватий якийсь, недовірливий... Густа смаглявість лиця різко відтіняла зелену голубизну очей, сумовито-сторожких, зачеплених. Недовіра і смуток глибокий — вони найбільше вразили. Usta затиснуті, а в

погляді і в усій поставі було щось затяте, сміливе, вгадувалась внутрішня сила натури, пристрасність, надійність душі. Волосся темно-руське було вільно розкинуте на плечах, кільчасті кінчики його золотились на сонці, ніби злегка пригорілі, припалені іншим, степовим сонцем. Сумовита глибін очей була аж з прозеленню якоюсь, з отією, що її колись, мабуть, можна було тільки в очах у мавок підглядіти десь на Вовчих Водах. Зовсім ненадовго зустрілися тоді їхні очі, він привітався, і вона відповіла йому неголосно: «Здрастуйте». То і вся була розмова. А неспокій і хвилювання від того погляду незнайомки Баглай і зараз почуває в собі, блукаючи, мов тінь, нічною Заціплянкою. Чомусь саме їй, отій ще не знаній людині, хотів би він виповісти своє життя, все своє заповітне...

Коли людині скоро сповнюється двадцять два, а дими течуть, а слава поета ще тільки в мареві мариться, є над чим замислитись. Двадцять і два, а ще нічого не зроблено для безсмертя! Щось подібне нібито вигукнув колись Юлій Цезар у дні своєї молодості. І хоч було то в суворому Римі, а не на цій лагідній, поетичній Заціплянці, та виникають, певне, в людей і через тисячоліття такі настрої, які вже колись були і когось непокоїли. Справді, що встиг зробити? Що встиг збагнути у своєму двадцятидвохрічному світі? Де ж поема твого життя? «Рятівники Титана» — може, так вона буде зватися? Про металургів, про тих, що серед розгулу смерті врятували свій чорний міф — чавунного, з розірваними ланцюгами Трударя, в якому так молодо-неповторно відлився невмирущий дух революції. Поема про таких, як легендарна ота Майя Препірна з Колонії, як батько твій Никодим Баглай, що добровольцем пішов у сорок першому, в перші ж дні, і безповоротно зник у задніпровських бурхливих вітрах... Поема трагізму, поема нездоланності духу, але якими словами-карбами її накарбувати? Щоб так, як собор оцей, вікам донесла дух твого задимленого звитяжного часу... Тільки чи потрібне буде їм твоє творіння? Нова ота ера загірна, чи не збайдужіє вона до слова поетів? Не такий уже й довгий вік мистецтва, витвореного людиною. Тридцять чи сорок тисяч років тому невідомий митець при відблисках вогнища зробив у своїй печері перші контури мамонтів, на яких він удень полював... Після того була Нефертіті, був Парфенон, була Монна Ліза... І, зрештою, бачиш сучасний модерний витвір, де безладною купою перемішались людські вуха, очі, носи, а на зміну гармонії виступив хаос, на зміну фарбам Рафаеля приходить консервна бляшанка і мавпа з квачем... Виродження? Самозаперечення? Дух людський вичерпав себе? Чи це тільки криза минула, після якої ще буде в мистецтві і юність, і весна, і сонячна гармонія нових ліній, нових слів?

Кажуть, що поезії передує подвиг. Інших життя кидало на великі випробови, а що тебе жде серед цієї буденності, серед плину сірих днів, що деколи справді здаються «мов осінні пляжі...»? І яка вона є, сама природа подвигу? Чи здатен його вчинити той, хто заздалегідь готує себе до цього, чи, може, ближчий до істини той, для кого подвиг — це акт миттєвий, блискавичний, майже рефлекторний? Він, певне, як спалах, його вічність вкладається в мить, він там, де йдуть на смертельний ризик, без вагань кидаються на двобій із злом...

Чуєш у собі поклик поезії, але хто навчить тебе її чародійницьких тайн? Собор оцей? Горда поема степового козацького зодчества, вона щоразу хвилює тебе, щось навіває, відлунням далеких подій входить у твою молодість. І не треба тут руїни, чуєш ви, генії руйнацтва? Невже не доходить до вас оцей дух обжитості планети, певності, злагоди, який живе у таких витворах, в їхній гармонійності, — дух, що єднає людство?

Життя проклало свої русла повз цей собор, будні ідуть повз нього нескінченними чередками, нові покоління на цих селищах освідчуються в коханні, проносять Широкою старих металургів на

вічний спочинок, а півкулі бань все плывуть над Зачіплянкою, як образ нескінченності все височить на майдані ця сива скеля віків. Собор завжди несе в собі певний настрій, але найбільше любить Баглай його уночі, в розшумілі вітряні ночі, коли налетілий східняк рве листя з по-нічному грізних дерев, і навкруги місячно й вітряно, і собор стоїть серед такої видної ночі увесь якийсь наповнений, біліє фантастично, мов вітром напнутий парус... Є в ньому своя пластика, є ритми свої, тільки йому властиві... Але ж є щось таке і в твоєму теперішньому житті? Хай інакше, нове, але є! І ти шукаєш ці ритми, може, Зачіплянка для того тебе й народила, щоб відкрив ти свою, Багласву, музику барв, що її, може, таять у собі оці спалахи вічно живого заводського неба, оці соборно-білі зачіплянські ночі...

Місяць підбився високо; садки блищать, не шелехнуть; відпочиває після трудового дня Зачіплянка, віддавшись в обійми своїм серпанковим снам.

А «Москвич» усе під парканом стирчить. Допізна блукаючи по Веселій, студент доблукався-таки, доки один з юшкоїдів, похитуючись, вичалапав з Ягорового двору, став у затінку біля «Москвича» справити малу нужду. Миршавий, маленький, в розчавленім капелюсі. Добре, видно, наюшкувався — місяця не впізнав. Задержавши в небо мишаче своє обличчя, спромігся на жарт:

— Не розберу: що зараз у нас — день чи ніч?

Маячила осторонь постать юнака у білій сорочці. І ніби не чула жарту.

— Ей!

Мовчало.

— Ей! — повторено ще раз вимогливим тоном.

І тоді почулось у відповідь стримане, спокійне:

— Якою це мовою: «Ей»?

— Що то вгорі: місяць чи сонце? — питаю...

— Не можу знати: я нетутешній.

Юшкоїд підступив до студента ближче, розглядав з підозрою.

— Чого ж тут ставбичиш? До машини приглядаєшся?

— До всього.

— Іч, який!.. Нетутешній... Звідки ти?

— З двадцять першого.

— Це що... завод номерний? Поштова скринька?

— Ні, не скринька.

— А що ж?

— Вік.

Допитувач довго солопів, потім таки дотямив, хихикнув:

— Ти диви! Іч, потомок... нащадок, виходить... З двадцять першого віку до нас у гості... Ну, як же воно там... у двадцять першому? Цілюються ще? Рибку ловлять?

— Рибку ловлять, — інформував Баглай з підкресленою серйозністю, — а дармоїдів поменшало. З хапуг та бюрократів, уявіть собі... чучела поробили.

— Хм! Чучела, — цікавець посопів. — Так звідти, кажеш... Гармонійна особа. А паспорт у тебе є?

— Це що таке? І чути не чув.

— Ну хоч будлі-які документи, що свідчать твою особу?

Баглай ступив крок уперед, сказав з таємничим притиском:

— А у вас є?

Капелюх насупився:

— Ми вам... не підзвітні.

— Ви рибінспектор? Охоронець рибних багатств Дніпра?

— А хоча б... Тільки чого доскіпуєшся?

— Цікавить мене ваша особа.

— Чи не анонімку хочеш написати? Признайся — для анонімки?

І тут йому було видано із зверхністю в голосі, з веселим знуцанням знаменитий зачіплянський афоризм:

— На нашій вулиці анонімок не пишуть!

Скапелюшений був у подиві.

— Скрізь пишуть, а у вас що... усім задоволені?

— Ні, фальшаків не люблять.

— Це про кого ти?

— Про тих, що вдень нас моралі вчать, а вночі відучують.

На це саме й нагодився, хряпнувши хвірткою, ще один юшко-їд, рослий, у розстебнутім кітелі парусиновім, з одутлуватим обличчям, що неприродно біліло від місяця, наче припорошене цементом. Голова велика, блищить залісинами, кущик із трьох волосин — далекий правнук козацького «оселедця» — розкошався ріденько...

— Чую, чую голос Баглаєнка, — бадьоро заговорив Лобода-висуванець, бо це ж таки був власною персоною він. — Правильно, гордись Зачіплянкою!.. Вона вище анонімок... Щось я давно не бачив тебе, Миколо. Ти все такий же? З догматиками воюєш? Я теж їм спуску не даю... Ну, а твої димовловлювачі? Де вони?

— Під сукном.

— У кого?

— У вашого брата.

— Бач, ти який. Ізакон усе. А я ж тебе ще на шиї катав наперемінки з Іваном. Вугілля бігали до переїзду красти, на ходу із платформ вихапували, щоб ти тут, пущверінок, не замерз... А ти у віддяку тепер всяке на мене горнеш, прізвиська даєш... А нам, металургам, не личить чвари розводити. Нам треба купи триматись, ось що я тобі скажу. В мене й без тебе ворогів хоч греблю гати — отих, потайних, що по кабінетах...

— Колись ти і дядька Ягора до ворогів причислав, а зараз, бач, у дружбі. Все міняється.

— Міняється, це точно філософ підмітив, міняється, та ще й які Тепер на відпрацьованих догмах далеко не поїдеш. Треба мозком ворухити, нове шукати.

— Потьомкінське риштовання, наприклад.

— Ну от, знову. І хлопець ти хороший, Миколо, з сім'ї чесної, батько ж твій із моїм — нерозливвода були... Обом їм товариш Серго руки тисі! А ти, вибач за прямоту, на старовині звихнувся... Ну, що ти, юнак з робітничого передмістя, знайшов у тому струхлявілому Яворницькому? Собори... шаблі козацькі... курені! Та то ж усе реквізит історії, мотлох минулих віків, як ти цього не розумієш? В час ракет хіба таким нам займатись? Головний конструктор та ми з тобою тільки й знаємо, до яких речей Зачіплянка рук уже докладає... Так пора ж і їй справити обнови! Ви, молодь, підтримайте мене, і я завтра вам на місці цього собору хіба ж таке молодіжне кафе відгрохкаю! З повним комплексом! Кафе-лялечку, в області тільки ахнули бі! Шашлична! Чебуречна! А поряд раковина для естради, атракціони, чортове колесо над усією Зачіплянкою... Гуляй — не хочу! Невже не запалює?

— Ні.

— Отакі ви, теперішня комсомолія. Нема у вас вогника. Треба, щоб навколо тебе гриміло, співало все! Більше вигадки! Ти можеш, звичайно, спитати: ну, а своє, наше, спадщина національна? Та хіба я проти традицій? Хіба я безбаченко який-небудь, волоцюга безпачпортний? В козацькому стилі можна ж усе оформити, на фасаді кафе запорожець стоятиме із списом, козак Мамай сидітиме з бандурою, в шароварах! Навіть і кафе можна б назвати: «Козак Мамай» або «У козака Мамая», хіба ж не здорово було бі! Але цур! Моя ідея! Беру патент! Тобі смішно? Смійся, смійся... Отак-то. Треба вміти розкинути мислію по древу. А ти думав, да-ром я на культурі сиджу?

І, вдоволено засміявшись, він рушив був до машини, потім ще вернувся, сказав упівголоса, довірливо:

— Ти тут над цим Ягором попрацюй. Бо приїздять, питають

про ту історію з Титаном, а Ягор тоді ж був на заводі... Тільки не хоче на цю тему, може, має якийсь гришок на душі... А який подвиг! Тільки стало відомо, що німці збираються його в переплавку пустити, і тієї ж ночі, під носом у окупантів, зникає Титан! Невідомі якісь повантажили його на платформу, загнали з бруктом у заводський тупик, деś там на відвалах, між бруктом, аж до приходу наших зумів його хтось уберегти! Хіба ж не героїзм?

— Героїзм,— згодився Микола.

— Ну от ми й порозумілись нарешті. Привіт матері передай. Вона в тебе старушка хоч і сувора, але справедлива. Медаль би їй за те, що без батька вас виглядала...— І, взявши миршавого свого приятеля за плече, Лобода повернув його лицем до Баглая: — Глянь, яких орлів дає робітничому класові Зачіплянка: хоч на фестивалі! Краса і сила, статура, мускулатура!.. Тутешніх ти краще не чіпай, краще тихенько обмини. Бо в нас хлопці такі: піймають, голову очима назад поставлять, а скажуть, що так була!

Сіли в машину, лімузинчик фуркнув, зняв куряву на всю вулицю. Стало чути у повітрі сухий присмак бензину, пилюки. Майнули фари аж біля собору, ковзнули по ньому, і видно було, як там «Москвич» чогось зупинився, і ті двоє вилізли з машини, Лободин кітель знову при місяці забілів. Що там їх зупинило? Наче ж і шин ще не попроколювано, хоча зачіплянська дівтора й нахвалюється зробити це їм, як не перестануть з діда Ягора юшку цідити...

А двоє стояли перед собором, розглядали при місяці споруду.

— В печінках мені цей ваш холодильник,— кинув раптом Лобода різким, озлілим голосом.— Риштовання потьомкінське... Лелека геніїв висиджує... Ненавиджу. Всіма фібрами!

Рибінспектор ніколи раніш не бачив свого приятеля в приступі такої злості.

— Пам'ятник архітектури,— нагадав йому, щоб заспокоїти.

— Пам'ятник... Який це в біса пам'ятник? — аж сичало презирливо поблизу.— Що в нього архітектурного? Мотлох історії і всел! То ще треба докопатись, що хотіли сказати ним ті ваші допотопні січовики! Якомуś скрипникові вдарило в голову, оголосив пам'яткою, вніс у реєстр... А ми й підступитися боїмось, раби папірця!

Витер спітніле чоло і ніби тільки зараз помітив рибінспектора.

— Скільки мені цей безхозний собор нервів коштує... Кожне глазує, розігрує, ти ж чув? Вигадав, каже, потьомкінську штучку! А з другого флангу недоїдені міллю богомільні старушки пишуть і пишуть в різні інстанції, незаконно закрили, мовляв, відкрийте, уважте старість, бо наші ж сини погинули на фронтах... З області невдоволені дзвінки: що там у тебе з цим собором, чого ти йому ладу не даси?

— Спиши.

— Як це спиши?

— Ти ж влада,— соловів рибінспектор.— Тобі й карти в руки... Чи не знаєш, звідки зайти?

— Знаю. Нас не вчити, як це робиться. Із реєстру тільки б його... А там саперів попросив би — за одну ніч порохня з нього була б. Пил віків!

— Так чого ж... роби порохню...

— А паспорт?

— Який паспорт? — сп'яну не міг второпати приятель і навіть мацнув себе за кишеню.

— Он паспорт чавунний,— Лобода кивнув на темну чавунну таблицю, що ледь помітна була на затіненій стороні собору. Приятель вище підсунув свого розчавленого капелюха, витягнув шню, але навіть зблизька не розібрати було, що там, на скрижалі тій накарбовано, що там охороняється законом...

Злодіїв на Зачіплянці поки що не водилося, ні в сторожах, ні в дружинницьких патрулях потреби досі не було. Тому ніхто й не

бачив, як двоє п'яних юшкоїдів, двоє пігмевів нічних неквапом зайшли в тінь собору, наблизились до його охоронної грамоти...

Собор слухав, мовчав. Пізній місяць з неба дививсь. Селища, натовлено поринулі в сон, спочивали в теплих обіймах ночі.

Несподівано провідав Зачіплянку голова Єльчиного колгоспу. П'ятитонку свою залишив на майдані, бо якби у вуличку в'їхав, то, мабуть, усі палісадники затріщали б. Пішки йшов, статечний, неквапливий. Кого загляджував у дворах, до всіх здоровкався, про якусь Олену Чечіль перепитував. Доки дійшов до Катратого, Єлька вже знала, що на неї насувається. Мигцем майнула через садки, заховалась у бур'янах на кладовищі.

Голова, наблизившись до подвір'я Катратого, привітався до господаря й запитав, чи можна бачити Олену Чечіль.

Ягор відповів насуплено, що така в домовій книзі не значиться. На цьому хотів і урвати розмову, але розпитувач, хоч із виду був лагідний, вдачі виявився непоступливою, вертати назад не поспішав. Хто та як направив його на Єльчині сліди — про це теж умовчано. Може, якраз завдяки цій делікатності голова і домігся того, що Ягор пом'якшав, дав себе втягти у розмову. З попередніми головами Катратий був у знайомстві, знав їм і ціну, тим пропийдушам. А цей спокійний, з уже сивуватим вусом чоловік, дарма що був родом не з Вовчугів, чимось привертав довіру. Схилившись обережно на паркан, похвалив дідову хату, віконниці, помітив і щеплені оті груші-рукавиці, окрасу Ягорового садка. Це торкнуло авторське честолюбство господаря, і Ягор уже лагідніше пояснив, що плоди тії зовсім без насіння всередині:

— Так і зветься сорт: груша-безнасінниця.

Повів мову голова потім про колгосп, про те, що пшениця в них дала б цього року центнерів по тридцять, якби не пригоріла уже в останні дні. Перед самою косовицею подув суховій, і найбільший лан пшениці «попав під запал», запеклося зерно. Скаржився, що з запчастинами трудно та що робочих рук не вистачає, дякував заводським шефам, причисляючи, здається, й Катратого до них. Допомогли, мовляв, трубами, допомогли й дощувалки встановити, тепер хоч яка спека, а в городній бригаді дощ іде! Після цього й до Єльки дійшло. Золота, мовляв, була робітниця, перспективна дівчина, та, на жаль, сталося так, що знеславили там її, та ще й бухгалтер необачно повівся. А воно ж і її можна зрозуміти, адже не одну з дівчат тягне до міста, особливо коли в селі клуб поганенький, хлопців мало, а до жонатих ревнують... Та зараз нібито в них покращало, зрушення помітні, збираються будувати новий клуб... Саме оце приїздив до міста вибирати проект, хочуть у латишів перейняти вірець, там у них гарні клуби будують. Помогонів, подивувався ще раз Ягоровій груші-безнасінниці, з тим і відбув.

Натремтілася Єлька в кладовищенських полинах, поки вони бесідували. Чогось утовкмачилося їй, що голова заявиться по неї не інакше, як з міліціонером, на мотузочку поведуть втікачку нещасну з Ягорового двору...

Вже коли пронеслось, відчула себе ніби аж полещеною цими провідинами, що не кажіть, а все ж не забуто її, не викреслено в небуття. Провідав Макар Мусійович, поцікавився-таки її долею, і хоч не довідку відпускну, так зате ж ім'я їй приніс. Була тут як прибулда безіменна, а тепер і Весела знатиме, що проживає у них на селищі дівчина така, по-імені Єлька-Олена Чечіль. Що ж до дядька Ягора, то ця огласка Єльки, досі мовби не існуючої, не дуже, видно, сподобалась йому. Про домову книгу знов було кинуте слово.

Це на Зачіплянці, де всі свої, то не чіпляються, а в тих квартирах, що на проспекті, одну ніч переночуй без паспорта — і то дільничий із двірником прийдуть, поцікавляться...

Цього разу пронесло, ну а далі? Як надалі повестись? Не бати ж довіку Ельці у дядька Ягора в гостях! Він, звичайно, не виганяє, живеш, то й живи, хоч і не прописана, ніби навіть задоволений її роботацією, але жити отак, на пташиних правах, неспокійно якось, гнітливо. А Катратий — від старості це, чи що — помітно скупішає, коли за хлібом іти, довго свої п'ятаки рахує, а раніше, розповідають, гульбища любив, хіба ж такі концерти тут влаштовував! Ще мати Ельці розповідала про один гучний випадок, коли Ягор, продавши якось у місті багатющий урожай полуниць і добре будучи під джмелем, на весь виторг найняв духовий оркестр, — до самої Зачіплянки грали цьому махновецьві, теж захмелені, трубачі-оркестранти. Ягориха до гульця з криком, де ж гроші з полуниць, а він сміється, на оркестр їй показує:

— Гроші, бабо, в труби перейшли... Музикою стали!

Якось дядько, роздобрившись, дав таки Ельці на забавки дешицю й відпустив до міста в кіно. Побігла, ніг під собою не чуючи. Через селище, поміж закуреними мурами заводів, де все було чорне від сажі, де безупинний гуркіт стояв, двигіт та грякіт, а сонце згори пекло так, як ніколи в степу не пече. Та все ж, зійшовши на міст, відчула на душі якусь полегкість, ніби знов розвиднялось життя! Ніколи раніше по цьому високому мосту не ходила — залізний увесь, гарячий, довжелезний, найбільший, мабуть, у світі. А внизу сяє Дніпро, так сяє, що аж очі ріже, острови зеленіють, яхти плывуть, немов лебеді повногруді. Далеко на пляжах тисячі людей, золотяться тіла червоно, з відстані наче суцільні пшениці рум'яніють, не одразу Елька і второпала, що то таке. Заводи, причали, каскади будинків по підгір'ю правого берега — все було повите димами, млою полудневої спеки, телевізійна вежа на горі ледве маревила з тієї мли. Місто здавалося Ельці чимось єдиним, нерозгаданим, живим, таким, що має душу, здавалось, що з правіку було воно тут, із цих кряжів само виросло, як усе на світі росте.

Тротуари центрального проспекту порозм'якали від сонця, безліч каблучків на них повдавлювалось, і Ельку тишило, що й вона тут залишає сліди від своїх притоптаних босоніжок. Дівчата-горожанки, особливо ті, що з фіолетовими віями, стрижені під лобуря, позиркували на Ельчині босоніжки критично, принаймні так їй здавалось, але помічала вона й інше, оті зблискочкі жіночої заздрості в очах, коли горожанки окидали Ельчину тонкостанну постать, гордовиту шию, смагле, самим сонцем мальоване лице!.. Декотрі аж не могли втриматися, щоб не озирнутися їй услід, і це веселило Ельку, лоскотало її оживаюче самолюбство. Де тільки траплялися оголошення про набір студентів, Елька зупинялася і перечитувала від рядка до рядка. Так було біля університетського корпусу, коло театрального училища, найдовше стояла біля мукомольного технікуму, але й тут оголошення кінчалося суворим нагадуванням, які саме документи необхідно подати для вступу... Приймальні комісії почали працювати, всюди юрмиться молодь, в кожного якісь перспективи, і тільки, здається, одну її, Ельку, життя відтерло, кудись жене без керма і без вітрил...

Опинилася в парку. Біля каси кінотеатру було вільно, Елька взяла квиток, побувала на денному, малолюдному сеансі. Небагато втратили ті, хто не пішов на такий фільм, можна було б і Ельці часу не марнувати. Сигарети без кінця смалять, нудять на екрані один одного, все киснуть чогось та киснуть, а коли навіть і поцілюються на кінець фільму, то й то якось знехотя, сонно — ледачі, не здатні по-людському й поцілуватись!.. І це любов? Як на Ельчину вдачу, то коли вже любов, так щоб з вогнем, без оглядок, без стриму, а тоді що буде... Хотіла б жити палахким до нестями життям, коли люди згоряють від щастя, коли з любові поезія ро-

диться... І хоч опеклася, так і не зазнавши кохання, але певна була, що воно є, сама про таке колись мріяла у ті весняні свої ночі, брунькуючі ночі-квітнівки... Що ж, не вийшло. «Невже ніколи й не вийде?» — думала Єлька, сидючи у павільйоні з морозивом, у затінку під ажурним накриттям, звідки відкривався їй широкий краєвид на Дніпро, на острови, на далекі пагорби самарські. Любов — це як отой Дніпро, де вітер і сонце, щоб і на душі в тебе ставало сонячно. Якби ж то могла всім дівчатам сказати про це, передати гірку, запізнілу свою науку! Та чи так уже й запізнілу, чи так уже безнадійну? Ось цей же їздить, засипає компліментами, робить натяки... Очі великі, по-телячому ясні, віддані. Дуже, правда, кирпатий, на голові три волосинки і замість брів самий пух, але хоч і безбровко, одначе веселий, бойковитий, в ідеях весь, як у реп'яхах. За інших умов тільки хвицьнула б на його компліменти, а зараз у своїй безвиході терпить, вислуховує, якимось ніби зникає до нього, до його товариства. А він, здається, таки щось має на думці, не легковажить, тому й дядько Ягор в його дудку підіграє:

— Бачиш, Єлько, їздить. Не маленька, догадуєшся чого. І з усього видно — наміри в нього сурйозні. Так що не дуже б тобі й козиритись... Бо куди прихилишся, як мене не стане? Хто тобі оборона? А там ти б і горя не знала...

Іноді такий настрій найде, що аж сумніви обляжуть: а що? Кого тобі іншого ждати? Нікого на всьому світі, хто за тобою зітхнув би...

Після морозива Єлька відвідала в цьому ж парку музей козацький. Надивилася тієї козащини, вийшла з таким відчуттям, ніби в чомусь багатшою стала. Були люди на твоїй Вовчий, в тих палатках степових, всі як гіганти! Не зовсім зотліли їхні хоругви малинові, блищать шаблі під склом, жевріють оксамити, навіть козацький човен уцілів, величезний, із суцільного дуба, тільки почорнів наскрізь, став, як антрацитовий, — у плавнях, із замуленого дна річки Підпільної рибалки видобули його. Мов живих, уявляла Єлька тих лицарів запорозьких, бачила їхні дозори на курганах, зблиски шабел, коли вони б'ються в куряві, серед криків, гвалту, кінського іржання, зрошені паром та кров'ю, до знемоги рубаються, відбиваючи сестер-полонянок у якого-небудь смердючого хана... Ото були люди, оті відборонили твій край, передали тобі, як вічний посяг, і це небо, і шир степів, і саяво Дніпра!

У сучасному відділі музею було виставлено багато всяких металевих виробів, труб різного калібру, були навіть виставлені під склом навіть жіночі черевики місцевої взуттєвої фабрики, але мимо цих експонатів відвідувачі проходили швиденько, кожний мав свої черевики на ногах. Єлька теж тут не затрималась, а ось біля важезної залізної вагонетки, однієї з тих, що їх колись ганяли на домнах каталі, вона таки пристояла, опинившись в юрмиску піонерів, які перед тим зацікавлено розглядали колекцію іржавих металевих якріців, що їх колись кидано під копита кінноті в козацьких війнах. Тепер юні екскурсанти обступили вагонетку невідомого каталі. В білих сорочечках, з краватками червоного шовку, діти жваво щебетали, обстежуючи вагонетку, якимось смішним піонерча, найменше з усіх, з гордістю вигукнуло:

— Це, мабуть, мого дідуся вагонетка! Він був каталем!

«А може, це мого дядька Ягора? — подумалось Єльці. — Може, його праця стільки важить у житті, що й знаряддя її зберігаються для нащадків?»

Після відвідин музею якимось збадьорилася: чи піонери навівали своїм щебетом добрий настрій, своєю дитячою безхмарністю, чи ота малинова козащина вольовита, безстрашна, що від неї такі яскраві яблука вражень zostались?

Спускалася з гори проспектом, що весь був у палахкотінні високих червоних квітів, щедро политих, у припилюжених величезних акаціях, що, відцвівши, тепер знову ждали нового цвіту.

Якісь жінки сміялися на балконі, від радості життя сміялися, а не з Ельки. Пригадалося їй, як той Лобода квартирою вихвалявся, що він її має на цьому проспекті. «Окрема,— казав,— з балконом, з ванною... В холостяцькій запущеності, правда, але жіночі руки лялечку з неї зробили б». Яке ж вікно, який балкон? Може, отой, де чийсь вудки стирчать? І це вона могла б тут жити? Щодня дивитися вранці на оті скупані в росі квітники, на палаючі в сонці троянди... Одначе він, мабуть, досі не знає, що вона без паспорта, ніде не прописана, що ніякісенької навіть довідки в неї нема. А то, може, й відсахнувся б, хоча навряд, він бо ж такий, що все влаштувати вміє. Коли якось жартома закинув слово про загс, Елька запаленіла, адже й там найперше паспорта спитали б, а вона тільки й має від своїх Вовчугів вовчий білет, та й той неписаний, усний... І школи не кінчила, і навіть нікчемної довідки бухгалтер не дав! «Склячається!» Незаконна. Як трудно ще людині без тих папірців! А навіщо вони? Хіба в них людську душу впишеш?

Катратий велів з міста йти просто до бакена, та ще й не баритися,— робота там у нього яка, чи що?

Біля бакенської будки осокір буйний росте, його здалеку видно. У найпекучішу спеку там можна захватитися у затінку, а зараз під ним отаборилась ціла компанія, що, видно, моторкою прибула,— моторка з написом на борту «Мрія» причалена неподалік. Дядько Ягор був уже помітно повеселілий, обличчя його, що й завжди червоне, навічно обпалене полум'ям доменних печей, зараз було ще більш палахкотюче, а ніс, як синя цибулина, блищав краплинками поту.

— Лий, лий повну, не бійся! — промовляв дядько Ягор, тримаючи підставлений гранчастий, а Лобода саме щось йому підливав з пляшки.— Отак, по марусин поясок... по вінця!.. Не бійсь, не розхлюпаю.

Рука, мовляв, ще не тремтить.

Ящик пива стоїть на піску, а осторонь зняте з вогнища парує, червоніючи, повнісіньке відро щойно відварених раків. Ельку всі зустріли з неприхованим захватом, тут її, видно, ждали; щось підстелили мерщій, посадили, стали пригощати наввипередки. Пива не захотіла, а від раків не відмовилась, і Лобода поставив відро з раками просто перед нею, і лише коли вона взяла, всі інші теж потяглися до цих ласощів, затріщали в умілих руках клешні та ракові шийки. Лобода показав Ельці, що можна їсти, а що ні, а потім відрекомендував своїх друзів — молодого інженера, чорненького, як жучок, що був, виявляється, і власником моторки, і другого, патлатого, з широкою, добродушною усмішкою товстуна-блондина, який, видно, був для компанії розважальником, його по-дитячому голубі очі до всіх сяяли привітом, великі товсті губи смішно плямкали, він сам себе поляпував по ранньому черевцю і промовляв:

— Ми, картини, соцнакопичення не боїмось, це наша гордість... Бочка вітамінного квасу сюди ввійде...

А інженер, повертаючись, видно, до розмови, перерваної Ельчиним приходом, звернувся з запитанням до Лободи:

— Чим же закінчилась історія з тим дружинником?

Лобода, старанно розколупуючи ракову шийку, пояснив Ельці:

— Це в нас недавно викрили одного. Студент із медичного. Просто геніальний виявився тип. Знавець психології, Кафка! Помітив, з якими папками контролери по гастрономах ходять, добув і собі точнісінько таку, солідну жовту папку, і в рейд по торгових точках. Зайде в магазин, скромно стане в кутку із своєю папкою і нічого не вимагає, не запитує, тільки ніби потайки краєм ока придивляється, як відважують. А там же народець! Рильце не в одного в пушку, вони між собою одразу шу-шу-шу: «Контролер! Дружинник!» Та того дружинника мерщій за лаштунки, в підсобку, посадять, і вже перед ним на бочці пляшка, краби, зерниста ікра...

Поснідає хлопець, чомно подякує і пішов собі. А десь у другій торговій точці в такий спосіб пообідає, а в зразковому гастрономі ще й повечереє. Причепись ти до нього. Коли виявили, він ніскільки не розгубився: я ж, каже, не вимагач, хіба я кого обманював чи з кого вимагав? Вгощають люди, припрошують, то чи мені з моїм студентським апетитом відмовлятися? Та тебе ж судити, кричать йому, ти лжедружнинник! А він ще й осміхається. Були, каже, на Русі Лжедмитрії і лжевожді, то чому ж лжедружнинникові не бути? І що за провина моя, порівнюючи з тим, що вони, мої попередники, накоїли?...

— Здібний тип,— зауважив молодий черевань, лежачи боком на піску.— Такий зробить кар'єру, будь здорові!..

Подлубавшись у відрі, Лобода вибрав найбільшого рака, подав Ельці, а тоді знов заговорив:

— Тепер стало модно кар'єризмом лаятись. Коли що, одразу кар'єрист! А давайте вдумамось. Що поганого, коли працівник прагне здорової кар'єри? Хіба це не стимул, особливо для нашого брата низовика? Зрештою, кому в нашій житті відкритий шлях до кар'єри? Тому, хто краще працює, хто вміліший, ініціативніший, хто більше зробив для суспільства... Працєю краще, підеш вище... Такий закон життя.

— За здорову кар'єру! — вигукнув черевань, що, як виявилось, обіймав керівну посаду в заводському Палаці культури.— Важлива думка, Володимире Ізотовичу! То не солдат, що не мріє стати генералом. Кар'єра тільки для того закрита, хто ні до чого не здатен. А якщо в тебе й виробничі показники, і анкета добряча та плюс до того ще й художня жилка, розуміння співів і танців... Та ви знаєте, який у нас ансамбль? — з живим вогником звернувся він до Ельки.— Перед вами творець ансамблю, перший його керівник... Недавно ще й сам з кастаньєтами виходив на публіку, це зараз набув солідності — маю сто десять кіл живої ваги. Ансамбль наш гримить, восени, може, навіть у Польщу поїдемо. А ви танцюєте? — запитав Ельку і, не ждучи відповіді, вигукнув захоплено: — Та ви у нас прімою були бі! Така фігура, такі ноги. У нас на селищах дівчата рано тлусті стають, правда, це теж ознака достатку і доброго клімату. Глянеш — ще молода, а вже в плаття не влезить, дарма що димом дихаємо, всякими там ангїдридами... А у вас, бач, і талія, і бюст... Подумайте, ми з охотою взяли б вас до себе в наш ансамбль «Дніпрова хвиля»...

Катратий при цьому чогось насупився, а потім, перебивши балакуна, став раптом з іншого боку вихваляти Ельку, сказав, що вона не яка-небудь пустовійка, дівчина роботяща, моторна, чепурна! І мати недбахою не була, і дочка теж змалку в труді... Слухати від дядька такі щедрі характеристики Ельці було зовсім незвично, вона зашарілася.

— А хіба це не труд — все життя танцювати? — булькато блискаючи своїми голубими, пожартував товстун.

Та Катратий жарту не прийняв і нитки розмови не випустив, далі вів усе про те ж, бо хіба ж винна, мовляв, дівчина, що попала в таке безправство? Кругом усі ходять під законом, спокійно можуть спати, а ця в постійній тривозі, беззахисна, беззаступна...

— Заступимось,— твердо сказав Лобода і глянув на Ельку значливо, ніби для неї в цьому слові мусив бути якийсь особливий зміст, не такий, як для інших.— Безправства в нашій суспільстві нема і не буде.

— Батько твій умів за людей заступатись,— мовив Катратий у задумі.

А засновник ансамблю, підхопивши тему, став розповідати, як здорово потурбувався Володимир Ізотович про свого батька, як старий розкошує там у Будинку ветеранів-металургів, ловить рибу «на скок». Є такий спосіб, геніально простий. Плиवेश собі місячної ночі по озеру в плавнях, по Скарбному чи по Вовчій, тиша кругом,

ніщо не шешерхне, правиш човна понад самим берегом, а вони (щуки), як відомо, сплять хвостом до берега, мордою до глибини, і ти лише злегенька плесь веслом по воді, риба сонна злякається сплеску та стриб із води, сама вискакує — та в човен, та в човен! Іноді, буває, за ніч стільки її навискакує, дівати нікуди, повен човен шук править Лобода-старий додому, завдає кухаркам роботи!

— Та щуки ж які! — аж захлинається керівник ансамблю. — На весь розгін руки! Оце вам і зветься ловити «на скок»...

Катратий буркнув, що брехня це, мовляв, а Лобода підтримав свого друга, бо там заводські ветерани справді розкошують, живуть, як у бога за пазухою...

— Та, власне, хіба й не повинно так бути? — казав він примирливо. — Завоювали, то й мають. Все їм, як піонерам, рідна влада дає. Все від неї само іде їм «на скок»... — І додав майже зажурено, майже філософічно: — Колись, мабуть, і ми там опинимось... в палаці ветеранів. Темп такий, що збіжить життя, й не оглянешся. — І, ласкаво глянувши на Ельку, підбадьорив її жартом: — Дорога ясна: комсомолом починаєм, соцбезом кінчаєм!..

Коли раків у відрі не зосталось і пивні пляшки порожні валялися на піску, дядько Ягор взявся стругати весло, яке не перший день струже, як тільки вибереться вільна часина. А приїждже товариство запросило Ельку по Дніпру прокататися з вітерцем.

Катратий застержливо кинув, що он з-під заходу хмара заходить, але товариство на це не зважило, весело підхопило Ельку, і не встигла вона й схаменутись, як була вже в човні, і моторка помчала її — вперше в житті! — по просторах Дніпра. Лобода, сидючи навпроти, дивився на неї розчулено і вдячно і мовби втлумачував поглядом: бачиш, Елю, все тут робиться тільки ради тебе, ради того, щоб принести тобі задоволення й радість.

— Куди? — коротко спитав інженер, що правував моторкою, і хоч запитання адресувалось Лободі, він не відповів і знову німо-промовистим, покірливим поглядом перепитав Ельку: вислов, мовляв, своє бажання, ти тут владарка! Моторка, і напрям її, і швидкість, і наше товариство — все в твоєму розпорядженні! На острові оті? Чи під мости? Чи до водної станції? Все твоє тут, все тобі відкрито, бажай, командуй, вели!

Рівномірне стукотіння мотора, струмування легкого повітря в лице, зустрічні човни, — з деяких чути вітальні вигуки до інженера та його компанії, — і знову простір надвечірнього Дніпра з його світлим розливом. Отак би помчати аж до своїх Вовчугів, хай би побачила бригадирова крикуха Ельку в такому товаристві, оніміла б зі злості!

В одному місці довелося розминатися з легкокрилим табуном гостроносих, схожих на ракети човнів; в кожному сиділо по восьмеро гребців, вони то згинались, то розгинались в єдиному ритмі, в єдиному помаху весел, тільки чулося дружнє плесь-плесь. І серед тих смагляватих, з мокрими спинами, з мокрими губами атлетів Ельці ніби завважилася одна знайома постать... Так і тьохнуло враз усе слов'янами, що їх чула вночі на Зачіплянці з магнітофонної стрічки!

Промчали човни, віддалялися з ритмічним помахом весел, а ветеран ансамблю басовито вигукував, повен ентузіазму:

— Оце життя! Оце життя, а не фікція! Своєму майбутньому чоловікові, Елько, умовою поставте: щоб катав вас щодня... Щоб яхту вам персональну... Ви для цього створені. Вам усе літо на пляжі викрасовуватись! — І мовби жартуючи, і ніби й не зовсім жартуючи, вигукував далі, що якби йому така красуня виявила честь, то він би їй створив комфорт, будь здоров; двічі на рік на курорти їздила б, не став би ревністю замучувати, звіту з неї не питав би, не дрібничковий...

— Все для жінки можна віддати, — Лобода знов багатозначно глянув на Ельку, — якби тільки виявилась достойною, здатною

створити з тобою міцну, сучасну, зразкову сім'ю. Повну їй волю за це. Хочеш учитись — учись. В музеї, кіно ходи, на концерти. Хочеш у туристську — одержуй, будь ласка, путівку й довкола Європи: Рим, піраміди, Везувій... Я на це так дивлюсь: цілковиту суверенність дай жінці, усі права дай за те, що вона рятує тебе від самотності і хоч коли-не-коли приголубить, — голос його налився щирістю. — Хай вона будує життя на свій смак, все їй дозволено при одній умові: не бігати із заявами в комітет на свого рідного чоловіка, — пожартував він трохи сумовито. — А то в мене є знайомі: як тільки найменший конфлікт, не так глянув на неї чоловік абощо, уже вона й біжить із заявою в комітет...

Елька розуміла всю підводну течію цієї розмови, і хоч почувала, як нуртує в ній якась не до кінця усвідомлена відпорна сила, але було щось і приємне, спокусливе в цих натяках, в мальованих картинах, в неприхованій увазі до неї. Над усіма тут вона ніби старша, всі перед нею так і стеляться. Почувала, що зараз ніби виростає у своїй цінності, помічено її вроду, комусь вона таки потрібна... Не зоставались в душі її без відгуку слова про оту незалежність, вільність, про Дніпро, де комусь можна було б цілі дні проводити безтурботно, наодинці з сонцем, із волею, із блакиттю!..

Буря знялася несподівано. Так вони щоразу зненацька зриваються, ці надвечірні бурі на Дніпрі. Із заходу, з-під хмари, погнало враз курявою, на півнеба закушпелило рудим, і одразу й заводи, і Дніпро, й мости окутало якоюсь тривогою, сутінню вітряною... Небо, що вдень було повне блакиті, тепер скаламутилось рудою завією тьми, і вітру, й тривоги. Човни, як тріски, погнало на воді, білокорі осоки на берегах закудлатились темно, страшно віддалені, і в Лободиних очах Елька помітила, як майнуло щось сполохане. А туча розросталась, навкруги посутеніло, Дніпро збурунися, моторка йшла важко, орала хвилі, воду зривало вітром, кидало бризками в обличчя. Бурею пригнало їх знов до Катратого. Елька вистригнула просто у воду. Підбравши плаття вище колін, мерщій подалася до берега, а моторка одразу ж погнала далі десь до свого причалу.

А для Катратого наче й не існувало цієї бурі на Дніпрі, сидів собі під шелестючим осокором і спокійно стругав своє весло. Обвіяна вітром, ці плаття на ній туго обліпив, Елька з радісно-лоскїтним почуттям стояла на березі, не серед хвиль уже була, а на твердій землі під осокором, і буря її не лякала, було щось навіть буйно-веселе в тому, як розбігаються, втікають увсібіч човни з Дніпра, більші й маленькі, а одна шліпка з заводським номером перекинулась догори дном неподалік берега, і двоє хлопців-голяків з бешкетним розгуллям видерлись на неї і на тій ковзкій перекинутій шлюпці стали вибивати чечітку. От їх би в ансамбль!..

Катратий ніби й цього бешкетництва не помічав, похмурістю було повите його обличчя. Чимось, видно, було старому зіпсовано настрої. При товаристві цього не виказував, а зараз як туча. Помовчавши, виповів Ельці причину: квартальна сьогодні додому приходила. Після головного приїзду та розпитувань про Ельку згадала й квартальна про свої обов'язки. Домовою книгою цікавилась і, хоч по-сусідському, проте попередила Ягора: або прописуйте свою квартирентку, або... Треба буде шукати десь руку в міліції, щоб прописатись, щоб узаконитись у житті.

Вкрадено таблицю з собору!

Там, де висіла, зоставсь прямокутник необлинялий та дірки від гвинтів. Мабуть, і сам Лобода-висуванець, який вважав себе знавцем робітничої душі, всіх її закамарків, не сподівався, що такий

незначний факт, як пропажа таблиці, шматка чавуну, та наробить на Зачіплянці такого шелесту. І перший, хто виявив,— двоюрідний брат Володьчин, Костя, сліпий танкіст, точніше його кокетуха Наталка, котру він проводжав до раннього автобуса, як це буває в них щоразу, коли помиряться після сварки. А подружжя це нерідко потрапляє у шторми та бурі, незадовго перед цим у їхніх широтах просто тайфун лютував... Обоє були запрошені на іменини до Наталчиної приятельки на селище Коксохіму, ішли туди під ручку, в мирі та злагоді, а звідити вночі Костю аж біля цього собору Наталка догнала з покаліченим баяном, за руки хапала, просила: «Пробач! Дітьми благаю, прости! Хочеш, на коліна перед тобою впаду, бий, топчи, тільки пробач, востаннє пробач!..» Ніхто ніби й не був свідком цієї нічної сцени, а проте вся Зачіплянка вже знала, як Наталка після іменин каялася та навколішки повзала перед Костою на майдані, бо знов, видно, підпивши, «давала дрозда», як це вона сама любить висловлюватись... Бурхлива, загуляща, Наталка і з Костою теж познайомилася на одному з весіль, куди його було запрошено грати: сама до нього підсіла, розпалена, стала руку гладити. Сказала, що він їй подобається, він гарно так грає, а що невидючий, то... «Я зараз теж невидюща!» — засміялась вона тоді і, підпивши його, відбиваючись від усіх жартами, сама безсоромно потягла його в кучугури, в ту пустелю пристрастей, де чебрецями гарячими дух забивало, де від чебрецевих пахоців можна було вчадіти навіки!.. І ось тепер, на іменинах у приятельки, вона, як безмужня, про Костю забувши, весь вечір вигоцує з заводським енергетиком, тим старим донжуаном, притьохкує сороміцькими приспівками до нього, а тоді раптом відлучились кудись удвох,— Костя одразу відчув їхню відсутність. Зникли і не вертались, повів, мабуть, до тих самих чебреців легковажницю старий гультьай... Не став більше грати Костя: брязнув баяном об землю, аж заскавчали рештками музики міхи... Потім аж біля собору наздогнала його Наталка: були знову виправдання, пояснення, іменем дітей благалося, а він, хоч кипів люттю образи, ревнощів, проте знав, що, як не вперше вже, зрештою прийме її каятбу, і сльози, і пестоші, і вже й сам ніжтитиме її, ніколи не бачену, жагливо-палку, загулящу... Буває, мабуть, що любити — це тільки радість, а буває, що це майже повсякчасні муки і біль. Як у нього. Ніколи не бачив Наталчиної усмішки, не знає, яка на вроду, який у неї вираз очей, тільки плоть її знає, тіла пругкий вогонь, ласку рук... І ще солоний смак сліз її, сліз каяття...

Простив, помирились, проводить знов її, матір своїх дітей, до автобуса вранці. Біля собору Наталка стривожено вхопила чоловіка за руку:

— Косте, що за знак? Таблиці на соборі нема! Дивина просто...

Костя, наблизившись до стіни, мовчки похмацав джонку, де таблиця була пригвинчена, постояв, нарешті процідив крізь зуби:

— Сволоцюю.

Повертаючись додому, він зупинив коло хвіртки Віруньку Баглаєву, яка саме вийшла з двору, поспішаючи на роботу.

— Ти ж начальство,— сказав роздратовано.— Член парткому! Чи, може, й ти потураєш свавільникам?

— Що скоїлось, Косте? — Вірунька була здивована його тоном.

— Таблицю хтось відгвинтив від собору. Була на це постанова? Людей питали?

Наче йому неоднаково було, незрячому. А може, й неоднаково? Може, і він по-своєму дорожив цим собором, що єдиний тільки йостався йому з довоєнного життя? З дитинства, з юності, коли ще невинні Костині очі мали змогу вбирати в душу цей дивний зачіплянський світ...

Вірунька, йдучи до автобуса, теж завершила на місце події. Так, нема. Позбавлено паспорта. І хоч раніше за цехом, за графі-

ками, за безліччю квартирних та побутових справ їй не до собору було, він наче й не існував для неї, одначе зараз це неподобство обурило й Віруньку, собор і для неї враз якось ожив. Не було ж на парткомі й мови про те, щоб собор роздягати! Без таблиці тієї, кимось давно прибитої, став одразу він якийсь беззахисний, безоборонний, приречений на знесення, на злам. Майнуло в гадці, як ще, коли малою була, зносили в їхньому селі церковцю дерев'яну. Невідомо ким і коли була поставлена, хоча ставили її, видно, справжні майстри: збудована була без єдиного цвяха. Сокирами та ломами розбивали старезне, але ще міцне, не поточене шашелями дерево. Без єдиного цвяха! На самих шипах! Тільки й гомоніли тоді про це. Ті, що похмуро трошили, розшивали ту старизну, з мовчазною люттю виконували руйнацьке завдання. Спершу здавалось, що все там одразу мусило б розсипатися вщент, а проте ветха споруда чинила опір, вражала всіх міцністю. Аж на другий день, пригнавши трактори, такі розстрожили її, розламали, розтягли. Найстрашнішим було для Віруньки, коли падало горище і з хмари куряви так і пужнули врізнобіч великі сірі кажани, закружляли над людьми, над толокою сліпо, беззвучно. За життєвими клопатами притьмарились, забулися, а зараз, немов розбуркані чимось, знову пужонули з глибин споминів ті кажани, ті неспівучі птахи її дитинства. Огидні духи руїни, шорсткі, наче запилюжені, і на все життя сліпі. Згадалась ще купа порозкиданої, припалої порохнею церковної утварі, школярчата копирсалися в ній, знаходили з-поміж сміття та мотлоху висушені уламки березової кори з химерними на ній письменами. Підбрала й Віруня тоді ощепок тієї кори, на якій потім молодий учитель їхній намагався розшифрувати беззнаколишно слов'янську в'язь із титлами, із якимись закарлючками... Так і сталося нерозшифрованим, що там було написано давніми писарями чи самими майстрами, що вміли будувати без єдиного цвяха...

Тепер, видно, хтось вирішив перетворити в руїновище і цей собор. Повернеться Іван з Індії — порожньо на майдані! Пустеча! Де ж собор? Вірунько, де ж собор наш, біля якого ми з тобою блукали в молоді наші ночі кохання... Мовчазний заціплянський гігант-старожил, що на роботу нас літо й зиму проводжав і щодня зустрівач із роботи, де ж він?.. Чому на його місці пустир?

Підійшло ще кілька селищанських, оглядали пляму — слід від зниклої таблиці. Семко Дейнека подав думку, що треба б міліціонера покликати, щоб вівчарку привів та пустив її по сліду. Там у них собаки-шукачі здорово намуштровані, будь-який слід візьмуть.

— Цього сліду ніяка собака не візьме, — кинула Вірунька сердито і поспішила до автобуса, що саме підійшов.

Ніби не що й сталося, а навіть і на роботі чомусь Віруньці було марудно. Одразу після зміни вирішила зайти до Лободи: собор у його ж підпорядкуванні, над ним Володька начальство...

Начальство було в бадьорому, робочому настрої. Синя блуза-спецівка просто поверх майки, бо жарко. Хто не знав би в лице господаря кабінету, міг подумати, що перед ним заводський інженер-металург, один з відвідувачів, що забіг просто з цеху в кабінет і, чекаючи свого керівного друга, вільно сів посидіти за його столом. Вікно відчинене, і видно за ним закурену сажею акаціюку, хрилявий газончик, а трохи далі — чорно-сіру, столітною курявою вкриту браму заводську. Видно, в кабінеті пилюки не бояться — порохня шаром лежить на поскручуваних у труби якихось плакатах чи діаграмах, що валяються на масивному сейфі, помітно пилюку й на чавунній статуєтці Титана, що стоїть на письмовому столі. Заводський гуркіт у вікно долинає, але на нього в кабінеті не звважають, до цього звичні. «Ви сподівались зустріти за цим столом заскорузлого чинушу, — мовби повинно було казати все тут відвідувачеві, — жовчяного бюрократа, що відгородився від роботаг і за паперами світу божого не бачить. А я ось який. Висунули, то й сиджу. З цеху прийшов, а скажуть, то й знову у цех вернусь. За

стіл не тримаюся». Нічого зайвого на столі: календар, пластмасовий прибор для писання та чорна статуетка — точнісінька копія того Титана, що в парку на високому п'єдесталі десь аж під небом стоїть, простерши руку над заводами. А тут, на столі, серед купи паперів, цей карликово-інтимний, змалілий Титан — теж як знак того, що про нього в кабінеті повсякчас пам'ятають.

— Кажі, Віро Пилипівно, з чим прийшла? — Лобода сидить збоку стола звично, невимушено, нога на ногу.

— Цієї ночі, — почала вона і осіклася, бо очі його, завжди трохи шельмуваті, змигнули уникливо, і їй на мить здалося, що Володьці вже все відомо.

— Слухаю, слухаю тебе.

— Таблицю вночі знято з собору...

— Ах, Вірунько, я думав, у тебе щось виробниче, невідкладне, — з розчарованістю в голосі сказав він. — А ти теж найшла з чим... Повір, не один собор у мене на плечах... Дозволь спершу ось із товаришем з області докінчити.

Але товариш, що скромно сидів під стіною, сухорлявий чоловік у темній сорочці з краваткою, стримано зауважив, що він почекає. Що йому буде навіть цікаво.

Булькаті, стереоскопічні очі Володьчини знову невловимо змигнули, але він і навзніки не дав, що хотів би уникнути розмови на цю тему, навпаки, по-дружньому мовив до Віруньки:

— Ну, кажі, що там.

Вона коротко переповіла, закінчивши знервовано:

— Самоправство якесь. Нікого не питаючись. Наче і влади нема!

Лобода глянув на товариша з області усміхнено, ніби вибачаючись за Віруньчину неохочість: що з неї, мовляв, візьмеш, проста виробничниця, загинає...

— Влада, Віро Пилипівно, є, — сказав їй по-наставницькому. — **Д**о того ж дуже конкретна. Ось ми з тобою якраз і маємо честь її представляти.

«Ти мені баки не забувай! — хотілося крикнути Баглайці. — Я краще тебе знаю, що влада є. І що мене не для пустомолотства в міськраду селищами послано. А ось ти чого крутиш? Хіба не бачу тебе, крутія? Та я ж тебе наскрізь бачу!»

— Не для того я прийшла, щоб ти мені лекції читав, — сказала з серцем. — А як по суті... То беззаконня ж, інакше не назовеш!...

— Ша, не кипи, Вірунько. Ми ж із тобою люди свої, завжди дійдемо згоди. Гріх на кума так нападати... Краще скажи, чи добрі готуєш своєму Іванові зустріччии?

І це було сказано знов з усмішкою до товариша під стіною, щоб виказати перед ним свою обізнаність навіть у родинних справах заводчан. Помітивши зацікавлення присутнього, Лобода пояснив йому, що чоловік цієї ось Віри Пилипівни якраз і є той відомий сталевар Іван Баглай, що зараз у Бхілаї плавки дає. Скоро вибуде строк, має от-от повернутись. Віруньчиного погляду не уникло, як, пояснюючи це товаришеві, Лобода водночас і вивчав його, кортіло, видно, «генієві» наперед вгадати, як той поведеться в питанні про собор, щоб і собі відповідно підкорегувати паруси. Але товариш, слухаючи Лободу, був непроникний. Тільки коли цей перебалакав, сказав йому стримано:

— А з тією таблицею вам таки варто розібратись. Факт справді дивний.

— Просковзнуло це повз нашу увагу, так, Павле Антоновичу, — поспішив визнати Лобода, і була в голосі непідробна щирість за цей свій промах у роботі.

А Вірунька своїм зірким оком уже помітила в кабінеті ще одну річ: у кутку за сейфом із сутіні виглядало ріжечком щось далеко засунуте і якимось плакатом прикрите... щось дуже схоже на таблицю чавунну!

— А то що? — запитала вона і, не чекаючи відповіді, вилетіла з кабінету, зі злістю вдаривши дверима.

Недовзі після цього вона сиділа в приймальні секретаря обкому.

Заціплянку цього дня ніби гедзі покусали: багато було злих.

— Наче й не що, а наче в душу тобі наплювали,— сказав Федір-прокатник.

— Не архітектор я, а не хочу, щоб пусто було.

Як на те, в нього ще й «Кама» цього дня зіпсувалась. З жінкою за ніщо посварився. Інші теж ходили дражливі, прихнюплі. Мабуть, якби заявився сьогодні Лобода-висуванець на Веселій із своїм нержавіючим оптимізмом та свіженькими анекдотами, то наврод чи став би хто слухати його «вірменське радіо», і вже напевне, що ніхто зараз не сів би з ним забивати «козла», маєш охоту — сідай і сам із собою грай!

Прибула цього дня ще кочівна бригада реставраторів, що ставила свого часу сміховинне оце риштування, яким так ніхто, крім лелеки, й не скористався. З місяць тоді товклися тут, з собору нічліжку собі зробили, горілку пили та дівок водили — така це була бригада, що її роботу Заціплянка інакше й не називала, як халтурою. Разом з таблицею тепер із собору ніби знято було якийсь покров охоронності, недоторканності, відтепер собор став об'єктом ненадійним, і це, мабуть, якраз і пригнало мерщій сюди халтурників (адже й на руйнуванні часом можна добре урвати)... До того ж згадала ця братія про колись уже виконані тут роботи (хоч і було їх на копійку), спом'янула якийсь свій договір, що його, мабуть, уже й миші з'їли. Бригадир реставраторів, щуплявий підтопанець у береті, умовляв селищан підписати йому якогось акта, виправдальним тоном пояснював на майдані, чого роботи було тоді заморожено.

— Ви ж знаєте, як це в нас: то кошторис не затверджено, то оліфи нема...

— Душі в тебе нема,— презирливо скривився на це Федір-прокатник.

— Бригада не бий лежачого,— підкинув Шурко, водій далеко-рейсових автобусів.

Ще один з реставраторів скаржився, що за висоту не платять; бігаючи верткими очима, шукав у роботяг співчуття.

— По закону верхолазам мається за висоту платити, а хіба ж то не висота? — І, всіх закликаючи в свідки, вказував на центральне шатро, іржаве, з облізлою фарбою.

Металурги спохмура поглядали вгору. То таки була висота. Молодиця вагітна, невістка горнового Ткаченка, теж задивилася вгору, кривилася, наче хотіла спитати: «А дитя моє вже й не побачить отих бань та шпилів?»

Небо над собором сьогодні було наче блакитніше, ніж завжди, сповнене було якоїсь майже нестерпної ніжності. Ні юги, ні заводських димів. Ластівки вгорі змигивали весь час; чимось їм тут подобається, ціле літо вони так змигують над опуклостями собору.

Розмова в гурті раз у раз поверталася до таблиці, зайшлося про походження її, старші пробували пригадати, коли й ким було її відлито, і виходило так, що ледве чи не за декретом Леніна була вона відлита, оця чавунна заціплянська таблиця...

Учитель Хома Романович, у якого до війни сиділа за партою легендарна Майя Пралірна, неремствиво стояв позад гурту сухенький, сивий, у розмовах участі не брав, тільки очі його, задивлені

на собор, пойнялися сльозою. Йому більше, може, ніж будь-кому, було чого переживати. За цей собор він свого часу на Магадані побував, власне, більше за свій темперамент, за те, що мав звичай аж надто запально історію храму учням переповідати. Багато хто з металургів, людей різних поколінь, теж колись сиділи за партою у Хоми Романовича, теж дещо знали про історію виникнення собору. Виник, як із легенди. Після зруйнування Січі, в потьомкінські часи, повернені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях, що належали раніше одній із окраїнних запорозьких паланок. Отам у плавнях постригались у ченці, брали до рук замість шабель книги святого писання. Перевдягались, як оточенці, в буденну сіру одержу гречкосіїв. Чорною жалобою ряс прикривались буйно-червоні шаровари лицарів Запорожжя. І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді: збудуємо собор. Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломлений наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сяятиме в небі блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси! Наша непогора в цім витворі стане серед степів на віки, окрасою Великого Лугу вгору сягне... Але хто ж збудує? Хто сотворити зуміє? Підліток місцевий викликався, тямковитий хлоп'як з очима великими, як натхнення. «Благословіть!». І зник у плавнях. Три доби його не було, потім повернувся до товариства й на долоні тримав собор готовісінький, весь зроблений із стеблин очерету. Розповідав потім, нібито, зморений, приліг у плавнях, задрімав, і собор сам уві сні йому наснився. Рада козацька, оглянувши пробу комишану, схвалила: воздвигнем!

І засяяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями, над цим білим світом дніпровським...

Щось подібне переповідав колись своїм школярикам схильний до велемовності Хома Романович, а зараз уже ні, не переповідає. Мовчить про ті легендарні плавневі очеретини, з яких цей собор колись виник. Вчить дітей арифметики. Чистої арифметики, без будь-яких домішок. Хіба що з Баглаєм-молодшим коли-не-коли душу відведе. Микола належить до його найулюбленіших вихованців, учитель вірить у нього та в його ненаписані поеми. А хто має сумнів, тим каже тоном майже урочистим:

— Юнак чистий думками і непорочний діями. Колись він ще прославить нашу Зачіплянку, згадає моє слово...

Під час громадянської, коли різні влади тут часто мінялись, не раз налітала на собор ще й «безвладна влада», гуляйпільська анархія, без попа причащаючись вином із золотих церковних чаш. Уподобали гуляйпільці великого дзвона й вирішили були забрати його до себе в Махноград, у степову свою столицю. На спеціальних пристроях волами тягли через скарбнянські плавні стопудову козацьку мідь, але на греблі десь вози обламались під непосильною вагою, шубовснув дзвін у ковбаню, в глибочезне плавневе озеро і, кажуть, сім днів гув, доки дна дістав! Досі показують старожителі те місце, що тепер уже не страшне, щоліта купаються там діти із заводських піонерських таборів.

І діла ніби не було, а люди знічев'я все юрмились на майдані соборному. Ромця точив язика на дотехах, що ідея шашличної таки явно ж перемагає ідею собору. Давайте швидше геть зносити його, цей пережиток минушини! Величезну шашличну натовість воздвигнемо! Шашлики по півбарана, чебуреки, джаз із стриптизом...

— Помовч хоч ти, — суплячись, кидав йому чорний, як циган, Кашубенко-прокатник.

Десь аж із Гупалівщини придибуляли старелезні бабусі у темних хустках, не розчули той дзвін із таблицею, та по-своєму чутку перетлумачили, по-їхньому виходило, нібито з міністерства мають

сьогодні приїхати собор відкривати... Спасибі, зважили-таки там на їхні безкінечні прошення!

Незавбаром над голосами гупалівських бабусь уже горував голос Шпачихи, яка, відбазарювавши в місті й повертаючись у свої володіння, кинула клич негайно ж братися й писати анонімку за підписами всього селища.

— Сама бігати по дворах, сама від вас підписи збиратиму під цю анонімку! — кричала, звертаючись до зачіплянців. Забула Шпачиха, коли востаннє й свічку цьому соборові ставила, нав'ючена клунками, ніколи й не гляне вгору, на його верхи, а тут раптом збаламутилась...

— При всіх же властях стояв! — галасувала зразкова кварталиня. — Чого ж тепер розвалювати? Кому він поперек горла став?

І, забачивши Олексу-механіка, що саме з'явився на майдані, присікалася й до нього:

— Ти все із своїм Бубликом не розв'яжешся? А це сваїлля тобі й не пече? Ти ж народний засідатель, ми за тебе голоси віддавали!

— А що я можу! — виправдувався механік.

— Справу в суді на руйнителів заведи!

— Судити! Судити треба за таке, — сердито підтримав Шпачиху танкіст, що стояв у вишній гуцулці, як завжди, виструнчений, з ціпочком у руці. Ціпочок незрушний, лице підняте, і таке було враження, мовби незрячий танкіст теж дивиться на собор і бачить його.

— Та при всіх же властях стояв! — знов завела своє, обурена безправством Шпачихи. — А тепер на руїну? Той мурує, той руйнує, як Шевченко писав!

Микола Баглай не втручався в розмови. Не сподівався він, що доля собору так зачепить його Зачіплянку, собору, який перед цим був ніби в забутті і, здавалось, нікого вже не цікавив. Дотепер, мабуть, ні в кого й питання не виникало, стояти йому чи ні, можна жити без нього чи не можна, так само як не виникають у металурга сумніви: йти чи не йти йому сьогодні на зміну, ставати чи не ставати до печі мартена. Виходить, ти помилявся? Гадав, що тільки тобі доступна краса цього архітектурного шедевра, а інші до таких речей глухі? Чи, може, й справді були глухі? Може, тільки зараз нарешті слух у людей на красу повертається? І не одного тебе обурює, що рука невігласа зважується посягати на це мистецьке творіння... І взагалі — звідки ця психологія браконьєрства? Коли у вирі революції доводилось руйнувати, у битвах із старим світом, тоді ще можна було якось зрозуміти, — битви мають свої закони... Стихія, вибух вікової ненависті... Чи там було дошукуватись, коли все летіло шкереберть... Та й тоді не зруйнували, хтось уберіг, може, здорова інтуїція народу вберегла та Ленін своїми декретами? А зараз, серед устояного мирного життя, серед дедалі більшого матеріального достатку, коли мистецтво покликане облагороджувати душі людські, пробуджувати потяг до духовного навіть у тих, хто встиг змізеритись, — в цей час приходить зачіплянський сірий-сірий герострат, браконьєр, пігмей із бульдозером чи з вибухівкою... «Ні, товаришу браконьєр, не так це просто зараз», — думав Микола. Потреба собору, потреба краси, так само як і огида до руйнування, видно, завжди жевріла в цих людях, будівничих за покликанням, тільки жевріла досі непомітно, жила в надрах душі десь глибоко й пригамовано, її навряд чи й помічали в собі, як не особливо помічає Зачіплянка тишу своїх літніх ночей, доки вона ніким не порушена, і квіття доменних заграє, доки вони палають. Звикаєш, не надаєш значення, доки це є, вважаєш, що це завжди й повинно бути, як вічний плин часу, як неминуща краса світу. Коли ж набігає тінь, нависає загроза, починаєш розуміти, що є речі, без яких душа озлидніла б. Сьогодні люди помітили свій собор.

Для них він не підлягає знесенню, бо він прийнятий ними у цінності життя так само, як від народження прийнята синява Дніпра, і багряна велич нічного неба над заводами, і постать чавунного революційного Титана, що для юних поколінь прийшов десь уже ніби з вічності.

Володька Лобода не дуже був наполоханий Віруньчиним наскоком на нього в кабінеті. Щоправда, коли вона виявила оту клятву таблицю за сейфом, стало трохи незручно господареві кабінету, особливо тому, що сцена відбувалася в присутності товариша згори, хай і невисокого чину. Та зрештою все перемелеться, кума переказиться, а яка саме таблиця була там за сейфом, це ще спробуй доведи... Не такий наївний він діяч, щоб, починаючи вести облогу собору, не забезпечити собі надійно тили. Має певність, бо має опору. Той, кого Володька вважав батьком хрещеним, хто висунув його на керівну, слухати спокійно не міг, коли заходилося про собор. Відповідальний товариш той, можна сказати, саме на соборі погорів: жінка дітей таємно похрестила. Перед тим вона, як виявилось згодом, і паски щороку святтила, але паски — то ще півлиха, а тут власних відповідальних дітей... Скандал! І хоч хрестини відбувалися зовсім не в соборі, а десь на селищі, підпільно, в кочівного прибудного попа, проте відповідальний товариш гнів свій чомусь саме на соборі зосередив, до нього люттю кипів. У соборі вбачав головного винуватця усіх прикростей, пов'язаних із хрестинами, собор був винуватий, що й суворе стягнення вхопив і що намічувана кар'єра заломилась. Ледве зовсім не полетів униз, та, на щастя, вдалось зачепитись на досить-таки відповідальному шаблі. Доки цей товариш там є, доки має вплив, Володька Лобода може ще й не таких ударів завдавати по тій облупленій кумирні, і заповзатливість його не буде осуджена, навпаки, знайде підтримку.

Наступного дня був вихідний, і Лобода ще зранку вирішив: на Скарбне. Поїде в ті райські місця, накупяється досхочу, спочине душею, підгартується, — бо ж у здоровому тілі здоровий дух! — і заодно старого свого провідає в тій обителі ветеранів. Треба ж виявити старому увагу, та й справу має до нього суто інтимну. Коли зважуєшся на вирішальний крок у житті, тут без батьківської поради не обійтись... Здавна так у народі заведено, що перед тим, як брати шлюб, мусить син у батька-матері благословення просити, без цього, мовляв, щастя не буде. А він хоче щастя — щастя і тільки, чорт візьми!

Ранок хоч напийся, небо чисте, прогнози на ясність, тож мерщій у дорогу! Поїде цього разу без компанії, треба ж людині і усамотнитись коли-небудь, побути віч-на-віч з природою, з лірикою душі, зібратися з думками. І не треба йому сьогодні ніякого персонального транспорту, вирушить отак, як є, по-простецькому, персональним трамваем, як той казав. Ну, трамвай то, правда, ще не скоро до плавнів ходитимуть, а ось автобусом — будь ласка. Не біда, що й черга на зупинці, товкотнеча при посадці, тільки не зівай, стань вдало, і маса тебе сама внесе. Культурно захоплюєш місце біля вікна, де вітерцем продуває, і скромно сиди собі, мов звичайний безіменний пасажир. Частіше б керівним працівникам отак їздити разом з народом, спілкуватися з ним у тісноті, в жароті, де ніхто тебе не знає, а ти ніби знаєш усіх, — сів невидимкою і вивчаш їхні настрої, їхні потреби. Їздити отак разом з трудящими в напхоні напханим автобусі, піддавати свої ребра випробам, маючи іншу можливість, — на це не кожен здатен. Розчулившись, Лобода давав собі слово, що навіть коли вже працюватиме і в тому головному, високому будинку, де кроки твої гаснуть у килимах, а на столі по кілька телефонів, то й тоді не викликати вранці ма-

шину, а ходитиме на роботу пішки, щоб не сказали, що загордився Володька Лобода після того, як взяли в апарат...

Автобус іде через старий дерев'яний міст, зоставлений населенню ще фронтовими саперами; рух величезний, дощаний настил щодня латають, і хоч з боку пасажирів нарікань зараз і не чути, Лобода в думці все ж заспокоює їх, що не сьогодні-завтра цей міст буде знесено, замінено іншим, може, схожим на отой новий, що його добре якраз видно з вікна автобуса: блищить арками вище по Дніпру, єднає береги, єднає заводи. Відгукотів розбитими дошками міст, автобус вилітає на широку асфальтовану дорогу, що йде якраз побіля плавнів і далі ще кудись, щоб десь там влитися в магістральні траси. Обіч асфальтівки все нові мікрорайони, по-сучасному сплановані селища, вони не рівня тій стихійній, хаотично розкиданій Зачіплянці. Будинки світлі, багатоповерхові, хоча всі як близнюки, на один копил, і стелі в квартирах низькі, як у печерах, на карликів розраховані, але ж скільки треба швидувати! Із суцільних блоків будують, женуть і женуть угору, швидкодісним методом — тиждень не побудеш тут, і вже не впізнаєш: виросли на пісках нові об'єкти. Дешево і сердито. Кажуть, стандарт. А що ж би ви хотіли? Як інакше при такій скупченості населення? Статистика запевняє, що на кінець століття двадцять мільярдів гавриків буде на планеті, волі-неволі полізеш угору, виростуть, може, хмаросяги й там, де зараз розкошують у садках зачіплянські вілли, особливо ота, Ягорова, під соломою... Звичайно ж, якби будувати не для цифри, а з вигадкою, з вогником, то можна б і ці однамітні коробки чимось оживити, а то вночі, як добре під мухою чоловік, то й додому не втрапить, заблудиться в цьому царстві стандарту. А чому б не оздобити той корпус у стилі кавказькому, той у карпатському, клумби зробити — там із силуетом, там із трав'яним годинником... «Лінощі думки, оце нас заїдає,— ніби полемізував із кимось Лобода-висуванець.— Скільки б'ємось, скажімо, над тими сучасними обрядами, скількох залучали, а вони, як змовились, пропонують тексти один фальшивий, а другий ще фальшивіший. А тоді ще й дивуємось, що деякі жінки, навіть керівників товаришів, паски святять або беруть кумів та потайки дітей хрестити несуть... Їй хочеться, щоб дитину її таки було в купелі купано, кропилом покроплено».

Зосталися позаду корпуси нового житлового масиву, і попросторішало одразу. В усі краї видно далеко. Повінь сонця розлилась, а десь аж на обрії знову з'явився собор. Зуміли ж отак поставити! Скільки не їхатимеш тепер, аж до самих плавнів, все він буде тобі перед очима. З будь-якої точки видно собор, звідусіль! З боку заводів там він хоч не так виступає, із-за інших будівель та садків тільки вершечками бань проблискує, а звідси — мов на долоні. Їдеш, їдеш, а він усе є. Відсунути б його куди-небудь з горизонту, щоб очі не муляв... На якійсь нараді нібито було сказано: навіщо вам десятки пам'яток із вісімнадцятого сторіччя? А чому не залишити по одній від сторіччя, а решту... Може, й справді там настроїв такий? Проїжджатиме трасою той, хто спитати владен, гляне: неуже він і досі стоїть, собор отой химерний? А як у вас з атеїстичною пропагандою? А з сектами як? Секти, мабуть, порозплоджували... Доводь тоді, що собор не має нічого спільного з сектами і що відправи в ньому хіба що горобці справляють, пурхаючи у вікна...

Але ж красень, стервець!

З комишини отаке вибуяло. Відстань все поглинула, іржавої бляхи не видно, зосталась сама поезія! Панує над усією місцевістю, весь обрій ніби тільки для того й існує, щоб відтінити його. А що, коли це й справді... шедевр? Наш, козацький шедевр? Коли хтось саме таку оцінку йому дасть? Тоді знову з кого ж спитають — з найменшого, з тебе! Добре, що звідси, з траси-асфальтівки, хоч не дістає око розгледіти, в якім він занедбанім стані, ні іржі, ні облуп-

леності, ні повидираних вікон не видно, самий силует, самий дух творця, як Баглаєнко сказав би...

І десь там Елька неподалік. Мабуть, книжку читає. Заніс її днями роман про Сагайдачного. І вчора читала. Заскочив на хвилинку, а вона й говорити неспроможна — повні очі сліз... Чого ти? Виявляється, дочтала до того місця, де Настю турецькому паші продають... Елька ця просто скарб, дикий, рідкісний витвір природи. Не стільки, правда, витвір, скільки матеріал, але ж який! Хай і дикувата, хай і неотесана трохи, так, може, це й краще? Сам формувавтимеш, ще не пізно. Хоча, видно, й нелегкою буде формовка, тут треба добре вивчити опір матеріалу. Думати про Ельку, уявляти її всіляко — йому сама насолода. Від землі, від природи вся, горить, аж степом та сонцем від неї пахне. А та її неприступність... Найдємо й до неприступних ключал! Ти ось їдеш, а Катратий там своє робить, готує ґрунт. Прогресивний виявився дід, дарма що з махновцями плутався колись, в доісторичну еру...

Собор ненадовго зник за деревами вітроламки, потім знову виринув. По трасі рух, все мчить сюди й туди, а він на місці, ніби вісь, ніби шпиль-наконечник над життям цілого краю. Батько твій, Ізот Лобода, ще парубком у тому соборі співав, голос, кажуть, мав, як у Патержинського. Ще й зараз після чарки може затягти. Якщо інші пишаться своїми батьками, то ти можеш пишатися двічі. Свого часу був одним з найкращих металургів, на все Подніпров'я його ім'я гриміло, з Макаром Мазаєм змагався. Всю війну на Уралі метал давав, з ним і Володька там починав свою трудову біографію. Дитя війни — так міг би про себе сказати. На картках виріс, підлітком уже біля станка стояв, в мороз пальці до металу прикипали... Старші брати теж не зіпсували біографії, не кажучи вже про батька. От тільки характер у старого важкий, дедалі гірше Володька почувається з ним. Ще на заводі, коли батько приходив на збори, де Володька мав виступати, синові одразу псувався настрій. Дивну річ помітив: уже сама присутність старого одразу робить всі твої слова мовби якимись недійсними, порожніми...

Виростав Володька під девізом: людина — найцінніший у світі капітал. А хіба ж таки й ні? Хіба слава братів, загиблих на фронтах, і батькова слава не прокладали їй тобі дорогу, хіба не поживав ти і їхньої слави капітал? Може, за те й висунуто? Але ні, не применшуй свою власну роль, не тільки заслугами роду живеш — цінять тебе й за твої особисті. Щоправда, декотрі з твоїх ровесників зуміли вище сягнути, але ж і ти не забалотований життям. Не догматик який-небудь, ще можеш далеко піти... Шлюб тобі не зашкодить, навіть Елька своїми пестошами не приспить у тобі жадобу іти по висхідній, брати штурмом Ельбруси життя. Від котрогось (чи не від молодого Орлянченка) чув якось: «Тільки знайду достойну особу і—все: замикаюсь у привату, їду в інтим!» З ним, з Лободою, цього не станеться, щасливий шлюб тільки енергії додасть... Брехня, помітай, оціняй... Тільки більше, більше ініціативи! Не давай пощади старосвітчині! Більше простору для нововведень, для різних обрядів сучасних... На самих вікторинах далеко не поїдеш, треба вхідчини новоселам, купелі новонародженим, карнавали робітничим паркам, у масках щоб, весело, бурхливо!.. Перед лекторським бюро домогтися, щоб лекції в парках були оживлені, а то вийде і нудити по своїх шпаргалках про будову всесвіту, а перед ним троє пенсіонерів на лавках куняють... Подбав би краще, щоб сущняк свій народною мудрістю пересипати, прислів'ями оживити, приказками... Тепер на це звертають увагу. Володьку вважають знавцем народної мудрості. Іноді начальство навіть залучає його при нагоді соковите прислів'я в доповідь втулити, перцем приперчити, де слід... Треба буде знов приказок підчитати, а головне, самому творити нові, сучасні, бо хто ж їх творитиме, як не ти?! До трудящих прислухайся, підхоплюй, вони вміють — скаже, як зав'яже: «Комсомолом починаєм, соцбезом кінчаєм»... Коли й чиєсь повторить,

теж не гріх — на козаку нема знаку, не піймався — не злодій!.. Пригадалось, як колись, ще в комсомолі, всю конференцію розсмішив, процитувавши з «Енеїди»: «Зевес тоді лигав сивуху і оселедцем заїдав!..»

Треба й сучасних авторів підчитати, щось вони ж там пишуть? Щось... мислять? Лобода одразу насупився: ох, знаємо тих мислителів. Про соцреалізм не дуже щось, більше про гуманізм... Вічні питання їм подавай, вічні істини. Їм би оцей собор — стояли б і вік на нього молились... Хлібом їх не годуй, тільки дай їм тієї козаччини!.. Дивний народ: все мають, у власних машинах розкатують, а все ще чогось їм треба... Мабуть, і самі не знають чого! Усе їм золотим дощем: нагороди, лауреатства, любимчики народу... Ні, розбалували ми їх! Інших критикують, а самі від комфорту не відмовляються! Не часто, мабуть, щоб отак у автобусі за гривеника. Або щоб як той Скворода-філософ — рюкзак на плечі і пішки по Україні. Теперішній філософ з лімузина не вилазить. Правда, хоч і в машинах, а все знають, bestii, все чують... Попадись йому на перо, докотись до нього хоча б оця історія з соборною таблицею, він і цього не проміне... Ох, публіка! Ох, народець!

І молодші їхні теж у такому ж дусі жмуть. Зустрівся оце якось Володьці в редакції багатотиражки поет заводський... І хлопець нічого, добрий виробничник, комсорг цеху, а вірші... Як і в того Багласенка, все в планетарних масштабах: Титан і Антититан, брама заводська — брама віку... Спробував був його покритикувати: «Що ти все тільки про це, тільки до брами? До брами дійшов і зразу стоп. А ти далі заходь, всередину! Ти ж не лише поет, а й комсорг! Дай виробничий процес. Цех мені дай! Оспівай продукцію рук своїх!» А в нього іронія в очах: «Товаришу Лобода, ви забули, що про мою продукцію говорити не прийнято?» Отакий Елюар!

Собор усе ще мов на долоні. Коли дивитися звідси на нього, з перспективи, є в ньому щось ніби від ракети космічної, особливо в тому центральному куполі, що стрімко угору націлівсь... Дивно: стільки вивр бомбами на Зачіплянці було нарито, а його жодна не взяла. Наперекір усім бомбам досі стоїть, мов якась антибомба, — вістря угору, у небо, увись. Зуміли ж отак поставити, передчули час!.. А тепер борись із ним, ще чи й перебореш...

Та годі про це. Не думати про неприємне! Хай буде в тебе сьогодні День спокійного сонця, День приємних думок! (Це теж одна з придумок, варто запам'ятати, при нагоді запропонуєш молоді заводській, отим безкрилим, може, підхоплять?)

Плавні нарешті! Скарбне. Все в буйнощах зелені, у розповні літа. Розкрило зелені обійми назустріч горожанам, війнуло лісовим духом, здоров'ям... Підходять і підходять автобуси, висипають людей — ідуть, озброєні спінінгами, вудками, нав'ючені рюкзаками, і всіх їх одразу поглинають хащі, зелена сутінь, переплетена сонцем, розсіялись, розтеклись, нема. Скільки їх місто сюди викидає у вихідний, а плавнів вистачає на всіх, розмахнулась природа, розкинулась багатствами колишніх козацьких утідь, не пошкодувала і для теперішніх ні тихих вод, ні ясних зор, що їх тут лічтимуть закохані вночі.

Хащі, очерети, гаї та підгайки, рукави та рукавчата з поваленим у воду дерев'ям, плеса та заплески, стежки та стежиночки — заблудитись би можна незнайомій людині у цих плавневих нетрях, що їм немає кінця! Річка тече закрутами, на одному з таких закрутів у Володьки своє, давно вподобане місце, з гарним плесом, з рідколіссям вікових дубів... Це коло Бабиного Коліна, де не одну юшку з'їдено, не один випито «Арабат». Сьогодні, коли добувся до цього місця, тільки очі витріщив: стовпотворіння! Ліс аж тріщить від машин, мотоциклів, всюди труси на кущах, патефони ревають, вода кипить купальниками, купаються діти, дорослі, блищать тіла, літають м'ячі, рятівні кола яскравіють... Фейерверк сонця,

свято барв, бенкет розкошуючого літа... На багатьох машинах приватні номери, то який-небудь металург — інженер або рядовий сталевар, зібравши всю свою рідню, напхавши в того «Москвича» або «Запорожця» пасажирів, як у рукавичку, виїхав з ними сюди лісовим повітрям насмакуватись... Лобода наливався гордощами: ось де вивчати життєвий рівень! По молоку та м'ясу хай ще не перегнали, хай тільки гасло поки що кинуть, зате ж настрої який, життя кругом цвіте, хоч на кольорову плівку знімай! І знімають, крутять, знайомий військком поставив біля куща свою товстезну бабеху в купальнім костюмі, ніяк не прицілиться, ніяк не наведе на неї свій японський об'єктив...

І Лобода тут не чужий, то з тієї, то з іншої компанії гукають:

— Володько, привіт!

— Володимире Ізотовичу! До нас!

Це ж здорово, коли ти людям не нуль! В будь-яке товариство тебе приймуть, всюди ти бажаний, бо знають, який ти компанійський, вмієш і мертвих розвеселити! Затіяти гру якусь чи й пісню організувати — все це вийде в тебе, з вогником вийде, його то й досі не втратиш!.. Поблизу легко, з пританцем пройшла в панамці, в туго обтягнутих штанах дівчина, невеличка, тонкостанна, здається, з тих, що на Коксохімі практику відбувають, осміхнулася Лободі, як знайомому, і стало на душі ще приємніше. Як, власне, небагато треба людині, щоб відчувати, яке воно, щастя, на смак!

Виникла проблемка, де ж роздягтись. Бо свої — то свої, а може статися, що одержу свою завтра аж на товкучці впізнаєш. У кишенях до того ж документи — з цим не жартуй. Вирішив присудитись таки біля військкома. Доки роздягався коло цього розтовстілого подружжя, військком і його бойова подруга встигли одержати у віддаку від Лободи веселу історію про того генерала, якого в поїзді було обікрадено, взято генеральські штани із лампасами, — ой же трудно було потім бідоласі доводити, що він генерал!..

Зоставшись у трусах, Володька оглянув себе. Негарно, що тіло біле. Студенти он бюркаються, ті всі вже як полінезійці, а тут за текучкою, за клопатами й загоріти нема коли. Та хоч і біле тіло, але міцне, здорове — порода, відчувається, Лободина, козацька. Купатись! Змити в Скарбному пилію буднів!

З розгону шубовснув у воду. Плавав, вода його лоскотала, збивав долонями бризки угору — сліпий осяйний дощ падав на нього з блакиті неба!

Викупався, посвіжів, збадьорився. Скарбне здатне миттєво знімати втому. Поблизу грали у м'яча якісь дівки в мокрих купальниках, довгоногі, стегнасті, підключився до них і теж трохи поганяв м'яча. Ліс, сонце, жарти, забави... Оце життя. Мабуть, оце воно і є, щастя. Просте, земне... як Елька. Ні, не вміємо ми відпочивати, не вміємо, товариші, користатись благами рідної природи! Самі ж губимо себе. Надалі покладе собі за звичку виїздити щовихідного з Елькою на Скарбне, їздитимуть на Вовчу, заведуть наметик на дві особи і в лісі під зорями ночуватимуть. І взимку спатимуть у лісі, в хутряних полярних мішках!

Обсохнувши, прогрівшись на сонці, знову шубовснув у воду, плавав, пірнав, виринав, з чиймись дитячим водою переплескувався...

Після того не відмовився й перекусити, бо розсердилась би військкомова, коли б не покуштував її наїдків, щедро розставлених на килимку. Сюди сміливо їдь, в цей край щедрот!.. Їдь без нічого, завжди біля людей прогледуєшся, як оті студенти, що он чумацьку кашу варять неподалік. Ох і оригінали! В однієї компанії казана попросили, у відставника солі, в когось цибулину, в когось картоплину, ще в когось пшона жменю, тільки вода своя — джерельна вода Скарбного... Зібрали потроху з усіх данин, скомпоновували, і каша чумацька вже булькотить у казанку, ждуть, обсіли її голодняком з ложками, яких, до речі, теж позичили у сусідів, ще й регочуть: доісторичний ліс-праліс, мовляв, і той людину го-

дував, то неважко ж цей ліс сучасний, цивілізований, ліс благ і достатку, та нас, голодних студентів, не прогодує?

Лобода з свого боку теж докинув цитатку, навмисне так, щоб і ті бурсаки чули:

— Зевес тоді лигав сивуху і оселедцем заїдав!

Військомова була в захваті. І ластуватому Зевесові її теж сподобалось, поцікавився навіть, звідки це; виявляється, бідолаха, про Котляревського і чути не чув. Був, каже, нібито історик якийсь Котляревський, здається, монархіст. Ачей же, знатиме тепер і про автора нашої іскрометної «Енеїди»!

— Завтра ж,— каже,— дістану цю поему, візьмуся читати. Правда, я ще не дуже вмію по-вашому, але опаную: наполегливість у мене солдатська.

Симпатяга цей військом, хоч і коноплястий, все тіло в ластовинні. Розтовстів без маршировок, біцепси гулями, осадкуватий, міцний. Помор, з ломоносовських країв родом, полярним ведмедям був колись запанібрата. Припав до душі йому той Зевес, кілька разів повторив, а коли до діла дійшлося, то сам зовсім не по-зевесівському повівся, тільки руками жалібно розвів: мав інфаркт. Перший дзвінок, як то кажуть... А гостеві підбадьорливо кивнув на пляшку з п'ятьма зірочками, що посеред килима просвічувала бурштиново:

— Прошу, призволяйтесь.

— Та й ви ж хоч трохи...

Він знову руками ще жалібініше розвів. І дружина підтвердила:

— В нього серце.

І їй теж не можна, в неї печінка.

Нащадок їхній, молочно-білий блондин горболобий, архітектор з молодих, саме вибрався з води і, недбало кинувши свої жаб'ячі ласти та однооку маску на траву, підсів у плавках до килимка. Лобода сподівався, що, може, хоч цей покаже, який він козак, а цей теж виявився слабак: аніні! Бо він, бачите, за кермом, та і взагалі. Для чого ж тоді цю пляшку до лісу везли, питається? Виставили тільки так, для гудиться, про той випадок, коли хтось підсяде, а самі... аскети якісь! Самому ж братись за пляшку просто незручно, ще подумують, що чарколюб. Довелось обмежитись лимонадом. Що ж: хай буде насуху, без випиття. Хай вважається цей день ще й Днем здорової тверезості!

На цю тему Лобода принагідно розповів теж бувальщину, ще комсомольську, як його розіграли були хлопці під час доповіді, поставивши на трибуну замість води карафку з горілкою... Нічого, налив, хильнув посеред доповіді і не скривився, довів доповідь до кінця. А тут коньяк п'ять зірочок стоїть неторканий, аж досадно.

Молодий архітектор рубав добре після купання, але сидів мовчучо, розмову не підтримував, хоч мусив би знати, як належить поводитись у товаристві. Час від часу тільки схмурював свої бровенята та домашні котлети наминав. Чого він спититься, спитати б його? Чи в коханні зазнав поразки, чи все думає про свого Корбюзьє? На Лободу зовсім не звертає уваги, на дотепи гостя не реагує ніяк. Навіть ті, стегнасті, що все ближче крутяться із своїм м'ячем, вигинаються таліями, і ті йому ніби ні до чого. Молодий, здоровий, свіжошчокий, та в такому віці на тобі кожна жінка б грати повинна, а він сидить, хмурка хмурить. Невже й справді йде покоління отаких сухарів безчуттєвих, раціоналістів беземоційних? (Чув десь Лобода й про таке).

Погамувавши апетит, архітектор одразу ж підвівся, чемно подякував матері, а в Лободин бік навіть не глянувши, пішов собі до тих кашоварів. Незабаром він уже стояв там у компанії, жваво про щось розмовляв з Миколою Баглаєм, що, теж у самих плавках, мокрий ще, звідкись з'явився біля студентського казана, привертаючи увагу дівчат своєю еллінською статуєю. Дуже закортіло Лободі послухати їхню розмову, чим всі і дихають, оці скептики-інтелек-

туали. Коли наближався до них, почув, що йшлося про собор. Включився з ходу, навропростець:

— Що там сталося у вас, Миколо? Хтось, кажуть, з таблицею пожартував? Але ж собор наш від цього не захитався?

Баглая аж пересмикнуло. Крізь смагу поблід. Щось, видно, хотів сказати, але стримав себе.

— Чи варто через це галас зчиняти? — весело вів далі Лобода.— Впізнаю Зачіплянку: хлібом її не годуй, дай тільки погаласувати. Та, зрештою ж, таблицю самі відливали, треба, то й нову віділлють. Майстри литва на місці, не привозні. Зачіплянка наша і чорта зуміє відлити, хіба ні? — звернувся він до Миколи.

Але бачив тільки губи, міцно стиснуті, очі, незмиренно примружені.

— От народжує типів епоха,— сказав Баглай до архітектора і з неприхованою, якоюсь навіть бридливою зневагою відвернувся від Лободи. І військкоменко теж одразу спину показав на знак презирства. Нечеми, кинувши співрозмовника, пішли собі удвох до берега, наче й не було з ними Лободи, наче тінь чиясь промайнула біля них, нічого не варта.

Однак треба ж було подумати й про батька. Подолавши хвилину розгубленість, Лобода повернувся до військкома, уже не розгублений і не приганьблений, видавив навіть усміх на уста. Неквапом одягнувся, подякував гостинному подружжю, пояснив, що йде провідати батька свого металурга. Ніхто його не затримував, його зрозуміли правильно: син іде провідати батька.

Освіжений водами Скарбного, наласканий сонцем його, неквапно ішов Лобода лісовою стежиною, наперед уявляючи, як своїм візитом потішить старого, як уміло ткатиме тканину розмови, підводячи батька до найважливішого пункту, до свого наміру збудувати нарешті сім'ю. А може, після одруження варто буде й батька забрати до себе? Їлька ж, певна річ, не стане заперечувати. Житиме біля них старий обер-майстер, доглянутий буде по-домашньому, внуки підуть — внуків водитиме на проспект гуляти. Чий то бородань так любо із внуками бавиться? Та то ж Лобода старий, заслужений металург республіки, батько того Лободи, що тепер там, нагорі... Ну, де саме «там», це поки що не зовсім ясно, повіто туманом безвісті, можливі різні варіанти... Цікаво, як батько прийме звістку про одруження? Стриманий, суворий від природи, а тут, мабуть, і він розчулиться: «Давно я ждав цього, сину! Звичайну сільську дівчину береш? Хвалю. Вертихвісток уже бачили... Даю «добро». Благословляю».

Будинок металургів у мальовничій місцині під лісом, біля озера, з краєвидом до далекі заводи, що все димлять собі на обрії. А трохи правіше, по небокругу, знову... собор. Давні будівничі-козакі, засновуючи тут, у безлюдних плавнях, свою обитель, свідомо, мабуть, планували, щоб видно було весь час їм оте, що збудували вони для своїх святинь. Від старої обителі тут і сліду не зосталось, хіба що, може, які льохи та фундаменти... Цікаво, як батько прийме звістку про одруження? Стриманий, суворий від природи, а тут, мабуть, і він розчулиться: «Давно я ждав цього, сину! Звичайну сільську дівчину береш? Хвалю. Вертихвісток уже бачили... Даю «добро». Благословляю».

Будинок металургів у мальовничій місцині під лісом, біля озера, з краєвидом до далекі заводи, що все димлять собі на обрії. А трохи правіше, по небокругу, знову... собор. Давні будівничі-козакі, засновуючи тут, у безлюдних плавнях, свою обитель, свідомо, мабуть, планували, щоб видно було весь час їм оте, що збудували вони для своїх святинь. Від старої обителі тут і сліду не зосталось, хіба що, може, які льохи та фундаменти... Цікаво, як батько прийме звістку про одруження? Стриманий, суворий від природи, а тут, мабуть, і він розчулиться: «Давно я ждав цього, сину! Звичайну сільську дівчину береш? Хвалю. Вертихвісток уже бачили... Даю «добро». Благословляю».

ком з твоєї волі, на громадських, так би мовити, засадах, обирай заняття, до якого маєш нахил, до чого лежить душа. Той захопився до птиці, інший до бджоли. Хто любить виноград — давай до виноградних лоз, де грона наливаються, кому до смаку помідор — вирощуй м'ясисті, болгарських сортів помідори. На пухких плавневих ґрунтах, збагачених весняним намулом, все йде в ріст фантастично, жене так, наче десь на іншій планеті, виритій іншим, живлющим сонцем. Чи, може, й справді в цих плавнях діють якісь біостимулятори? Просто гігантизм якийсь! Коли гарбуз — то не піднімеш. З вічка картоплі набереш восени повне відро бараболі. Кавун розчакнеш — жаром палахне, пуд сонця в ньому, червоного, соковитого... Королівський десерт, освіжливий, прохолодний, герметично упакований природою в рябу або туманисту шкіру... Рай, не життя!

І в цьому раю люди живуть. Звичайні наші радянські люди. Такі, як батько твій Ізот Іванович, трудяга-ветеран, справжній представник його величності робітничого класу. Не обійшлося, правда, без демагогії, доводилось чути, що рідного батька, мовляв, державі на шию накинув. Та коли всіх слухати... Зрештою, держава — це ми. Звичайно, старість нікого не веселить. Все в цих людей у минулому. Згадками тримаються, колишніми заслугами живуть. Не те, що в тебе, — майже все ще попереду! Твоє майбутнє — золоте поле дії, обрань, висувань. Правда, заїдає проклята текучка. Дзвінки, виклики, накачки. Не те що про батька — про себе подумати нема коли. Якщо кому з вас, дорогі ветерани, хотілось би, крім достатку, крім підсобок своїх, ще й родинного тепла, то зрозумійте: життя є життя, в нього свої неблаганні закони. Можливо, що який-небудь старий більшовик з Барикадної, учасник трьох революцій, теж змушений тут доживати вік одинцем. Хай пробачає, що рідко заглядаєм. Адже ж треба комусь рухати життя, нам не можна перетворитися в няньок біля вас, нам давай метал, прокат, сталі високоякісні... Це ж ви самі для нас усі можливості створили. Рости! І треба рости.

З такими думками Лобода зайшов на подвір'я. Перед головним ясно-білим корпусом сновигають старечі постаті; хто гріється на сонці, хто сидить у холодку, куняє так, мабуть, як і щодня, бо тут буднів нема, на завод поспішати не треба, тут один довжелезний вихідний, як у майбутнім суспільстві.

батька ніде не видно було.

Директор закладу, бритоголовий, в'язистий мужчина в чесучевім костюмі, сидить у затінку під зеленим горіхом і, начеписав окуляри, книжку читає. Людина обов'язку, він і в неділю безвідлучно на посту. Лобода познайомився з ним, ще коли батька влаштовував. Кадровий військовик, був у високому чині, і хто б міг сказати, що з цього залізного служачи-військового та вийде такий архіпастир, дбайливий мирний господар-доглядач цієї обителі щасливих пенсіонерів.

Лобода-син піднішов, за руку поздоровкався з директором, який чомусь відповів на привітання без ентузіазму, невдоволений, може, що давненько не провідував цей товариш свого старого чи просто, що перервали йому читання (ніяк не начитається, маючи сім вихідних на тиждень!). Про батька сказав Лободі, що старий живий-здоровий, коли треба, мовляв, то розшукаємо. І, підкликавши когогось з молодших пенсіонерів, дав завдання сходити на пасіку й розшукати там Лободу Ізота з восьмої палати. Доки говорив це, з грубо тесаного обличчя його все не сходила пісна гримаса невдоволення. Лише коли відвідувач поцікавився книжкою, змістом її, служача став ніби милостивіший. Виявилось, що в руках у нього книжка про життя Кампанелли. Був такий діяч. Чернець італійський, багато літ сидів у в'язниці і там твір свій написав. Про Місто Сонця. Твір серйозний, але має вразливі місця. Утопія, власне... Директор, видно, був загартований критикан, бо, не схилию-

чись перед авторитетами, упевнено азявся критикувати того Кампанеллу. Те, що він вимріяв, мовляв, міг вимріяти лише монах і вічний в'язень: нормований розподіл одягу, їжі, продуктів праці... передбачав розподіл навіть... жінок.

— Невже й жінок? — зацікавлено посміхнувся Лобода.

— Так, і жінок. Не вибиратимуть за покликком серця, а просто розподілятимуть за спільною згодою членів громад... Так йому уявлялось ідеальне майбутнє суспільство, Місто Сонця. Однакова їжа, однакова мова, однаковий одяг носитимуть у тому суспільстві. Щоб усе порівну, по картках, по талонах...

Психологія довічного в'язня, тільки вона могла породити таке уявлення про ідеал. А сучасну людину спитай. Навіть якого-небудь жителя джунглів, і той скаже, що йому такого куцоного щастя мало,— поважно розмірковував цей скарбнянський мудрець-відставник. Щоправда, виявляв до утопіста й великодушність: життям той жив героїчним, і за це багато що йому можна пробачити. На собі довів, що здатна витримати людина, до яких меж сягають її можливості.

— Може б, його вчення більше було прийнятне для отих ченців, що й тут колись, на Скарбному, в однакових рясах ходили, одним статутом жили, однакові визнавали молитви й режим. Їм філософія зрівнялівки була б зрозуміла, а ми ж не аскети, казарма для нас — це ще не вершина всього... Суворість казарми якщо й необхідна, то лише на певнім етапі, в цілому ж це явище ненормальне й минуле в житті... Щастя людини не в цьому, майбутнє не стригтиме людей під одну гребінку, як це уявлялось вам, товаришу Кампанелло...

Слухав Лобода цього розумаку, який сам усі казарми пройшов, слухав його міркування про ідеал і в душі тамував скептичну усмішку. Кортіло дізнатись, що там у цього колишнього гвардії підполковника ховається під личиною мудрості та доброчесності: «Кампанеллу читаєш, а руки, мабуть, добре грієш біля наших батьків? Индики, виноград, кавуни, підсобки — кругом повна чаша, і все в твоїй владі, який тут на тебе держконтроль?»

Батько все ще не з'являвся. Директор заспокоїв, що розшукають, мовляв, хоча це й не близько: побрели з Ярового на пасіку до свого приятеля — курінь там у них, не так далі сторожування, як для бесіди... Ентузіаста бджолярського цеху... Може, й чарку вип'ють ради неділі, там це дозволяється, аби не на території. Лобода-син посміхнувся: так, старий його міг колись чарку перекинути. По-робочому, козацькою нормою...

— Мій старий — то козарлюга: хоч і кухлем, ніщо його з ніг не звалить...

— Ні, Володимире Ізотовичу, вони там аптечними дозами, — заспокоїв директор. — Візьмуть чекушечку-мерзавчика на трьох і по-стариковському...

І теж, звеселівши, став пояснювати спосіб вживання: з медом п'ють. Півсклянки меду-свіжака, а трішки того... Можна ще й горіха зеленого додати...

«Мабуть, і сам ти не проти, щоб таким коктейлем поласувати, — подумалося Лободі. — Бо надто вже смаковито пояснюєш».

Доки батька розшукували, Лобода-син вирішив подивитись батькову келію. Оскільки відвідувач був не рядовий, директор сам пішов його супроводити. Нічого тут не змінилось відтоді, як Володька привозив сюди влаштовувати старого. Палата — як і всі. Чиста, світла, калачики на вікні, фіранка біленька, дві тумбочки, двоє ліжок. На батьковім ліжку постіль, правда, жужмом, кублом, і директор трохи зніяковів, сказав вибачливо, що ніяк не привичить цю палату ліжка щодня заправляти, отак встав і пішов, хоч і на цілий день.

— По-парубоцькому, — весело сказав Лобода-син. — Йому й дома за це часом від матері перепало. Прийде, бувало, з нічної,

особливо коли робив по дві зміни підряд, бух тобі на постіль, як був у одежі, впав і захріп.

У сусіда батькового по палаті над ліжком кілька фотографій у саморобних, старанно випиляних рамцях, жінок якась, юнак у гімнастюрці з кубиками, вирізка кольорова з журналу — репродукція картини «Плавку дають»... А над батьковим ліжком нічого. Може, що й було приколоне, та зірвалось, зараз лише кнопка в стіні, на тумбочці крихти якісь та муха над ними докучно зумчить.

Ще більше мух виявилось у їдальні, куди відвідувач теж за-йшов, тут всюди брумчали; це вже був недогляд, і Лобода мимо-хідь дав пораду щодо липучки. Директор, помітно збентежений, виправдувався, що й липучка он висить, але ж спека, кухня поруч, самі розумієте... Нібито щоб загладити недогляд, запропонував на-віть борщу пенсіонерського, з качатиною сьогодні, з жирним на-варом, але поважний відвідувач подякував, щойно, мовляв, переку-сив. В цілому Лобода був задоволений станом їдальні, столи но-жами вишкребені, з кухні пахло смачним, помитий посуд — аку-ратними солдатськими гірками на столах... В кожному кутку «тра-пезної» фікуси в діжках, на вікна знедавору нависає листя, створює зелену затишну напівсутінь...

— Жити можна,— стримано сказав він директорові, щоб не перехвалити.

Відвідали й червоний куток. Тут, як і належить, шахи, шашки, доміно. Грай — не хоч! Стінгазета на місці. Давненька, правда, ще до Травневих випущена... «Неохоче пишуть»,— вибачливо пояснив директор.

— А як мій старий? Виявляє активність? — цікавився Лобода.

— Відмовляється навідліг, жодної замітки не подав.

— Ви б його в хористи залучили,— порадив син.— Хоровий гурток у вас працює?

— Та збирається деколи. Але знову ж поймають: старі люди, не молоді, не ті голоси.

— Ну, то ви мого не чули,— з гордістю заперечив Лобода.— Дома, було, як розійдеться, як потягне-потягне старовинної на-шої — вся Зачіплянка заслухається. Молодого за пояс заткне.

— І тут часом на риболовлі вночі голос подає. Чуємо аж сюди. А в хоровий ну не заженеш.

— Козацька волелюбна душа!

— Та пробачимо це йому. Адже в нас тільки добровільно. Не хочеш тут — співай собі на природі, індивідуально. Ліс, вода, про-стір — ото йому і гурток.

Все нагадувало санаторій. Якби навіть котрийсь із утопічних соціалістів оглядав цей щасливий притулок ветеранів праці — і той, здається, не мав би до чого особливо вцепитись. Так і сказав Ло-бода-син директорові. Адже справді в усьому почувалась хазяйська рука, тільки затхлість якась усюди, дух старості... В палатах, у ко-ридорах... Погано провітрюють, чи що?

З усього видно було, що директор шанобливо ставиться до старого Лободи. Хвалив, давав найкращу характеристику, зокрема по праці. Роботяга. Чеснюга. Круглий рік кухню рибою постачає. Не свариться ні з ким, як оті наші старушки, що часом їх і розборо-нати доводиться.

— Ну й книжки почитує. Недавно про Чінгісхана читав. Лаєть-ся. Ніяких поправок і на дикість не прийма... Ціла дискусія в нас із ним була...

— О, тут його не візьмеш!

— Тільки часто сумує чогось ваш старий. Вийде за браму, сяде і годину може сидіти в якійсь печалі...

Доки вони розмовляли, затримавшись перед книгозбірнею, в кутку зали, згорбившись, писав щось хирлявий, спорохнілий чоло-вічок. Маленький був, як гриб зморщений, і обличчя якоїсь гриб-ної сіризни. Втягнув голову межі плечі і, не відриваючись від па-

перу, все щось шкрябав, шкрябав пером. Лише зрідка на мить підводив голову, зиркаючи на Лободу злим, жовчним поглядом. Він і на привітання Лободине не відповів, коли цей, зайшовши, за звичаєм чемно поздоровкався. «Хто він? Що він пише так старанно, жадібно, без перепочинку, наче кудись поспішає? Куди тобі, чоловіче, поспішати?» — думав Лобода з неприємним відчуттям від тих його злих, спідлобних позиркувань. А коли вийшли в коридор, тихо запитав директора:

— Хто він, отой?

— Та то... — зам'явся директор. — Страшний чоловік. В усі інстанції строчить.

— Чимось невдоволений?

— Усім на світі. Осуджує всіх — зверху донизу. Пропеклий культовик. Сталіністом, каже, був і вму сталіністом. Все вимагає з мене, щоб бюст вождя витяг із чулану та на підвір'ї над клумбою поставив... Там він колись і стояв, але ж тепер не поставив?

Тема була ковзкувата, і Лобода нічого йому не відповів, поспішив вийти на веранду. Став поміж колонами, де була тінь. З лісу долинає музика ледве чутна; там іде гульня, життя кругом кипить, всі дихають свіжим повітрям, розважаються, а той один відлюднився, заліз, як тарган, і сидить у червоному кутку, доноси фабрики... Є ж типи!

Нарешті з'явився й батько. За сто верств упізнав би його Лобода-син, цього козарлюгу з могутньою чоластою головою в розкудланій сивині. Голос крові, невже він справді є? Чи що ж тоді торкає душу, коли отак побачиш найріднішу тобі, єдину у світі людину? В самій ході було щось рідне, в руках відстовбурчених, в тій сивій наїжаченій вітром куделі на голові... В одязі буднів старий: в штанях брезентових, в ситцевій на кістлявих плечах сорочці, що синові здалась полотняною, старосвітською, як у чумаків, в цьому буденному статечно ступав старий обер-майстер Лобода через підвір'я. Раніше на металургійний відбирали велетнів, і він був один із них, на голову вищий за тих старичків, що його супроводжували. підтюпцем. Велике від природи лице було ніби як розбрякле — чи спав у курені, чи, може, поправився тут на санаторних харчах? Легкий, без живота, з широкими закістлявленими грудьми. Ішов неквапливою ходою, двялячись просто вперед, виставивши сонцеві кулясте мудрецьке чоло. Патріарх! Король Лірі! Пророк Ісайя! Син просто замилювався старим, кожним його кроком, дужим, певним, гордовитим. Наче проти вітру, проти бурі йшов старий обер-майстер!

Майнуло синові: добре, мабуть, зарядився, що так твердо ступає... І аж острахом війнуло від тієї батькової величавості.

Син, стоячи біля колони, зустрічав свого старого усмішкою, любов'ю, почуттям гордоців синівських за нього, а він... він наче не впізнав його! Не дійшовши кількох кроків до веранди, зупинився і, лишаючи сина непоміченим, суворо сказав до директора:

— Кликали?

Директор мовив ніби якось виправдально:

— Син ось до вас...

Тільки тепер Лобода Ізот глянув на сина. Глянув очима здивовано-недобрими, налитими кров'ю. Певна ознака, що не сиропи, а міцні меди пито було на тій пасіці... Сіно стирчало із закудлані сивини, певне, спочивав після обіду в курені, краще було б не будити. В руці скрутені трави якоїсь цупкої тримав, наче ремінь у дитинстві. Ніякої родинності не виявив до сина. Уп'явся червоним поглядом і мовчав.

— Син ось ваш, — було повторено, щоб розрядити ніяковість. Батька наче ошпарило це слово.

— Син? Хіба в мене є син? — велике лице ще більше розбрякло, налилось: — Були сини! Один — під Кривим Рогом, другий — у Берліні... Більше нема.

— Тату...

— Був тато! — гримнув на все подвір'я. — Доки на руках тебе носив! Доки в колісці колихав! А зараз який тато? Нема його! Нахлібник держави! У приют його! У богадільню! Старцюга бездітний, а не тато!..

Старий клекотів. Страшно було дивитись на нього, збагровілого: ще сонячний удар трахне, впаде хрестом серед двору і щелепу набік...

Але старий не падав, стояв, як дзвін.

Сцена була жахлива. Люди підходили, звідки вони й бралися. Невдовзі вже чимало їх стояло по двору і аж під сараєм, полід повапнованим муром стояли, нагадуючи ідолів скіфських, кимось звезених із степів і поставлених у безладді десь у дворі музею... У сутичку не вступали, проте Лободі-молодшому нестерпно було витримувати на собі їхні сухі, колючі погляди. Почувався кинутим у лабети, в пастку. І подумати тільки, що все це не кошмар, не сон, що все в реальності: і Скарбне, і спалах дня, і цей вибух батькової люті-ненависті. Приют! Богадільня! Жахливо, жахливо.

Навіть директора, видно, вжалила та «богадільня».

— Не богадільня, дозвольте зауважити... До того ж свою частку син регулярно платить за вас. Ні разу не доводилось поси-лати повістку...

Старого це ще дужче кинуло в люті. Розкошлане віяло боро-ди рвонулося вгору:

— Спасибі ж тобі! Спасибі, що внески платиш на батька легу-лярно, — і до людей: — Чуєте? Внески платить на рідного батька! Як профспілкові! На родителя! Ух! Життям не оплатиш! — знов ревнув до сина, і кров знову густо бурхнула йому в лице.

Директор, занепокоєний, запропонував йому зайти в тінь, по-берегтися сонячного удару, але старий ніби не почув. У гніві його, проте, було щось безпомічне, і цю безпомічність син уловив, і сам відчув, як у серці йому крізь образу озвалось щось таке, що рідко-рідко озивається. Якби можна було власти отут до ніг бать-кові, дитинчам малим стати... Хай би до крові шмагав отим скрут-нем рудим, як дротяним, хай би крізь шмаганину, крізь біль прий-шло тобі прощення... Але схоже на те, що цього не буде. Стояв чужий, розбагровілий у ненависті чоловік, з налитими кривавою люттю очима, зі скрутнем іржавої трави в дрижачій великій руці. Сонце палило його, на півкулях чола рясно росила роса. Жах-ливим було все: самий цей день, і несамоовітність людини, яка тобі доводиться батьком, і роса напруги, роса ненависті на чолі.

Сорочка на батькові не першої свіжості, плечі під нею кістля-ляться, руки чорні, важезні руки бога заводських печей, що вовік не відбіляться від вогню та від сажі, тату, може, чого вам треба було? Вдягачки, може? Тату, скажіть. Все буде, дістану, хоч пта-шиного молока!

Не хоче батько твого пташиного молока, душа не прийма. Тіль-ки вогнем образи вибухує вона за те, що з місця зірвав, з рідним селищем розлучив, із Ягором-друзякою... Сонце палить і палить, розбуджує у старому хміль медів, хміль гніву і кривди, не митте-вої, видно, не зопалу вибухлої, а такої, що днями й ночами наки-пала тут, на Скарбному.

— Свистуни, свистуни, — белькоче вже кудись наванманя. — Таких допусти... Все просвистять!

Старий Яroveга так влучив момент і підступив до приятеля, потягся вгору й накинув йому на голову бриля солом'яного, піді-йшло іще кілька ветеранів, стали умовляти Ізота Івановича, доки так завели його в тінь, посадили на лавці. Але він і там не вгаму-вався, і син, і директор, і люди, що не розходились, чули, як він нові якісь небилиці плете, енергетиків чистить, і знову ж заодно з ними і цьому перепадає, що досі сином його вважався на його сиву батькову ганьбу! То все, мовляв, собори валяти зби-

равсь, а це вже підлазить, як би плавні затопити, щоб і звідси батька на старість зігнати! Це таки вже була чистісінька фантазія, якісь хатки-макогонники, сном-духом син про таке не чув. Хотів крикнути, заперечити: «Тату!» — але батько тільки цикнув, як кошеняті, і далі басив, розлунював: злигався, мовляв, уже з тими плюндрачами із раднаргоспу, хочеться вам ще одним ГЕСом галасу наробити, а плавні та Скарбне хіба вам болять? Аж зашумлять під воду! Буде, як там, на Каховському, де пів-України пустили на дно, думали, море збудують, а збудували болото! Гниллю цвіте, на всю Україну смердить! Пілоти носи затикають, коли пролітають над ним...

— Того вам мало, енергетикам задрипаним? До Скарбного підбираєтесь?

— Тату! Що ви балакаєте! Коли це я був енергетиком?

— Свистуни, а не енергетики! Дай їм волю, все потрощать! Все просвистять! І ти теж... В одну дудку з ними!

— Тату, оббрехав мене хтось!

— Мовчи! Сам себе оббрехав! Наскрізь пробрехався!..

Підійшла кухарка, стала заспокоювати старого:

— Ну, що бо це ви розходились, Ізоте Івановичу... Син все ж таки... Він на вас аліменти платить...

Краще б вона цього не говорила. Старого знову так і підняло на ноги, брилем кинув об землю:

— Та плюваа я на твої аліменти! Не хочу! Не батько я більше тобі! Віднині й вовіки! Чуєш? Нема в тебе батька! Відщепок ти!

І хоч заціпляських і близько нікого не було, не було й духу того дошкульника Баглаєнка, але виразно вчулося, наскрізною бритвою продзвеніло в повітрі: «Батькопродавець!»

Спека була, а його поморозило: «Тату, що ж ви робите зі мною?»

А старий металург, весь настовбурчившись, аж потягся вперед до сина, розгублено прилиплого до колони:

— Я тебе кликав сюди? Геть із моїх очей!

І жест вольовий, виганяючий.

«Жест прокляття!» — подумав Лобода-син, уже опинившись за ворітьми.

Сорочка прилипла до спини, липучим потом увесь облип. Нащо він приїхав сюди? В яку чорну хвилину вдарило йому в голову провідати батька? Ще не зміг згярячу збагнути до кінця, які це все матиме наслідки, як позначиться на всьому його майбутньому, але почував, що позначиться страшно, руйнівно, почував, що пливунюм пливуть з-під ніг і певність, і авторитет, і службові підвищення — все захиталось, розвалюється, розчавлене важким батьковим присудом, п'яним його варзляканням. Краже б уже сиротою бути, аніж мати такого батька! Інший би гордився своїми успіхами, становищем, тим, що йдеш угору, а цей? Рідний батько при людях наклеп на тебе зводить, ГЕСи якісь приплив, затоплення Скарбного... Хоча взагалі в цьому щось є, цю ідею варто обміркувати! Бо що з цих плавнів? Комарву розводять! Сміття, огризки по всьому лісу! Дніпро перетворюємо, чому ж Скарбне не перетворити? Затопити або, навпаки, осушити. Але про це треба думати в спокійному стані, не зараз. Яка жахлива сцена! І найжахливіше було те, що все відбувалося публічно, при отих сірих пенсіонерських постатях, що весь час стовбичили по двору незрушно, як скіфські баби, німі свідки твого приниження й нищення. Ніхто не втручався, але всі чули, вибирали кожне слово батькових проклять, все до слова, мабуть, занотував і той жовчний тип нагорі, що й зараз, напевне, десь там строчить і строчить... Нещасний день! Закляте місце. «Тікав від вока, а впав на ведмедя», — приверзлося чомусь прислів'я, зовсім недоречно.

Перевішивши дух, пригладивши змокріле павутиннячко чуба на голові, Лобода рушив стежкою у напрямі до асфальту.

На весь обрій димлять заводи. Нема їм вихідних. День і ніч з епічним спокоєм димлять. М'яким силуетом проступає із неба собор. Стоїть на далекому небосхилі, повитий прозоро-синьою млою відстані. Перспектива змістилася, бані собору і труби заводів ніби зблизились між собою, злилися в єдинім ансамблі споруд старого й нового віку.

Юнак-архітектор сидить за кермом, веде машину серед двостороннього руху по трасі; військомом із дружиною на заднім сидінні безтривожно почувають себе, коли син за кермом: упевнено й рівно, навіть елегантно якимось веде. Не вперше військомоміві тут проїздити, не один рік уже в цих краях. Родом із Соловецьких країв, де суворий архангел дивиться на все з монастирської брами, де над вічними кригами чайки полярні кричать. В підземеллі однієї з веж монастирських цариця двадцять років гноїла в ямі закутого в ланцюги Калнишевського, останнього кошового Січі Запорозької. У ланцюгах, у нечистотах, у нігтях, що повідростали, як на звірові, у смутках і ненависті дожив до ста тринадцяти літ, — то ж чимось тримався в житті той в'язень царицин? Не тільки ж баландою, що солсвецькі ченці в ту яму смердючу подавали раз на добу? Випосеному степовою волею, поверженому й закутому, може, додавали йому там сили не закуті ланцюгами згадки якраз про оцю сонячну українську широчінь?

Богатирі тут виростали, сильних духом людей викохував цей край, живлющий дух цієї природи.

І зараз є на кого подивитись військомоміві, коли проходять перед ним на медоглядах юнаки робітничих передмість, виплекані Дніпром, з розвинутими легенями, дужі, з залізними м'язами металурги. Рідко якого забракне комісія, а то один в один, як пераміті. Сини краю козацького. Міцні Надія! І є, мабуть, частка заслуги Скарбного, плавнів та Дніпра в тому, що, незважаючи на задимленість цієї зони, такі високорослі вигоняться, здоров'ям міцні. Є з ким Батьківщину захищати!

А з яким звичаєм народним проводжають тут хлопців до військомату! Цілу ніч перед тим гуляє яка-небудь Зачіплянка, справляючи проводи, згадується кому-небудь, що колись козак, ідучи в похід, обіцяв дівчині привезти стільки шовків та стрічок, щоб, як розпустити, вистачило їх від шпиль собору до самої землі... Такі то були козацькі стрічки. І топерішніх ще мають звичай про-воджати до армії в стрічках рясних, у прикрасах: при сході сонця висиплять на Широку вся рідня, всі друзі майбутнього воїна, квіт-тя дівчат, а він серед них іде поруч з гармоністом, з обох боків ведуть його, немов до вінця, з перев'язаною на руці хустиною, і він ступає у цій оздобі якийсь незвичайний, тільки зрідка з сумовитою хмільною любов'ю погляне на ту, що веде його під руку уже як свого, як найріднішого, на ту, що ждатиме його повернення не один рік. І співають, і спів такий безсмертний, як у тих японських дівчат, що хорівом співом проводжали своїх камікадзе в польоти!

Прийдуть на подвір'я військомату із тим металургом-новобранцем та що й тут забринять шибки від їхнього «Засвіт встали козаченьки», вийдеш на ганок — душа прагне безсмертя. Надійних воїнів дають ці робітничі Зачіплянки. І ніде потім не забути молодому воїнові цих проводів, дівочих стрічок і похідної, прощальної пісні цієї. Оце вам звичаї, самі ростуть із едачі народу, із традицій його, із душі, а то вигадують, висмоктують з пальця різні бездушні псевдообряди...

Воювати довелося військомоміві у цих краях. Тут відступав у закритавленій гімнастюрці сорок першого року, випало потім так, що на цьому ж напрямі довелося й наступати, виганяючи окупантів

за Дніпро. Був молодший, серце не турбувало, командував артилерією гвардійської дивізії. За плавнями, в Орловщині, з своїми дальнобойками стояв, а собор отой на горизонті був йому орієнтиром. Побачив його вперше осіннього ранку, коли після погожого синьогос вересня небо враз обвалюється важкими хмарами-мряками, гнітить похмурістю старий світ. Понищені, попалені села навкруги, чорні скелети заводських корпусів уздовж Дніпра, і серед цього світу руїни, безприюття і болю під свинцево-набряклим небом осені забілів на узвишші військам отой незрушний козацький собор. Нічого більше — тільки сплюндрованість, пустеля війни, і серед неї під тучами собор. Округло піднісся нерозчавленими куполами як видиво, як неймовірність. Починаючи від Підмосков'я, скільки він бачив їх, дивізійний начарт, розбитих, непощаджених війною, загиджених окупантами різних церков та соборів. Але тут уперше перед ним була зодчеська цілість з нерозчерепленими куполами, врятована випадком чи навалною втечею варварів, врятована нестримним рухом фронтів. Чудовий був орієнтир, прекрасна ціль, але начарт твердо перестеріг своїх артилеристів:

— По тому не бити!

Чому він так тоді сказав? Звідки виникло те раптом бажання? Зачарований був тією довершеністю споруди, повієм предковичної краси? Навряд. Скоріше навіть ні. Ніколи до того не був естетом, і рішучості не бракувало теж. Може, хіба що горе пережитих літ, пекуча зненависть до руйначів, до нищителів прояснила йому тоді розсудок, продиктувала наказ — зберегти! В молодості чимало бачив пам'ятників старовинної архітектури, пам'ятників, що, як білі світильники, кимось поставлені в правіки, осявали його сувору похмуру Північ. Але тоді не знав, що то зодчество, не знав, що те світло творить, той голос невідомих будівничих був посланий із сивої давнини і для його душі, що й для неї голос той призначався. І хіба винен ти, що дивився на все те очима, які не вміли та й не бажали нічим дорожити, не розуміли, що перед ними скарби? Тільки згодом, згодом відчуєш це, пройшовши півсвіту дорогами руїн і страждань. А тоді, в часи великого очманіння, хіба що випадок уберег тебе від того, що разом із такими ж, як і сам, юними завзятцями не пішов розвалювати собори, мав би з ними стояти наївним переможцем на купках руїн тих беззахисно-ветхих своїх північноросійських церковок. Попався б на шляху Рубльов — не пощадив би й Рубльова! Поверг би і його з почуттям правоти, в азарті руйнації, не підозрюючи навіть, хто він такий. А що не трапилось нагоди взяти участь у тім сліпім захмелінні, в бенкеті руйнацій, то тільки випадкові завдячує: рано пішов в артучилище.

Оселився після війни в цьому місті. Знову ж таки з чистої випадковості, з обов'язку військової людини. Хоча й не скажеш, що це було у розладі з його бажанням. В усякому разі, коли дістав сюди призначення, то першим, що відродилося в спогаді, був якраз оцей собор на узвишші, пощаджений колись у щасливу мить твоїми дальнобойками. Приїхав, і відтоді ці бентежно-червоні, негаснучі ночі Подніпров'я стали військкомові рідними... Сина вивчив на архітектора. Після інституту син працює в іншому місті, але щоліта до батьків наїздить, провідує. Сином військкомом задоволений — змістовний хлопець, просто закоханий у мистецтво. Захоплюється, може, навіть занадто: оті Софії, Реймси, Парфенони — то все його життя. Сам Парфенону поки що не створив, але задумів, сміливих проєктів повна голова.

Замислений, невеселий сидить син за кермом. Щоб як-небудь розважити його військком навмисне голосно починає розповідати дружині різні комічні історії, весело розмірковує про майбутнє, що не таке вже, мовляв, воно й похмуре, людина планети росте навіть у буквальному розумінні, вченими досліджено, що середній людський зріст за останнє століття побільшився на скількись там

вершків, чи то пак сантиметрів, хоча йому, як військкомові, і дрібнота потрібна, Тараса Бульбу в кабінку реактивного не влхнеш... Дружина спершу не повірила, що люди побільшуються зростом, потім усміхнулась до свого товстуна:

— То, може, є надія, що й ти в мене ще підростеш?

— Аякже. Особливо авшир...

Сміються. А син незворушний! Похмурість не зникає. Не завжди, правда, він такий. Почуття гумору не позбавлений, але зараз тільки супитись — похмурість цю він з Карпат привіз. Їздив недавно з товаришем досліджувати гірську дерев'яну архітектуру, пішки сходив усі Карпати, всі гори облавив, в одному гірському селі на власні очі бачив, як місцеві учні-старшокласники старовинну свою гуцульську церковцю на дрова ламали. А вчитель їхній — вчитель-наставник! — роботою керував...

Від такого похмурість довго не зійде з чола.

Сьогодні сина зовсім присмутило те, що почув від свого товариша на Скарбному: нібито й над цим козацьким собором піднято сокиру бракон'єра, самочинно, по-злодійському вночі охоронну таблицю знято... Після розмови з товаришем прийшов до батьків обурений:

— Лечу. Завтра лечу!

А куди полетить, до кого, мабуть, і сам як слід не знає. Ледає заспокоїли, відрадили, щоб не спішив, не гарячував.

— Всього не зарятуєш,— казала мати.

Але це теж викликало бурхливу реакцію:

— Ти хочеш, щоб я, архітектор, і теж став співучасником руйнувань?

— Що ти говориш! Нічого ти не руйнував,— гамувала його мати.

— Всі ми руйнуємо,— кипів син.— І я, і ти, і він,— вказав на батька.— Руйнуємо тим, що осторонь стоїмо... Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну в Києві знищили, Михайлівський золототерхий на очах у всіх зруйнували... І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких... Самі плекаємо руйнач!

Почувалося, що всі оті невідомі, безвідповідальні — то його особисті вороги. Він все ставить їм на карб, нічого не прощає. В усіх подробицях може розповісти, як і ким зруйновано Михайлівський, і як ламали Десятинну, як рвали динамітом кладку святих віків. І дримало все навкруги, а кладка не піддавалася... А такі розкришили і ту таємничо злотовану, загадково міцну кладку... Особливою ненавистю молодий архітектор палає до тих, які й самі, будучи з дипломом архітектора, свідомо вдавались до «розчищення» площ, зносили пам'ятки, тільки щоб звільнити місце для своїх бетонованих тумб... Непримиренністю своєю навіть батька часом дивує. Старий вояка ніби добрішав на схилі літ, позбавлявся категоричності в судженнях, шукав якихось виправдань і пояснень навіть страшним вчинкам, а син не хотів знати ніяких компромісів.

— Тупі убивці краси,— не обертаючись від керма, цідив крізь зуби.— Хай тоді по неучтву віддали себе у владу духу руйнування, а зараз? Звідки такі зараз беруться? Поясни мені, чому плодиться бракон'єр!

Старий вояка зрештою запропонував перемир'я: завтра піде він, військком, до когось там «на килимі стояти». «Стояти на килимі» — це на їхньому родинному діалекті означає стояти перед начальством. Одягне свій парадний кітель з усіма бойовими орденами, з орденом Богдана Хмельницького і піде. Скаже й свою думку про собор. Хоча й невідомо, які наслідки дасть те його килимове стояння.

— А може, не варто? — застерігає дружина.— Один раз уже зберіг той собор, а хто поставив тобі це в заслугу, хто хоч спасибі сказав?

— Історія, моя люба, розбереться.

Далі, однак, цю тему можна було не порушувати: коли пообіцяв, то не відступитися.

Батькова підтримка помітно пригасила синову гарячкуву стримованість, хоча йому, видно, не сходять з думки різні оті випадки вандалізму, дошукуються, що їх спричинює і яким чином можна цьому протидіяти...

Сонце сідає в димах за собором, за його банями, що опукло впливають над селищами під крилом вечірньої зорі. Холоне світило, певний час червоніє краєчком в-під брови вечірньої хмари, а потім холоне, гасне, тоне у синіх імлах. Як із міражу, виступає собор і bastiони заводів — дивовижний ансамбль віддалених між собою віків.

Рух і рух, наближається місто. Зайшло сонце, спадають сутінки сині, м'які; засвічуються зоряно потойбічні каскади міста, незліченними вогниками освітлюють себе зсередини щільники багатопверхових будинків.

Тримаючи кермо, бачить їх перед собою молодий архітектор. Скільки того ще простору на планеті, а мільйони людей збиваються в мурашники, самі себе заганяють у катакомби, в оті сучасні печери з низькими, ніби для горбунів призначеними стелями, де й зараз не кожен випростається, не кажучи про тих майбутніх, які в 21-м сторіччі, мабуть, іще сантиметрів на десять підроснуть... Скільки на планеті ясних узбереж, мальовничих ландшафтів, озерних країв таких, як оце казкове, овіяне цілющим степовим повітрям Скарбне, скільки на світі краси, ще не освоєної архітекторами, а ми збиваємось у кубла, душимось у клітках, у щільниках кам'яних, прив'язаних до системи водогону та каналізації...

Місто виростає перед юнаком. Воно сприймається ним у нашаруваннях віків, у їхньому багатоголоссі, сприймається як нерозривний єдиний витвір, де бачиш розмах руки, що його будувала, чуєш енергію тих, що вкладали в нього свою працю і вміння, вдихали живу душу в бездушний камінь, цеглу й метал.

З козацького хутора-зимівника постало і виросло до гіганта, що здатен небо захмарювати своїми димами. Не вміщається вже на своїх кряжах. І далі нарощує свою силу, і невідомо, де їй буде межа. Будувало помпезні палаци жорстокої розпусної цариці, виламувало бруки для барикадних боїв, і одна з вулиць носить тепер найменування Барикадної... Місто-барикадник, місто-трудоар, вбирало в себе силу доволишнього краю і гнів його, легенди й поезію. Чи зберігає усе це в душі своїй зараз? Яку пам'ять про себе передасть, запрограмує нащадкам, понесе їм на бурих вітрилах своїх димів?

Строкаті, товкуче, чорне, з суворою думою звершує свій циклопічний труд. Сувора епічність є в його диханні, можуть доби у чорних його раменах. Всьому світові дає свій метал, дзвінка сталь його вібрує у космосі. Трудячись днями й ночами, само перетворюватиме себе, шукатиме іншу, нову якусь досконалість. Якою ж буде вона? Стрункі, із сталі й скла хмаросяги відіб'ються в блакиті Дніпра? Чи обриси якихось інших дивовижних конструкцій? Який дух знайде у них свій вияв? Кажуть, чим вродливіша жінка, тим жадібніше прагне вона ще більшої вроди. Буде чистота, впорядкованість, буде бездимність, будуть росяні троянди в цехах, білосніжно квітватимуть вишні на подвір'ях заводів... Естетика прийдешності, не може ж вона не прийти! В чому ж вона? Які житла, які споруди мають піднятися на цих берегах, щоб кожен з людей міг сказати нарешті: «Мені легко. Мені прекрасно. Я щасливий жити на цій планеті».

Душа міста, чим вона снить? Коли відкривається? Чи не в отакое надвечір'я, коли мерехтить, попеліє далеч, чи світлого літнього ранку, коли ти після тривалої розлуки під'їздиш до цього міста і враз виникне перед тобою за Дніпром, на потойбічних висотах, щось

майже фантастичне, не суворе, кіптявне, чорне й гуркітливе, а якесь місто-міраж, місто ніжності постане у тихих вранішніх серпанках. Повітряно-легке, як висячі античні сади, воно тоді ніби тільки народжується в сріблястому світлі ранку, відкриваючи сонцю ажурність телевізійних веж, вигини мостів, каскади будинків, шпилі заводських труб. Місто ранків твоїх юнацьких, воно виростає перед тобою, мов єдина споруда, зіткана з найніжніших матеріалів майбутнього, немов гігантський корабель, воздвигнутий не малими земними створіннями, а руками велетів фантастичних... Величаво-байдуже до всього земного, ранково висвітлюючись на скелястих своїх кряжах, воно мовби дослухається до якогось іншого життя і бачить з усього найважливіше: сонце, червоне, росiane сонце, що підіймається перед ним із плавнів, із туманів Скарбного.

Потім ти бачитимеш своє місто без серпанків, воно постане перед тобою як пекло віадуків, переїздів, світлофорів, пекло сажі, кіптяви, бакаїв, гуркоту, грякоту, скаже тобі про себе двиготом землі, кострубатістю проваленого бруку, горами сиріої руди та агломерату, різоне око Палацом культури металургів з потворно важкими колонами, які нічого не тримають і які лише вказують на важкість пережитого...

Але ти й таким його любиш. Ти приймаєш і любиш його неподільно, все!

Що правда на світі є, Зачіплянка могла в цьому ще раз переконатись: з'явилася таблиця на соборі. Як загадково зникла вночі, так загадково й повернулася, без свідків, невідомо ким прибита, наче сама приліпилася на своєму попередньому місці.

Так і зосталась нікуди не відправленою перша в історії Зачіплянки «анонімка», цей гнівний папірус, під яким почала була збирати підписи Леся-фронтовичка, вчителева донька, виявивши при цьому разуючу енергію і запал. Та що ж скажитись, коли пропажа — незчулися й звідки — вернулася. Може, хоч «вірменське радіо» могло б щось на цю тему розповісти? Але й своєму рідному батькові «геній»-висуванець не розповів би про свій виклик до секретаря обкому. Ще перед тим Вірунька Баглаєва сама ж і сказала йому, що була в Першого, все виклала, проте Лобода не знав, чи й вірити. Може, тільки лякає. Повірів, аж коли самому був дзвінок і сказано було: викликають. Ішов на розмову з холодком у душі, важко було вгадати наперед, що його там жде. По-всякому ж такі розмови кінчаються: можеш втратити, а можеш, навпаки, набути, виграти, вийти з кабінету працівником іншої питомої ваги: там на очах відбуваються перетворення елементів. Про Першого було відомо Лободі, що він людина бурхливої вдачі, здатен на рішення несподівані. Перед ним треба так триматися, щоб маху не дати аніні. Біографія Першого починалася на цьому ж металургійному, досі і мати його й рідня живе на Колонії, брат інженером на заводі працює. До війни, невдовзі після закінчення металургійного інституту, теперішній секретар керував заводською партійною організацією, потім висунули в міськом, далі в обком, під час війни став на одному з фронтів генералом. Ще й досі на Колонії згадують, як, приїхавши після перемоги до матері в гості, танцював бравий молодий генерал на весіллі у своїй племінниці на Колонії. Смаглявий красень у генеральських лампасах, рвав очі він чулим до краси селищанським молодичкам... В повоєнні роки довго секретарював у сусідній, теж промисловій області, потім його знов перевели суди, обрали Першим...

У кабінеті Лобода побачив притомленого, з посрібленими скронями чоловіка. Набряклі, уважно примружені очі, голос твердий, баритонистий, але зичливий. Запросив сісти і найперше про батька запитав:

— Як там старий твій?

— Трагедія у мене з батьком,— вихопилось мимоволі, і, помітивши тінь настороженості в секретаря, Лобода поспішив уточнити: — Не політичного характеру... Збунтувався старий.

І коротко виклав суть батькового бунту. В глибині душі було бажання цим навіть розжалобити секретаря, сподівався, що буде він на його боці, але підтримки чомусь не почув, інше почув:

— Могутній у тебе батя... Трудяга. Без порожнин у душі... Моноліт.

Майнула була думка вразити секретаря, викласти йому, як свою, оту батькову ідею, що старий вифантазував сп'яну щодо Скарбного... Грандіозна ж ідея! Перетворити Скарбне, затопити його або осушити! Чи принаймні створити там мисливське господарство закритого типу з козулями, з дикими кабанами, на яких можна було б полювати після втомливого службового дня, після відповідальної роботи. Полював же колись там Петро Петрович і з своїх мисливських трофеїв опудала робив, досі в соборі вепрячі оті морди шкіряться,— хоч у такий спосіб людина хотіла себе увічнити... Кожен якось хоче увічнитись...

Проте Володька чомусь стримався, не дозволив собі покласти на стіл цю ідею з мисливським господарством, якесь чуття самозахисту підказало: почекай, утримайся, бо невідомо ще, як твоя ініціатива буде тут сприйнята. Це тобі, брате, не кольоретки!

А секретар знову заговорив про батька, про його минулу металургійну славу, про те, який це був майстер свого діла. І батькових товаришів згадав, стару заводську гвардію, Прапірного, Довбищенка і навіть Катратого упом'янув: що за народі! Це ж вони, оці ветерани, в рішучу хвилину зуміли Титана врятувати від окупантів. Лобода був вражений: і Катратий? Прапірного нема і Довбищенка вже нема, а Ягор? Скільки біля нього крутився, випитував, і нічого так і не міг дізнатись про ту історію з Титаном, а тут, бач, звідкись відомо... Проте Лобода не дався взнаки, буцімто зовсім у цій справі необізнаний. Одразу ж на заводських комсомольців звернув: метушаться там, ходять якимись дорогами слави, а в себе під боком, на своєму ж заводі, такий подвиг було вчинено, і ніяк не докопаються...

Секретар обкому всміхнувся:

— Докопались. Аж у Чехії. Від одного чеха, що полоненим працював під час окупації на заводі, добули дані. Перед смертю надиктував своє свідчення на магнітофонну плівку і справжні імена героїв назвав.

Після того було перейдено до головної теми розмови. Як і сподівався Лобода, справа торкалась собору. Ось де треба було вуха нашорошити! Вгадай, яку позицію займе начальство! Ти стався в одному напрямі, а тут, може, думають в іншому. А якщо ні? Якщо й тут, як на тому засіданні, вважають, що соборові настав час зникнути, що він тільки муляє очі та клопоту завдає? Всю свою набуту роками обережність думки, витонченість інтуїції змобілізував Лобода. Єдино можливий був хід — триматися безсторонньо, говорити про асигнування, бюджетні утруднення, злегка натякнути на історичну сумнівність пам'ятника і пояснити, що приміщення ні для чого практично не придатне через свою незручність — був склад комбікорму, а тепер і комбікорм звідти забрано... Перебудовувати б на холодильник, але теж кажуть, новий збудувати дешевше обійдеться... Отже, не це. На повний голос — про генеральний план, про підготовлювані проекти нової забудови селища... Нічогосінько не можна було вгадати по замкненому обличчю секретаря. Схилився на руку й задумався. І на відвідувача пильно-пильно, довго-довго дивився своїми примруженими, вугляно-іскристими. Все залежало від того, що визріває зараз отам, під крутим смагливим чолом. Може, скаже: який же з тебе діяч, що ти досі тримаєш оту старизну, нічого сучаснішого не придумав

для міста чавуну і сталі? Ніхто, здається, на Лободу так вивчально, так пильно в житті не дививсь. І ніби навіть щось сумовите, заглиблене з'явилося у вічу, звернене в себе, до себе. Захмарилося чоло, і ніби не до Лободи, до іншого когось було сказано в задумі:

— А всі ж ми козацькі діти.

І все. Козацькі діти. Розумій, як хочеш. Підвівся, високий, могутній у плечах, мусиш і ти вставати, так велить етикет. Розмову закінчено. Невже все? І яких змін у становищі чекати тобі від цієї розмови? Розгублено, майже прохально на посріблені скроні дививсь.

— Заводчани наші вирішили знести газгольдер, гігантську тумбу оту стару. Вона справді віджила своє. Але собор не газгольдер,— твердо сказав секретар.— Собор — це витвір мистецтва. Не тільки нам він належить. Був час, коли й Василя Блаженного деякі мудреці знести хотіли, площу їм, бачиш, забаглося розширяти, заважав...

З тим тебе й випроваджено з кабінету. Ні, про таке не станеш розповідати. Буває, правда, що й такого масштабу працівники попадають у неласку, летять ізгори шкереберть, але поки що, як то кажуть, питання нема, тільки й залишається, що таблицю — мерщій на місце...

Був того ж дня молодий Лобода у Катратого. Добрий, ласкавий з'явивсь, хоч до рани прикладай.

— Оце така дружба? Чого ж ви мовчали? У врятуванні Титана ви ж самі брали участь?

— Ну, учаснував,— гув Ягор, сидючи під своєю грушею.— Та хіба тільки я один...

— І нікому ні слова!

— А що ж тут кричати? Участвував і все.

Медові слова полилися на адресу Ягорової скромності, пообіцяно було, що відтепер на заводських вечорах у президіях сидітиме, як живий учасник... Але й це не вивело Ягора з рівноваги: доведеться, мовляв, то й посидить, невеликий труд.

Збіглося так цього дня, що дільничний міліціонер з'явився на подвір'ї в Катратого. Не загубилася Єлька в забутті, не закреслена з-поміж живущих, провідав-таки її представник закону й порядку. Несхожий був на тих повоєнних голодних міліціонерів, що їх, захарчованих на картках, чим могли, підгодовували тітки на базарі, цей був нової генерації: в'язи — аж комір тріщить, на губах усмішка вишколоу, службової чемності. Мабуть, випадково збіглося так, що прийшов, коли саме й Лобода був тут, Єльчині смутки розвіював. Лободі представник влади тільки кивнув мимохідь, як знайомому, кивнув з якимось невловимим бісиком у вічу і одразу ж підступив до Єльки, що перебирала біля ганку абрикоси. Став уточнювати, хто вона є, ця Олена Чечіль, відколи тут проживає та як у неї діла з пропискою. Бо останнім часом, мовляв, почастишали випадки, коли довго проживають непрописані, кілька родин циганів оселилось за сагою, ті взагалі ніякої влади над собою не визнають. Їм тільки коня дай, щоб вугілля по селищах розвозити та калім біля вогнища пропівати. Ще потім і коростявих коней своїх купують на пляжах, у зовсім недозволених місцях. А щоб було ще переконливіше, що він не формаліст-придирака, а в силу обставин змушений вдаватися до строгості, то й про таблицю нагадав. Як вештатимуться, мовляв, тут непрописані всякі, то й не таке почне уночі пропадати... Єлька стояла перед ним і відчувала, як полум'ям горить її лице. Нічого проти й сказати не сміла, бо правду ж таки говорив цей крутов'язий у новенькім кашкеті, та коли й таблицю приплів, образ заздушила її. Виходило ж, ніби й на неї підозра падає, ще цього тільки й бракувало — таблиці з собору красти! Мабуть, помітивши, що дав перехопу, надужив влади, міліціонер вирішив поправити діло заспокійливим жартом:

— Та якщо ж і до загсу дійдеться, то там теж ніззя без прописки. Там паспорт покажи...

Лободі, видно, урвався терпець, вирішив з свого боку втрутитись.

— У паперах він по вуха потонув, той ваш загс,— сказав до міліціонера тоном владним.— Формалізмом від них за квартал відгонить. Сидить яка-небудь фіфа розмальована, що жениха собі ніяк не підчепить, шкрябає пером! Записала, відтарабанила, побажала казенним голосом щастя... А чому б вам нових форм не шукати? Чому б, скажімо, не організувати для молоді свято одержання паспорта? Або загс на дому? Га? Можна б це, товаришу Яківець?

— Діло, діло ви кажете, Володимире Ізотовичу,— знайковито згодився Яківець.

— Поставили б свою контору на колеса, та з букетами квітів, з усмішкою, з віршем відповідним,— розпалювався Лобода,— та на селища, в робітничі райони, в саму глибинку, до трудящих, до місця події!.. Ото був би сервіс!.. А дівчину, товаришу Яківець, ви облиште,— сказав тихіше і підмигнув з веселим підтекстом:— Вона під надійним наглядом... Життєва її стежка скоро визначиться.

Міліціонер пішов з двору з почуттям виконаного обов'язку, але Ельку візит його пригнітив.

Цього дня відбулася в неї ще одна важлива розмова — з бабою Шпачихою. Зайшла з тилів, з городу, відкликала Ельку, повила аж у кінець своєї садиби, в той закуток, що його торік відрізала, відбатовала комісія, вважаючи, що зайвина в баби присадибних угідь. Тепер тут гудуть бур'яни. Шпачиха сьогодні лагідненька була, тверезінька, ніхто й не впізнав би зараз у цій стурдованій і ніби поменшалій бабусі ту галасливу буянку, що її всією Зачіплянкою не погамувати, коли розійдеться... Посідали на межі, й почались пертрактації... Щоб викликати Ельчину довіру, Шпачиха здалеку почала про себе різні інтимнощі виповідати. Як бито було її в молодості чоловіком, схильним до чарки, як навіть уночі за коси її по хаті волочив... Усе витерпіла, бо справді, мабуть, такі двожились. Ради дітей терпіла, ще й турбувалась, коли, бувало, після получки господаря довго нема, знає, куди бігти, на Клиничик мерщій! А він там уже або поб'ється з кимось, або перепитий в грязюці валяється... Підбере, додому приведе, обчистить, чоботи йому скине і в чисту постіль спати вкладе, бо ж годувальник, із заводу не вилазить, раз хіба в місяць отак собі дозволить розмахнутись, спробувати розкошів життя. Нешадний був, а проте, як помер, то й досі плаче, бо вдовою дітей підняти, це, дитинко, нелегка ноша... Про сина ще розповідала, що його німці десь замордували, юного, як цвіт, заговорила потім про Володьку оцього Лободиного, що з сином її дружив.

Коли про Лободу почала, то голос чомусь аж до шепоту збавила, наче боялась спужнути Ельчине щастя. Володимир цей дарма що на проспекті живе, але й нами, простими жінчинами, не гордує. Дарма що влада, а трапиться, то й корзину бабі на плечі піддасть. До себе в машину посадить, підвезе, ще по дорозі й небилицю якусь розкаже. Ось і сьогодні провідає: не родич, а гостинця бабі приніс... І Шпачиха аж співала далі. Та він же тебе, дитинко, ніколи й пальцем не торкне, за холодну воду не дасть тобі взятись, діточки підуть, на руках тебе носитиме! Зів'єш гніздечко та й щаслива будеш, як Вірунька Баглаєва! Тут діло надійне, дитинко. Цей як візьме, то на весь вік, до іншої не перекинеться, бо в них там за це... б'ють! При його службі не розгуляєшся. В машині їдитимеш на базар і з базару, клунків не тягатимеш, що аж очі з лоба вилазять!..

— Не гребуй, дитинко, не гребуй, коли випадає, бо такі на дорозі не валяються, такого швидко лідохопить яка-небудь вертихвіст-

ка з червоними нігтями... Подумай, дочко. Чого ждати? Дівоча пора коротка, незчуєшся, як уже й переросток, молодших вибирати-муть... А без чоловіка, ой, наспотикаєшся в житті!..

Мовчки слухала Єлька, не могла нічого й заперечити Шпачисі, хоча не в такому вигляді уявлялося щастя, не про таке мріяла... Але хіба дійдуть твої думки до цієї перестражданої жінки, яку саме горе вчило, як ходити по крутизнах життя...

Пополудні Ягор своє житечко косив. Комісія, відрізаючи садиби, не все з його Великого Лугу втяла, трохи таки й на житечко зосталось. І вродило добре. Припізнівся тільки трохи з косовицею, по той бік саги у доменного майстра Діденка вже ціп гупає на току. Чи, може, навпаки, там скосили зеленцем — їм аби молотити скоріше, адже син-підводник приїхав у відпустку. Донедавна Заціпланка жила не дуже тісно, не в одного можна було побачити в кінці городу латочку хліба посіяного, а тепер, здається, крім Ягора, тільки Діденки й зберегли ще симпатію до хліборобства. Коли в степах живують, то й тут, за сагою, в доменного майстра теж з'являється отой ідилічний полукіпок, під садком між абрикосами стоїть. Маленький, непоказний у сусідстві з темними металургійними гігантами, але стоїть. Жде, поки син Діденків, офіцер-підводник, приїде з дружиною у відпустку (всіх на літо чомусь тягне на Заціпланку, до цих кучугур та жаб'ячої саги!). Вибереться із-під вічних криг арктичного океану, і вже на цій грішній землі жито ціпом молотить. Справжнім прадідівським ціпом, що йому б місце у музеї, де вони й видерли його. Ранкова зміна ще на роботу збирається, а підводник уже гупає, через сагу на всю Заціпланку чути. Вдень, коли припече, хустинкою голову обв'яже, як індус, і сніп за снопом, поки все не доб'є.

Ягор жито своє швидко повалив, тричі пройшовся, і вже в покосах лежить. В'язати довелося Єльці. З якою насолодою взялася вона за цю роботу! Колосся — його рукою погладити хочеться, до щокі прикласти. Так старалася чепурно уснопкувати, що на перший сніп аж Катратий задивився. Уснопкувала, мовляв, як на виставку, моторна в'язальниця. І — чого раніш майже не бувало — раптом відтанув душою, ворухнулося в ньому щось тепле, родинне.

— Хотів я з тобою поговорити, Єлька, сурйозно... Міліціонер оце ж приходить... Щось треба робити. Вирішуй. Ухажор він хоч і... кручений якийсь, але ж дбатиме про тебе... Захист буде тобі.

Убік дивився Ягор, коли говорив, ніби ніяковість почував. Але в голосі була турбота, родинна довірливість. Хоче він, мовляв, ще ввуків побачити. Щоб не зостався без насіння рід.

— І хата оця, садок... з собою їх у ту далеку командировку не заберу... Відписав би все тобі.

Слухала Єлька, і щось спочутливе з'являлось до дядька Ягора, до його самотності, до його безнасінної старості. Але й не знала, чим розвіяти його журбу, з якою він оце вперше їй відкривався. Невже такі справді змиритись? З колгоспу втекла, спасувала перед першими ж життєвими труднощами, дівчата там зараз ферми тримають на собі, а ти уявила себе кращою за інших, кинула все, подалася, як егоїстка, легкої дороги шукати... Ну ось вона тобі й легша. Туди тобі й дорога — заміж! Хоч за нелюбого! Нахилилася палаючим обличчям аж до снопа, і наче й колосся палило її дором.

Візит міліціонера все ж мав для Єльки і позитивний момент: відчула, що вільно може тепер виходити з двору, на вулицю, не криючись, має право йти по Веселій, бо однаково ж незаконна, і владі вже відомо про це. Отже, немає чого ховатись.

Надвечір, плаття надівши чистеньке, аж до собору пішла — так, безцільно. Власне, не так і безцільно, коли бути відвертою до кінця. Мала глибоко затаєну надію, тінь надії зустріти студента Баглая. Випадково, зовсім ненароком! Може, повертатиметься з інституту абощо. І ніяких ілюзій щодо нього, бо за таким хлопцем, пев-

не ж, всі інститутські дівчата сохнуть, хочеш — вибирай найкращу! По тому конкурсу Єльці не пройти. Щодо цього нічим себе не тішила: просто ось так би зустріти і все. Проходячи мимо подвір'я Баглаїв, вона відчула, як кров відхлинула їй від лиця, бо й не дивлячись у той бік, бачила, що студент був якраз на подвір'ї, саме про щось сперечався зі своїм другом, з отим механіком головатим.

— Не зостанусь! Не умовляй! Бачити їх не хочу! — Чула вона знервований Миколин голос і потім встигла заглядіти вже з майдану, як Баглай з рюкзаком на спині подався городами до автобуса. В тих випадкових словах його: «Не зостанусь!.. Бачити не хочу!..» — вловила щось образливе, наче це її стосувалось, він ніби її бачити не хотів. Розумом розуміла, що не про неї ж мовилось, її він взагалі не помітив, бо саме вкладав рюкзак, але гіркота залилась навіть від того рюкзака, що якось зневажливо блиснув до неї зі спини студентової, коли той, ні разу не озирнувшись, подався через огородину, через вибалок на зупинку.

Біля собору цього дня знову з'явилися ті, що їм за висоту не платять. В тому ж темпі, як мерзле горить, взялися завдуже лагодити риштування, рихтуючи його, мабуть, для іншого якогось чорногоза чи лелеки, бо цей після їхніх попередніх відвідин відкинувся, забрав із собору лелечат і, певне, десь у плавню перекочував. Реставратори не проминули нагоди зачепити Єльку, коли проходила повз них, стали припрохувати до себе в бригаду кухаркою, бо набридло, мовляв, усухом'ятку (саме споживали тютюну з газети), і мовилося це ніби навіть серйозно.

— Бери там розрахунок — і до нас...

— До вас? — Єлька через плече глянула на них з подивом, з тією спокійною, якоюсь шляхтянською погордою, яка в неї невідомо звідки час від часу з'являлася. — Але ж вам за висоту не платять!

Щуплявий тип у береті, бригадир цих ледачих верхолазів, спробував дошкулити їй:

— А ти що, висоти шукаєш?

— Шукаю.

— Нащо?

— Стрибати — так з високого мосту! — відрізала їм і, більше не глянувши, далі пішла поставно, гордовито, вихляючи стегнами, як міська. З-край дороги вдивлялася у вікна автобуса, що саме проходив. Людей було напхот напхано, десь і той «нетутешній» із своїм рюкзаком між ними загубився. Куди він? Може, на цілину? Довго ж тепер не почуєш тьохкання його солов'їв! Але найбільше Єльці сподобалось тієї ночі, як цей «нетутешній» зачмеленого рибінспектора розігрував. Притаївшись за парканом, все вона чула тоді... Високий, чубатий, у білій сорочці з засуканими рукавами, з блиском усмішки на смаглим лиці, а воно перед ним миршаво, скапелюшене, просто як пігмей. Ох, насмішив її тоді цей студент. Є ж такі; що можуть одбрити нахабу дотепно так, весело, з гідністю... Вміють постояти за себе. А ще як він одного дня до Єльки привітався, як наче з душі вимовилось оте його: «Здрастуйте», — коли вона чорнобривці поливала. І хоч Єлька нічого собі і в думці не покладала, надто недосяжний для неї був цей студент, адже ж він, власне, далеко й незнайома тобі людина, але без нього, почувала, посумнішає Заціплянка, чогось бракуватиме життю без його ранкової біганини довкола саги.

Надвечір Шпачиха дала концерт. Відпустила всі гальма. Не часто це з нею трапляється і ніколи не безпричинно, завжди на те буває поштовх внутрішній, тільки їй відомий.

Цього дня буря досягла ураганної сили. Поливаючи грядку із шланга, дочка весь час дослухалася, як стара в хаті чимось гуркоче, щось трощить, але дочку це ніби не обходило, хай уже в хаті бешкетує, аби б тільки на люди не з'являлась, щоб перед селищем не заживати сорому сім'ї. Коли ж буянці стало тісно в хаті, двері

з гуркотом відчинялися, і на порозі вже похитувалась буйно-розпатлана постать. І хоч язик заплітався, стара бралася когось клясти, викрикувала щось грубе й викривальне, і дочці, тихій, несварливій з природи, нічого не залишалось, як вдатися до крайнього, але безвідмовного способу: повернути злегенька шланг у той бік... Поверне і пужне пружним струменем, щоб пригасити материн розбуялий вогонь, щоб не докричалась до лиха зразкова квартальна, героїня четвертої домни.

Орлянченка, звісно, веселила ця сцена, він із приятелями до нападу реготав на вулиці, а Ельці було сумно.

Пізно цієї ночі вона знову виблукала на Широку. Автобуси вже не ходили. З гнітливими думками стояла Елька край шляху під шатром нічного дерева, почувала, що життя знову заганняє її в глухий кут. Неваже так і розчавить воно в ній молоду затятість, різку, вперту вдачу, гордощі? А була ж колись життєлюбкою, уміла сміятись,— скільки було того сміху, коли часом виїздили з дівчатами у свята до лісу, купатись на Вовчу... Обдавала їх плавня зеленими чарами, зливами солов'їними...

Десь із районів саме гнали Широкою череду у місто на бойню. Запрудивши всю вулицю, підгейкувані з боків незграбними пастухами в кобеняках, сунули в темряві втомлено, розбито мимо Ельки її колишні степові знайомі: телички, бичата, безрогі й рогаті, памолодь і старі, мабуть, вибракувані корови. Може, йшли тут і ті, що їх сама з рук випоювала, що телятками горнулися до неї, лизали їй руки шорсткими язиками, шукаючи ласки. Може, сунула в темряві й улюблениця її, рекордистка Княгиня, що її навіть на виставку визначали? Серце Ельці зайшлося жалем до цих закурених курявою степів, незграбно-великих, беззахисних створінь. Ще вчора спокійно паслися десь по балках, а зараз ідуть виморені, поперпадавшись, спотикаючись по бакаювтому бруку, з сопінням сунуть мимо собору, під зляскування батогів проносять мимо Ельки свою понуру байдужість. Вона чує їхній дух, тепло, шурхіт ходи, сопіння, в очах уже відбиваються, переблискують вогні нічного міста. В поважній ході їхній була втомлена впертість і нелякливість. Гейкання пастухів на них не впливало, не лякала їх, видно, й ця ніч незнайома, червононеба,— з важким шелестінням, помуккуванням, деколи аж стогнучи, сунуть і сунуть на місто, на його багрянні дими і, мовби зневажаючи те, що їх жде, якимось майже погiрдно несуть на бойню, під молотки, свою круторогу волю, степове життя.

Вірунька Баглаєва ще застала на Зачіплянці той час, коли вранці селища будилися гудками заводів. Хто хоч раз почує, ніколи не забуде ту вранішню пісню гудків, їхню органну музику величаву, коли, здається, все Задніпров'я зливається в єдину симфонію, у якій, проте, жоден з гудків не губиться, кожен співає на свій лад, кличе людей до своїх закурених брам... І йдуть селища. І хоч зараз гудки вже відмінено, відспівали назавжди, проте Віруньці й досі вони часом озиваються в душі, адже під спів цих гудків кохання привело її на Зачіплянку. Як побрались з Іваном, тоді тільки й зазнала Вірунька повного щастя після тяжких літ, після років недоїдань, трудоднів копійчаних, сирітства...

Не балувало Віруньку життя. Одразу після війни мати санітаркою працювала при колгоспній амбулаторії, при тому убогому закладі, де навіть йоду не було. І коли часом хто обраниться, Віруньку фельдшер посилав мерщій траву ранник збирати,— той ранник йод заміняв. Шорстколистий, колючий ранник її дитинства, скупим цвітом він ціле літо по межах цвіте.

Пізніше життя трохи підлагодилось, стали приїздити шефи за-

водські, допомагали колгоспові звестися на ноги. Тоді, саме закінчивши школу, й зустрілась Вірунька із своїм Іваном Бзглаєм. Дівчата називали його рудим та диким, а Віруньку в ньому з першої зустрічі звабило все: і затятість в роботі, коли він, зціпивши зуби, труби зварював, і усмішка щира, відкрита, і навіть копиця чуба на голові, рудого, цупкого, мов дріт. Того ж літа він і привів її на Веселу. Весілля гуляли по-тутешньому, коли три дні на хаті прапор саморобний висить, знак того, що на Зачіплянці когось женять або заміж віддають. Півзаводу тут за ті дні побував, натавцюються до впаду, наспівають, весільних батька-матір у возику по вулиці покатають, вивезуть на соборний майдан, щоб просторіше було танцюристам. А на завершення всього батька-матір весільних ще й до саги возиком прокотять, щоб там в одержі у воду перевернути, покупати на згадку та на щастя молодим. Відгуде буря весільна, прапор з хати знімають, дають спокій молодому подружжю: живіть.

Зачіплянка полюбила Віруньці ще й тим, що тут люди, як і в степах, рано встають, схід сонця не просипають.

Дружно з Іваном живуть, надійно себе з ним почуває Вірунька. Є люди в усьому надійні — такий він. Не соромлячись, хвалиться, як він вдало Віруньку вибрав, не так це просто, мовляв, вибрати, а він зумів. І справді шанує, жаліє дружину, відколи побралася, ще ні разу руки на Віруньку не підняв, хоча вдачі гарячої, задержуватої, друзі кажуть про нього, що заводиться Іван з півоберту! Навіть із директором він часом вступає в круті суперечки. Протяги, правда, й досі zostались, але ж їй увага Іванова дорога, оте слово його: «Бережи здоров'я, Вірунько, і на внуків. Ще й їх треба буде колихати».

Отакого ж прозорого ранку від'їздив, уся вуличка вийшла проваждати, а він, тамуючи гіркоту прощання, весело кинув чемодан у машину, помахав на розстанок сином своїм, баглайчатам:

— Ви ж дивіться мені тут: будьте лицарями!

Солодко сплять лицарі, шкода й будити. Нашвидкуруч приготувала їм сніданок, забігла ще до сусідки, до Лесі-фронтівки, попрохала простежити за ними, бо старій Баглаїсі сьогодні щось занедужалось.

І тоді вже на завод. За дітей спокійна. Будуть приглануті, якщо Леся взяла це на себе. З усієї Зачіплянки найближча Віруньці подруга оця Леся Хомівна, що в неї з фронту півлиця в шрамі червоному. Зовні суворо, малопривітна, фронтівка від першого знайомства викликала у Віруньки щирю симпатію. І не ввело в оману Віруньку перше враження, що перед нею людина справжня, людина-кристал. Дівчиськом пішла вона на фронт, і всій Зачіплянці відомо, що була в Лесі на фронті любов, яка, можливо, й кінчилась би одруженням та щасливим родинним життям, якби вже в останній рік війни не поліг її комбат смертю хоробрих на околиці якогось польського містечка. Десь є там його могила серед інших могил радянських воїнів, брила гранітна лежить з золотим написом, і Леся не втрачає надії з часом поїхати в Польщу, провідати знайомі місця, покласти квіти на могилу свого комбата. В Лесиній біографії комбат існує відкрито, ні для кого він не є таємницею. Вся Зачіплянка звикла до нього, як до свого, чимось зв'язаного з цим селищем металургів.

Але про інший інтимний епізод з життя фронтівки ніхто, крім Віруньки, не знає. Повернулася після війни на рідну свою Зачіплянку з рясними медалями на гімнастюрці, з цією ошпареною щокою, що й досі червоніє свіжо, наче ще й досі пече. Незважаючи на палаючий слід на щоці (чи, може, навіть завдяки йому?), виявив був тоді до неї цікавість молодий вихователі з ремісничого, виникло бажання зазнайомитись ближче із заслуженою фронтівкою, Лесина суворість та неприступність не злякала його,

не завадила йому запропонувати вчительці свою юнацьку дружбу. Була вона, правда, не афішована, ця їхня дружба, поза межами Зачіплянки починалась. Але якось осіннього вечора хлопець той аж сюди, на Веселу, проводжав Лесю і таки загітував піти поблукати за селищем у кучугурах. Було то перше і останнє їхнє блукання. Досі не може вона пробачити собі того вечора, носить його в душі затаєно, як гріх. Тільки Віруньці й відкрилася у всіх подробицях тієї прогулянки, бо все до найменшого пам'ятає: розмову, інтонації, непевну сподіванку на щось... Розум картає свій, що засліплено пішов тоді за погуком серця, ще повного жадань і молодих сил. Серце її було ще юне, воно шукало дружби, прагнуло тепла, було зваблене чимось новим, хистким, наче мрія, схвилюване, воно вело Лесю в темряву осіннього вечора, все далі й далі заводило в кучугури. Не за душою, за тілом його пішла, але це вона зрозуміє тільки згодом-згодом!.. Хлопець таки чимось хвилював її, подобалась Лесі його енергія, життєрадісність, кипучість, те, чого їй, здається, бракувало самій, так рано підтяти, надломленій втратою. Їй лестило, що, незважаючи на пошрамоване лице, юнак все ж почуває потяг до неї, домагається її взаємності, у своїх домаганнях він був завзятий, настійливий і навіть деяку його грубуватість можна було пробачити за цю палку щирість нестримних юнацьких домагань... А потім ота його ніби зовсім невинна безтактність. Безтактність, висловлена у формі легкого жарту, зрештою, досить поширеного в ті часи серед тилового люду, коли йшлося про дівчат-фронтівчик. Але тут торкалось не тільки Лесі, було тут зачеплено комбата, її фронтову любов. «Хіба йому не однаково?» (Йому, себто комбатові...) Чи зрозумів той хлопець хоч згодом, чому вона так спалахнула одразу, чому так збурено-різко відштовхнула його від себе? «Чого ти? — щиро здивувався він. — Що я таке сказав?» І знову повернувся до свого грубого жарту: «Ах, тобі не однаково, бо ти спала в землянці з ним...» — «Спала! Спала! Ну й що?» — І за кожним разом гучні виляски чути було над кучугурами, аж дичина перелітна, мабуть, розполохалась на Радуті, а щогла високовольтна суворо гула вгорі, ніби схвалювала: так його, так, ще!

Все там і змерло серед кучугур.

Через роки тільки Леся виповіла Віруньці свою тайну, відчувши, що її зрозуміють, і не помилилась.

Після того випадку Леся не пробувала шукати серцю відради, і вважала навіть, що то їй було осторогою, то минуле їй нагадало про себе, і в житті їй тепер, як найдорожча інтимність, знову залишається тільки її фронтівний комбат. Від нього свято душі, а буднями життя стали школа, діти, клас. Нещодавно возила вихованців своїх пароплавом по Дніпру на екскурсію до Канева, відвідали шевченківські місця, село Кобзареве, діти повернулись на Зачіплянку в захваті від побаченого, і тепер можна почути, як вони часом галасують біля саги, декламують хором підхоплену в подорожжі примовку-жарт:

— Спасибі Тарасу за шифер і за трасу!

Металурги з усмішками слухають той сучасний фольклор, такі речі їм до смаку.

Що б там не говорили скептики жовтороті, а коли Вірунька після прохідної ступає на територію заводу, що вранішню гримить, стугонить і вирує димами, вона почуває гордість у душі. Не дими, звичайно, викликають це почуття, а праця людська, що втілилась тут грандіозно в цих чорних індустрійних вежах, у горах сировини, які щодня і щоночі стають свіжим чавуном, прокатом, сталлю стають, даючи Вітчизні силу і міць.

Безперервним потоком вливається на заводську територію вранішня зміна, йдуть тисячі людей, щоб розтектися потім по цехах, зайняти свої робочі місця, і протягом цілої зміни владуватимуть вони над цим гігантом, над полум'ям печей, над діями механізмів,

над сигнальними табло, вдивлятимуться в ті палаючі надра, де кипить метал, де відбуваються процеси, для яких і сьогодні ще мало самого тільки холодного обрахунку, а треба людської душі і хисту; протягом зміни люди будуть зосереджені, у внутрішній зібраності, в напрузі, радітимуть і гніватимуться, бо небайдуже їм буде ні те, як кипить метал, як поводить себе піч і як вона завантажується, які запаси сировини сьогодні на заводі і скільки тонн буде дано понад план чи, навпаки, не додано, і не байдужі будуть ці люди до безлічі речей, до своїх планів і графіків, до кількостей і якостей, хоч би кому й здавалось, що вони до цього байдужі! На заводі людина якось одразу ніби значнішає, десть поза брамою зустрінеш його з кухлем пива біля автомата чи з вудочкою на Дніпрі, сидить таке собі непоказне, нічим невидне, а тут знаєш, що перед тобою майстер, та ще, може, й майстер не м'якої рядової сталі, а особливої, що її тільки тут зварити зуміють...

Ніхто, звісно, не каже, що легко. Витримує не кожен. І навантаги, протяги, жарота і небезпеки, недарма ж у цеху дитячі личка з плакатів усміхнено-тривожно застерігають: «Будь уважний! Вдома тебе жде сім'я!» Та хоч і нелегко, зате й дорога тут від людини до людини, здається, коротша, ніж будь-де, менше крутість та тяганини, хапуги не тримаються, роботяги сміються: нема їм у нас спожитку, нічого вкрасти, хіба, може, болванку. Днями була на заводі делегація з підшефного колгоспу, з Віруньчиного, ох, як роздивлялися тут все односельці! По всьому заводу їх водили, на власні очі, а не з фільму побачили працю заводську. І героїв прокатки, що стома потоми сходять. І горнових, що гармату свою прилаштовують. І дівчат на аглофабриці, що в респіраторних масках з лопатами, ледь видні в бурій куряві. І труд кранівниць побачили, які то над жаркими ковшами пливають, де їх полум'ям обдає, в грюкоті над горами брукху глухнуть. І до Віруньки на її робоче місце делегація прийшла, не могли ж минути землячку. До кабінки крана Вірунька їх, звісно, не пустила, інструкція забороняє це, але на площадку до них вийшла, і марлеву маску зняла, щоб усмішкою їх привітати. Запитала, як їм завод, і дідусь Юхим з огородньої бригади поділився враженням без утайки:

— Оце хоч перед смертю пекло побачив... А де ж головний пекельний?

— Мабуть, оце він,— вказала Вірунька на молодого інженера, свого начальника цеху.

— А ріжків нема,— Одарка з птахоферми близько придивилась до нього, і всі засміялись.

Голова колгоспу, колишній батьків товариш, висловив щире здивування:

— Зовсім вогню ваші хлопці не бояться: розжарений метал пливе, а він у личаках через нього, мов через рівчак з водою... Затулився рукавицею і пішов, ще й робить, що треба... Звичка? Чи така вже натура?

Погомоніли, попрощались, пішли, спускаючись обережно вниз східцями залізними, а Вірунька знову була у своїй крановій кабінці, де скло від здвиготів ніколи не тримається, тільки вставлять, уже воно й висипалось.

Вистачає Віруньці клопоту і на заводі, й поза ним. То за квариру чиюсь мусить клопотатись, то до суду бігти Ткаченчиху виручати, що в неї миші три роки трудстажу з'їли, то хтось із цехових путівку самостійно не видобуде, ти ж, Вірунько, группрофг, допомагай. І бігає, виручає, часу свого не шкодує, і ось тільки тут, на робочому місці, кожна в неї хвилька на обліку, і ніхто її, кранівницю, звідси відірвати не смій, бо протягом зміни нічого не буде важливішого за її труд. Якщо котра відлучиться на хвилину в буфет пляшку молока взяти, уже біжать, давай швидше на кран, затримка! Сім годин невилазно поподихай цією пилюкою, хоч ти й ас-машиніст! Ніколи не буває, щоб очі не червоні, окуляри маєш,

але не користуєшся ними, потіють, а робота в тебе точна, помилитись не маєш права. Очі червоні від пилюки, голос хрипкий від простуди, взимку на шихтовім дворі собачий холод, особливо як завіє з Дніпра, протяги так і свистять, кранівницям угорі перепадає найбільше, застуджуєшся, дарма що й валянки та куфайку видають. Та найбільше лихо курява та гази ядучі. Протягом зміни нема над тобою неба, замість неба залізо навкруги, вибухи куряви такі, що іноді й працювати ніяк, людської мови не чуєш — залізна грюкотнява, і коли тобі щось говорять знизу, ти по міміці тільки, по жестах непохибно втямлюєш, що саме вимагають від тебе, твого крана. Брухт, що його діти десь по всій країні збирають, потрапляє сюди, його підганяють до тебе в складах, приходять вони то з Полтави, то з Чернігова, то з Барановичів, з усієї країни залізний лом іде, і його вже чекають ряди порожніх мульд униз, і ти маєш усім цим розпорядитися, управляючи своїм магнітно-грейферним. Кучугури іржавого заліза з пекельним гуркотом загібаєш, гребеш якісь поламані колеса, сплющені радіатори, погнуті труби, спресовані обрізки жерсті і зіжмакані якоюсь надсилою рештки того, що було колись жерлами, зброєю, що стріляло і вбивало людей. І крізь ті іржаворуді гуркотливі гори, крізь хмаровище димів, випалених доломітів та агломератної пилюки час від часу прозирає до Віруньки той найдорожчий образ, що ним опечалене її дитинство, той, що пішов із світу її дитячої любові у канонаду дніпровських переправ, щоб ніколи звідти не повернутись.

Тато все нездужав, ледве живим глибокої осені привела його мати додому, визволивши з якоїсь страшної хоролської ями, що про неї розмов у селі було більше, ніж про пекло. Тисячі й тисячі полонених гноїли там німці за колючим дротом у глинищах просто неба у холодні осінні дощі. Один з найстрашніших то був таборів. Де тільки не ходили жінки їхнього села в ті ліхі часи, всі табори України знали наперелік, бувало, що тижнями не повертались додому, сподіваючись десь таки розшукати свого, виблагати чи викупити з табору за самогон. Отак викупила й мати. Привела тата Віруньці — від вітру валився той нужденний скелет у обмотках... Одхаяла, відволодала його мати, підлікувала, з могили видерла, — на таке здатна справжня подружня любов. Тяжко бухкав тато всю зиму, Віруня тулилась до його ніг, і рука батькова гладила її дитячу голівку... Не часто гладила Віруньчину голову батькова рука, і хоч важка та шкарубка була, але скільки ласки теплилось у ній!

Потім тікали німці. Команди паліїв мотоциклами гасали по селу та тикали вогняними квачами попід стріхи, жодної хати не минали, чорні були, як сатани. Хата згоріла, а комин з димарем зоставсь, голий, задимлений білів серед згарища, і на тому комині так весело, яскраво півень хвостатий, матір'ю колись намальований, красувався. Дотла село було спалене, все погоріло, тільки оті мальовані півні й позоставались.

Незабаром на толоці молоді лейтенанти шикували їхніх батьків, завдруге мобілізованих, одягнутих ще в домашнє, не солдатське. «Піджаками» називали їх декотрі, мовби жартома, але чомусь це було кривдно. З ранку й до вечора висиджувала Вірунька з ровесничками край толоки, все дивилася, як ловкенький молодий лейтенант з медаллю «За Сталінград» навчав їхніх батьків марширувати, повертати праве плече вперед та давати крок на місці. Схилила весь час душою за татка, дивлячись, як він невміло, хоча й старанно виконує ті вправи. Щось чаче змінилось у їхніх батьках у ті дні, і очі їхні мовби поглибшали, і шкарубкі їхні руки стали ще ніжніші, коли під час перепочинку крадькома гладили вони своїх притихлих, присмирнелих донечок та синочків. Кожен крок вона пам'ятає з тих його марширувань, кожен сумовитий усміх, що він його майже непомітно посилав їй з-під вусів, проходячи повз неї в строю серед таких, як і сам, людей-піджаків. Тупцювання обважнелих ніг пам'ятає, оті нескінченні: «Кроком руш» і «На міс-

ці», — і як зсутулена спина силкувалась виструнчитись згідно команди, і як батьки-піджаки під час перелочинку частували лейтенанта та сержантів із своїх клунків, що їх догідливо розгортали перед ними матері. Жінки із сусідніх сіл теж приходили, приносили харчі своїм мобілізованим, і разом з діворою подовгу сиділи десь оддалік, не зводячи очей, дивилися на своїх, доки вони марширують та бігають по толоці.

А потім якось уранці вибігла Вірунька з сусідськими дівчатками на толоку на батьків своїх дивитись, а батьків уже не було. Самі опудала стирчали, що вони їх учора кололи багнетами. Порожньо, нема, нема нікого: відправили уночі! Розгублені стояли діти, приголомшені були й тітки, що, поприходивши з сусідніх сіл, нікого не застали, хоч сказано було їм, що будуть цього дня їхніх перевдягати, то щоб забрали домашнє додому. А вийшло, бач, що не стали й ждати армійського, так, у піджаках, у домашньому, й кинуто було їх на Дніпро, повели їх туди лейтенанти вночі. А в бік Дніпра гуготіло, стугоніло, там небо дрижало весь час.

Так тоскно було бачити толоку без батьків, таке сумне все стало довкола — згарища, і спустошеність, і німі опудала, проколені багнетами, і сиве, захмарене небо осіннє... Краялась болем дитяча душа. Того ж дня малеча їхня, з ними й Вірунька, змовившись, покращаєм, потай від матерів рушила услід за батьками до Дніпра. Йти було далеко, чи принаймні так їм тоді здалося, вони дуже довго йшли, ледве плутали дитячі ноженята в бур'янах. А надвечір таки виплутались, побачили перед себе Дніпро, непривітний, осінній. Гуркоту бою вже не було. І нікого не видно. Були тільки німі задніпровські горби, що зеленіли озиминою, а по схилах горбів, по тому зеленому всюди темні цятки, цятки, цятки...

Стояли гуртиком діти притомлені, причаєні під шелюгами, сторопіло дивилися на той бік Дніпра, все не могли втямити, що то за цятки по зеленому. Вирви, сліди мін, сліди вибухів снарядних чи... І враз аж змоторошніли від страшно́ї догадки: та то ж вони! В піджаках! Батьки наші!!!

Стукотіли дитячі серця під лахманинами. І серед великої безмовності тільки пожовклий очерет осиротіло шелестів сухими китцями та цівкала й цівкала сіра якась пташина, гойдаючись на очеретині...

Спливають роки, а з пам'яті не стирається, яке там все було важке: і свинцева дніпровська вода, і хмари низькі в надвечір'ї над тими цятками по зеленому.

Так уже для Віруньки й не було більше тепла батькової руки, так і не надивилась на нього під час його марширувань. А коли чує слово «війна», то болісно все те зринає: і толока сільська, і як пішли табунцем батьків своїх шукати, і як стояли отетеріло біля осіннього Дніпра... Розпоряджаючись горами іржавого брухту, серед залізних гуркотів цеху ще й досі озивається їй той цівкіт пташини, що її тоді чули діти, в недитячому потрясінні дивлячись за Дніпро, на ту безгомінну зелену країну смерті.

Іде через якісь кучугури Єлька, потім велика вода, як у повинь розлилася, і через неї — до обрію аж! — кладка. Розхитана, дірява, але тримає Єльку, і вона по ній іде. Перейшла, і знов кучугури дикі, піщані, таємниче безлюддя і смуток якийсь. Назустріч здалеку, з таємничого того простору вівчарка біжить! Підбігла, вхопила Єльку за руку іклами, здавила... І не дуже, а не виврешся, і кудись повела. Почуває, що звинувачена в чомусь, і собака цей, знаючи її провини, впіймав і тягне, веде кудись, то придавить руку, то попустить трохи, навіть лизне, мов співчуваючи Єльці, і знову затис-

не і веде вперед, веде, як втілення кари... Єлька йде, не вириваючись, бо весь час почуває тягар провини, що важко на душу ліг. Нарешті зрозуміла, що її ввіймано, що забралась у світ заборонний, у зону, де об'єкти, де, може, атомне щось, прикриті отими загадковими кучугурами. Ніхто сторонній сюди не має права заходити, а вона ненароком забрела і збагнула тепер, що пропала, що нічим їй не виправдатись, сама почуває свою провину... Десь є тут варта, хоча її й не видно, вартові причаїлись, із сховів своїх зірко вистежують Єлку. І навіть якби варта й хотіла її відпустити, відкликати собаку, і то не змогла б, не має права, не дозволено це їй,— нема тобі назад вороття, раз уже перейшла ту кладку і заборонені води, що відділили тебе від попереднього життя...

Навіть уві сні чула тягар на душі, тягар якоїсь тривожності. Важкий денний сон, ніколи вдень не лягала, а сьогодні лягла, і кошмарне таке накотилося...

Десь ізнадвору, з вулиці долинали голоси баглайчат, що всім Заціплянцям розносили свою радісну новину:

— Лист від татка! Скоро приїде! А нам пише: будьте лицарями!

Віруньку справді сьогодні, тільки прийшла з заводу, радість дома чекала: лист від Івана. Показала його, звичайно, й Лесі Хомівні — щоразу удвох вони переживають таке, однодумці, однолюбки. Обидві ждуть: одна свого із Бхілаї, а друга теж свого комбата жде, тільки звідти... звідки не повертаються.

Читали листа й перечитували, потім про почуття людські і про Єлку заговорили. І перед цим була у них мова про дівчину, що заблукала до них на Заціплянку, в якусь скруту попала. А чим їй допомогти, може, на завод влаштувати? Але що вона вміє? Чи, може, в неї щось інше на думці? Всебічно обмірковувалось, чого висуванець до неї вчає. Звичайно ж, коли тут почуття, то нема їм чого втручатись, бо непросто складається оце істинне, невикривлене в стосунках між людьми...

— Важко сказати, де чие щастя лежить,— сказала в задумі Леся-фронтовичка.— Знаю тільки, що людина, яка зазнала горя, стає чулишою до горя інших...

А надвечір Катратий обходив заціплянські двори, запрошував людей до себе на якусь загадкову гостину. Приходьте увечері, будьте ласкаві! Нікого з сусідів не минув, навіть тих, з ким дружба особливо й не водилася.

— З якої нагоди свято серед будня? — питали його.

Ягор відповідав ухильно. Рибка, мовляв, наловилося, та й не збиралися давненько... Рибка була якась така, що люди відмовлялися: той у нічну йде, той на «халтуру» зібрався. («Халтура» — це підрібіток такий, приватна, наднормова робота, з якої роботяга десь опівночі повернеться, вичавлений, аж спотикається). Відмовлялися делікатно, проте у відмовах щось і невловиме вчувалось. Вірунька, яку Катратий однією з перших вшанував своїми запросинами, чогось нерви свої показала: чоловік у неї, мовляв, відомо ж бо де і без нього вона не збирається гулі справляти. А Леся Хомівна, яку Ягор теж увагою не минув, відмовилась без пояснень, тільки запитала з різкістю:

— Це щоб з вашими юшкоїдами за одним столом?

В інших дворах теж, як змовившись, все випитували, що за причина, з якої нагоди, і їм Ягор відповідав теж ухильно. Хто згодився безвідмовно з першого слова, так це Шпачиха та ще Сьома Дейнека, що його вже з третьої роботи виганяють за шабашки. Цей біжить, куди не поклич, йому однаково — весілля чи похорон. Але його Катратий найменше хотів би бачити в себе в гостях. Кликнув, бо Сьома якраз по дорозі йому зустрівся, і сьогодні повертався з роботи з шабашкою: в руках котив велосипеда, а на ньому дошки якісь...

Побував Ягор і в Орлянченків, господар пообіцяв з поваги до

Ягора, з яким вони колись разом біля «горна» починали, а Ромця ще й зуби поскалив: аби юшка, їдці знайдуться. А коли тільки Ягор з двору, хлопець гукнув до таких, як і сам, через вулицю:

— Вшануємо, братці, своєю присутністю?

— А що там буде?

— Що буде, я вам зараз розкажу.

І став Ромця голесно, щоб і в інших дворах чули, розмальовувати. Буде вершитись новий, цілком в сучасному дусі обряд заручин. Досі, як відомо, старий здебільшого незаконних сомів наліво збував, а сьогодні збуватиме зовсім рідкісний улов. У вигляді отієї дикуватої рибки золотої, що сама до нього із степів без ате-стата зрілості припливла. А в ролі придбача улову виступить прославлений Шпачихою наш улюблений геній, наш дорогий і теде і тепе. І ніякого тут приневолення, ніякого шахрайства, цілком на добровільних засадах. Перший відділ: вона плаче, він сміється. Завіса падає. В другому відділі наша народна Шпачиха дасть концерт, що завершиться фейерверком холодної води із шланга...

Щиро шкодував Орлянченко, що Миколи Баглая не буде при цьому: другий день виборює першість своєму «Металургові» на змаганнях веслярів. Мав би змогу друг наш, ідеаліст Баглай, пересвідчитись, якою сірою, буденною прозою закінчуються поеми в житті...

Елька спала майже весь день, і Катратий її не чіпав. А коли прокинулася надвечір з болем у голові після своїх сновидін і підійшла до вікна, то під дідовою грушею-безнасінницею червоно палахкотів великий букет свіжих троянд, і Шпачиха та якісь незнайомі жінки в понасуваних аж на очі хустках метушливо й завзято розставляли посуд.

Не одразу вона навіть збагнула, що там затівається. Чого вони так хапливо, ніби ніяково, шапарюють? Жах обійняв її, коли збагнула нарешті, злим вогнем палахнуло в обличчя від того розкішного букета троянд. «Що ви робите?» — хотілося крикнути. Це ж вам не старі часи! Не «продана наречена»! Не любить вона! Зрозумійте, не любите!»

Вхопилася за голову, стиснула долонями скроні.

На ферму! До телят, поросят, у ланку, в бригаду, будь-куди! Там краще. Адже там були й друзі, не одні крикухи брутальні. Справжні подруги були, шкільне товариство, і голова, і парторг... Ти їх не оцінила, не спиталась поради, вони б зрозуміли, підтримали, не дали б на поталу... Як вона докотилася до цього? Кругом люди, заводські колективи, стільки радісних облич бачила в місті!.. Десь є кохання. Є справжні людські стосунки, правдиві, чесні, поетичні... І тут ось молодь збирається вечорами, сміх, пісні, радіоли, чого ж ти не там? Невже ти відкинута, зістарена душею? Невже б вони відштовхнули, не прийняли б тебе? Чи сама винувата? Твоя недовіра до всіх, підозріливість, твоя скритність — це вони тебе довели... Що ж робити тепер? Тікати? У вікно вискочити й бігти, летіти селищами навмання? Божевільна, скажуть. Не від ножа, не від шайки, від сватання, як оглашенна, тікає. Посміховиськом станеш та й усе. Треба було не сидіти тут, не поливати годинами оту полуницю, щоб вона йому погоріла! На завод треба було одразу, де колективи, де ти працюєш, лютою працюєш здобула б собі цінність, і честь. Чомусь згадалися найперше оті корпуси комбінату, що за дамбою ліворуч, як іти до Дніпра, за отим парканом колючим, що через нього Сьома дошки-шабашки тягає. Не треба їй ніяких шабашок! Нічого не треба. Чесно жити хоче і любити, кого душа оберє! Сяк-так причесалась і похапцем взялася збирати свої небагаті пожитки. Зараз, не відкладай — на кладовищі, в бур'янах переночуєш! Бо інакше не вирвешся. Накидала, жужжом забгала все у валізку. Налягла, стала закривати. За цим заняттям і зупин її, нечутно ввійшовши, дядько Ягор.

— Елько! Що ти надумала? Люди сходяться вже!.. Та це ж так зневажити їх! Мене осоромити!

Обернула до нього від валізки розчервоніле, палаюче зненавистю лице.

— А я вас просила скликати? Заміж? Я вже була там! Чуте? Була! Більше не хочу.

— Та, Елько...— розгубився Ягор.— Це ж так, заручини чи що воно... Зберемось, посидимо, поговоримо...

Елька сиділа біля валізки, охопивши руками лице, втупилась у підлогу. В зіщулених плечах, в жалібницькій позі її щось було таке, що пройняло і Ягора. Може, якийсь давній біль ожив, обізвався. Як батько, присів поруч неї, заспокоїливо погладив по плечу:

— Я ж тобі крива рідня, Елько... Нікого з роду не залилось... Ну, вмиру і я. Бери цей город, хату. А тільки ж хіба вона дасть тобі захисток у житті? Трудно, трудно, Елько, жити людині самотою...

Елька дала волю сльозам. Пониклі плечі її сіпались у глухому, нерозважному горі. Було шкода себе, але й дядька Ягора теж чомусь шкода було. Хіба ж він бажає їй зла?

— Ляж... полеж... відійди.

Ягор позадки, обережливо, як від хворої, відступив до дверей. Вийшов, і двері тихо за собою прихилив.

Безмежна до всього байдужість налягла на Ельку. Буває ж людині отак: і жити не хочеться, і вмирати ще рано теж.

А коли люди сіли під грушею за стіл, то і Елька, причесана вже й незаплакана, сиділа між ними перед букетом побризканих бабами холодних троянд.

Лобода Володимир Ізотович сидів поруч неї, хоча й не зовсім близько, боявся, щоб не притулитись; тільки деколи витягував голову в її бік, запобігливо, стиснено запитував:

— Елю, тобі того... чи того?

Трохи ніяково було йому за свою запобігливість і що всі помічають його упокореність, але, зрештою, така красуня перед вами, хіба ж не варта вона того, щоб за нею упадати, годити їй в усьому? Прибрана в зовнішній спокій, холодну байдужість, Елька здавалася Лободі недосяжною, була зараз ще сліпучіша у своїй красі, відтіненій суворістю, претендентові потай лестило, що з часом ця врода дівоча належатиме йому, і водночас Лободу не полишав острах перед Елькою, перед тим справжнім її почуттям, яке й під покровом спокою, напружено стримуване, вгадувалось у ній. Саме це й завдало тривоги Лободі. Почував, що досить найменшого промаху з його боку, одного накриво мовленого слова, і ця Ельчина стриманість вибухне й розлетиться вдрузки, і для всіх одразу стане очевидним скандальна правда її спротиву цим заручинам, незмиренна правда почуття, яка й під кригою спокою — почувається — весь час у ній живе, даючи Ельці перевагу і верхність над Лободою.

Тут вимагалось неабиякого такту, треба було шовками віддавати й турбот окутувати затяту Ельчину душу. Тому тільки й чула від нього оте «Елю та Елю». Але не відповідала, не повертала в його бік голови, ніяким знаком не виявляла своїх бажань.

Понурі якісь були ці заручини. Без зайвих балачок вечеряють старші люди. Шпачиха, ця вчорашня буянка, сиділа причепурена, тихесенька, як свята. Сьогодні вона тільки пригубила чарочку, притулила до підібраних губів і одразу ж відставила далеченько: не вживає. Володимир Ізотович деколи скуцнувато перекинується словом із Сьомою, що якимсь робом опинився у нього по сусідству в ролі весільного друга чи що, хоч ніхто його на таку роль і не

запрошував. По-робочому ґрунтовно спустошували тарілля сини Владичихи, Владика Мусій і Ладимар Владика, обидва з гарячих робіт із прокатки, і вони навіть перевдягалися після роботи не встигли: йдучи з заводу, так і завернули сюди, щоб просто повечеряти, щоб не завдавати вдома клопоту жінкам. Заручини тут, чи розводи, чи чорті й що, а повечеряти після прокатки можна, і уплітали мовчки, наче змітали зі столу. Уже тільки згодом один із них, добре намотузувавшись, зауважив, що годують тут, мовляв, не гірше, ніж у заводським профілакторії.

Орлянченко Ромця, що прийшов на вечір чомусь у чорних окулярах, наче його засліплювало сонце, тепер, виказуючи манери, працював виделкою та ножем на своїм кінці столу, серед патлатих своїх приятелів, яких взагалі ніхто сюди не кликав. З власної ініціативи запросив їх Ромця на цю тайну вечерю. Не скидаючи й за столом своїх хижих, гангстерських окулярів, Ромця час від часу робив однослівні зауваги своїм друзям, і вони, нехтуючи правилами чемності, пирскали в кулаки. Згодом чути було тут Ромчину похвальбу, що став він тепер на своєму заводі ударником виробництва, і в премію, може статися, матиме туристську путівку в котрусь із дружніх країн, і принагідно розповів, як один їхній заводський їздив туристом до Праги і яка там сталася з ним пригода. За домашньою звичкою нібито перейшов вулицю в недозволеному місці і шурхнув був у натовп, але поліціант і там його наздогнав та огрів гумовою палицею по плечах так, що шановний турист аж присів, зіщулено озирнувся: за що, мовляв? І страж тамтешнього порядку одразу здогадався, що перед ним гість, зняв чемно кашкет і вибачився: перепрошую. Але той додому повернувся з умовним рефлексом: ще й зараз, каже, як переходжу вулицю, то мурашки по спині бігають!.. Історія була не зовсім доречна, і невідомо, для чого її Орлянченко розповів, але його вислухали. Подружжя Орлянченків так і не з'явилося, не було й сліпого танкіста, з яким Катратий ще вдень умовлявся, що той приїде із своїм баяном. Замість музиканта прийшла дружина його, Наталка, а про Костю вигадала, видно, на ходу: баян несправний (хоч при запросинах про несправність згадки не було). Наталка, звичайно, миттю опинилася за столом, як тільки Володька кивнув їй, припросивши, хоча й зауважив з легким докором:

— Не годиться, Наталко, що без чоловіка... Ніби солом'яна вдова.

«Солом'яна вдова» відповіла, що тужити не буде серед таких кавалерів, та все ж і вона почувала себе якось зв'язано серед цього нездорового мовчання.

Нудьговито було. Хрумкіт їжі, постукування виделок, і чути, як їжаки похрюпують у садку, вийшовши на нічні лови. Але ж так, без нічого просто нестерпно було серед цієї нудьги і гнітучості. Може б, хоч яка-небудь злиденненька музика розвіяла цю загальну незручність, якусь настроєву неповноту цих... заручин, чи казна-що воно й було...

Лобода, відчувши настрій маси, попросив Ромцю організувати щось «у розумінні музики». Бо ж господар двору радіоли не тримає, транзисторами не бавиться. Ромця охоче відгукнувся на пропозицію, встав із-за столу і, підсмикнувши свої цупкі, витерті на заду техаси, розхлябисто почвалав до хвіртки. За ним одразу потяглась і його компанія нестрижених бовкунів, що замість ресторану вирішили сьогодні на дурничку в діда справити попоїжку. Чути було, як на вулиці вони дружно, сито заіржали.

Доки ждалося музики, стало ще нудніше. І не пилось, і не їлось. Але ж і встати та піти, як ці бовкуни, теж було б неввічливо, непоштиво. Не годиться звичаю ламати. Жінки мали велику цікавість до Ельки, але з делікатності тільки спозирка деколи, з хапливою крадливістю скидали поглядами на цю високошию Лободину обранницю, на її густо смагляве, справді ж таки гарне довго-

бразе личко з рівним носом, з тутенькими губенятами. Замкну- тим було те сумовите личко, жодним живчиком не виявляло, що там клекотіло в душі. Ні разу не з'явилися веселі ямочки на що- ках, помітно приблідлих. Сиділа випростано, з якоюсь холодною погордою і ні на кого не дивилась. Мова затялася в чужій усім не- приступності, спрямувавши стужений погляд у простір.

По якомусь часі замість Орлянченка хряпну хвірткою один із його друзів, вернувся без усякої музики, неквапом підійшов до Єльки, нахилився їй до плеча:

— Вас там кличуть.

Вона скинулася у тривозі:

— Хто?

— Знайомий один.

Лобода насупився:

— Хто там такий? — і спідлоба глянув на цього нахабу послан- ця.— Коли йому треба, хай зайде, тут усі свої.

І ще не астиг цей хлопець відійти, як знову гучно вдарила хвіртка, і з-за рогу дідової хати вийшов на світле незвично блідий, в дорожній спортивній куртці Баглай Микола. Можна було б по- думати, що хлопець напідпитку, якби не знала його непитушості Зачіплянка,— такою незвичною була ота його блідість, посилена ще електричним освітленням, отой суворий злам брів, чорних, гу- стих, баглаївських.

Єлька стежила за ним з якимось благальним виразом, в зеле- них очах її застиг і острах, і чекання.

Баглай якусь мить дивився на неї невідривно.

— Можна вас на хвилинку?

Вона одразу підвелася. Підвелася, може, аж надто поквапли- во, здивувавши цим усіх. Без жодного слова, з мовчазною готов- ністю наблизилась до Баглая, і по тому, як пішла вона із ним до хвіртки, пішла, навіть не озирнувшись, з якимось викликом несучи свою баламутну голову, всі зрозуміли, що ця їхня «хвилинка» може затягнутися надовго. Буває, такі хвилинки затягуються потім на ціле життя!

Всі мовчали ошелешено.

— Оце кіно,— тільки й промовила серед скандальної тиші Шпачиха.

Лобода, що враз якось набряк обличчям, послав у її бік нищів- ний погляд, видно, вважаючи зрадницею стару гультьяйку. Ще по- сидів трохи, нахнюплений, як туча, потім підвівся з-за столу, по- нуру побрів у темінв Ягорового садка.

Музики не було. Орлянченко поки що не з'являвся із своїм всевлівлюючим транзистором, одначе тільки тепер і можна було погуляти по-справжньому.

Першою з якимось гультьяйським прикриком-притихком осу- шила повен гранчастий Шпачиха. Не відстав від неї і Сьома-шабаш- ник, що одразу ж потягся чаркуватися з Наталкою. Підтримали товариство й брати Владики, випив навіть Катратий, якось ніби по- легшено кречнувши.

— Оце ж тобі шашлична,— гукнула навздогін у садок Шпачи- ха.— Оце тобі назустріч побажанням трудящих!

І аж тепер, не приховуючи подробиць, стала розповідати, як просив її Лобода агітувати Єлку, гостинця привіз і як, взявши гріх на душу, таки умовляла дівчину, а потім прийшла додому і, пові- рите, аж заплакала!

— Та що ж це я, думаю, за гостинець совість проміняла? Оце квартална, оце мати сина-героя. Та ще й героїня четвертої дом- ни— трудову травму маєш яку! Весь стаж життя правдою добу- тий, а тут скриводушила...— і знову докрикувала в садок:— Не хо- вайся там у кущах, Володимире, від здорової критики не втечеш!.. Матері нема живої, то хоч ми за неї скажемо... Як виняньчувала

вона тебе, як любила, найменшенького... Соколом життя хотіла тебе виростити, та ти ж і міг, як старші брати, бути соколом життя! А ти? Де твоя совість — у грудях чи в сейфі на замку?

Шпачиху слухали й не слухали, всім тепер ніби відлягло від серця; стало враз ясно, що тут затівалося щось недобре, і вони брали участь у цьому недоброму, і тільки зараз нарешті позбулися сорому, силуваності й фальші, тягара неправди. Брати Владики, забувши, що вже збиралися були йти, затягли пісні двоспівом, обидва мають добрі голоси. До них з нальоту приєдналась Наталка, підхопила високо, і, ніби на поклик її, вродився на подвір'ї й законний її Костя-танкіст із справнісіньким своїм баяном і хвацько розтягнув міхи на всі груди. Орлянченкова компанія теж повернулася, і сам Ромця з'явився смиренський, з наївною усмішкою, ніби ні в чому й замішаний не був.

Тільки тієї пари, що відлучилася «на хвилинку», все не було.

Та про них уже ніби й не думалось. Пісня, збурхнувши угору, притягувала, докликала й тих, що спершу повідмовлялися, кожен на свій лад бойкотуючи ці неприйнятні для них псевдозаручини. Зачіплянка ожила, стали один по одному з'являтися роботяги, що, відробивши другу, лагодились на спочивок, примчала і Багласа Вірунька, круглолиця, повненька, в чистій косинці. Катратий не затаїв ні на кого образи за попередню відмову, частував щедро, як раніше колись він умів. Пригощаючи Віруньку, все вигукував за хмеліло до неї:

— Ріж гусей, Вірунько! Бери ножа і ріж їх, клятих, он вони під сараєм гелготять!

А тоді обертався сердито в гущавині садка:

— Де ж той... ізуйт!

— Езуїт,— скромно поправляв його Ромця.

— Ізуйт! — гримав Катратий ще дужче.

Давно так не гуляла Зачіплянка. Вже й ті, кому треба було в нічну, промчали велосипедами до собору, а звідси ніхто не йшов. Це ж Весела! Мають повеселитись, коли вже зібрались! Людей радувало, що все так обернулося, радувала пісня, що здружувала, радували ті двоє, що їх досі нема. Оце по-зачіплянському! Так жити треба: якщо припала до серця — підійшов, азяв за руку й повів! На це без любові духу не вистачить! Тільки любов дає право на це!

— Ану співати! — залучала Вірунька до товариства і Ромцю та його друзів, що тільки шкірилися, ховались один за одного, бо співати не вміли.— Ех ви, патолон безголоса! На автоматику переїшли! Так у вас і голосові зв'язки попересяхають.

Перевалило й за північ, а співи не вщухали. Не клопоталась про день грядущий Зачіплянка сьогоднішній, не спішила до сну, вся була в буйному хмелю веселощів, у тих білих гусоньках, що гілягила та й на став, у козаченьках, що засягали похід з полуночі...

Насамкінець Шпачиха впряглася в тачку, бо треба ж було вшанувати господаря, повезти його до саги купати. І таки вони покотять, покатають старого каталю в залізній тачці на однім колесі! Усім гульбищем, всією веселою веремією повезуть його з співом та гуком до саги, до улюблених своїх вод, вивалять просто в одежі в літепло, в кушурища, аж розполохавши зорі саги та поснутих замучених карсів! Повезуть, покатають господаря, а він і не відпручуватиметься, бо ж так зачіплянський звичай велить, тільки погукуватиме у надмірі щедрості з тачки: «Ріжте, ріжте усіх гусей моїх!..» І впізнаватиметься тут у ньому той раніший Катратий, Неминайкорчма, широка натура, у якого всі його величезні полуниці могли враз, одним духом у музику оркестрів переходити!

Навіть і найтемнішої, безмісячної ночі Дніпро біля заводів не гасне. Не гаснуть ні сага, ні Радута — велике комишувате озеро серед кучугур. Буре небо дає їм свою бурість, вогневий палевий пописк. Ніби цілу ніч ранкова зоря барвить ці тихі води. Темрява окутує кучугури, суцільно стоїть у бік степів, а багряні дзеркала озер придніпровських світять і світять угору пілотам, птахам, світять запізнілим рибалкам, чітко відбивають у своїй рожевості тіні комишів, кожної стеблинки-комишинки.

І якщо заблукана парочка стане на березі, то й силует парочки на дзеркальній рожевості відіб'ється...

Край Радуги, освітлений вогнями заводів, біліє на пагорбі дот. Один з бастіонів далекого вже сорок першого року. Скільки Баглай пам'ятає себе, впомку йому і цей зруйнований дот біля Радуги. Не раз залазили з хлопчиками всередину, підсаджували один одного до бійниці, видряпувались на самий верх кострубатої руїни, що вже не відстрашувала їх брилами зубатого залізобетону, розламаного, розшматованого могутньою силою вибуху. Хто й коли висадив у повітря цей дот — невідомо. Цього літа дот побілений кимось, повапнований. Коли виплеснеться заграва над заводами, він теж сяєне біло, неприродно, ніби снігом обкиданий. Довкола доту огорожа з металевих труб, бар'єр від кіз. Огорожа — це, звичайно, добре, а ось вапнувати... «Певне, висуванцева ідея... Це в його стилі», — з усмішкою подумав студент. Чи, може, піонери в дитячій своїй наївності причепурили, вапном пошпарували історичну пам'ятку? Білильникам і на думку не спало, що разом з темною сірзною руїною, затемненої негодами, пропаленої спеками, зник із причепуреного об'єкта і той дух грізності, що тут жив, дух подвигу невідомих людей.

Обійшли з Елькою, обдивились руїну.

— Мачуха епоха здебільшого такого типу пам'ятки нам залишала, — сказав з сумовитою іронією Баглай.

«А ми з тобою кіба не пам'ятки? — подумалось Ельці. — Обоє ж живі пам'ятки війни! Тобі твій батько хоч прізвище залишив, а мені що? Дочці матері-одиначки! Може, й назву села забуду?»

Як сірошинельна тінь фронтів, пройшов він осінніми степами, переночував і більше ніколи не відгукнувся. Чи, може, в останню мить, у мить розлуки з життям згадалась-таки йому летюча одностороння любов десь в українському степовому селі? Чи не тут він, десь в оцих барханах, і головою наклав? Поліг смертю хоробрих, не відаючи того, що він умирає батьком, що виросте в нього донька на трудних вдовинських харчах, та ще й не огризком якимось виросте, а красунею ж таки, чорт візьми! Інакше ж бо не зачепився б такий хлопець, як оцей, ніби вимріяний нею студент, що ночами з несплячки усе блукав по своїй Зачіплянці...

Прийшов сьогодні, впевнено підняв Ельку із-за столу, вивів за двір. Чому він був певен, що Елька встане, без вагань кине свого «жениха» й піде за ним? Помітив щось за нею? Чи легковажною йому здалась? Є така познака на ній?

Коли вже опинились за хвірткою, Баглай міцно взяв її за руку, наче боявся, щоб назад не втекла. Не випускаючи руки, запитає з теплою в голосі:

— Куди ж підемо?

— Хоч на край світу, — вперше за вечір усміхнулась Елька.

І повела їх ніч липнева на край світу зачіплянського, що дотом кінчався. Водить, і світять озера їм, і небо заводське цвіте над ними багряно. Посидять на доті. Походять по наддніпров'ю, де й до них ходили, колись і після них ходитимуть, і небо їм світитиме теж. Як легко, як вільно було Ельці з ним! Коли говорилось — го-

ворири, коли виникало бажання помовчати — примовкали, не почували від того незручності, їм і в мовчанні теж було гарно.

Співи зачіплянські докочувалися й сюди, там все ще гуляли, будили селища гуком, і хлопець, сидючи поруч з нею на доті, з якимсь трепетом слухав ту пісню, слухав, як душу свого народу, — так її розумів. Яка вічна поезія може бути вичарувана із слова, із звичайнісінького, ніби буденного матеріалу!

— Гусоньки... Огірочки... Плаває відеречко... А як багато сказано, — і запитав: — Ви співаєте, Елько?

Сказала, що співала колись.

— В селі в нас гарно співають. Не всі ще пісні за кукурудзою та силосом позабували...

Її заливало щастя, вона пила це повітря, цю зоряність неба, тишу озер. Звідки це на неї найшло? Все ніби осяялось навкруги, все сприймаєш інакше. Що ж це воно таке є, таємниче, всесильне, що раптом пробуджується в людині і що його, мабуть, і наймудріші мудреці не можуть розгадати? Скільки разів ходила через ці кучугури до бакена, козяче пустирище було та й усе, тільки сердилась, коли в ноги наганялось тут колючок-якірців, а зараз... наче полуда з очей зійшла, якийсь покров з усього знято, все відкрилося в інших барвах, наповнилось красою. І студент, що недавно ще був недосажним, уже поруч неї сидить, читає вірші іспанського поета, і вони зливаються з гуркотанням поїзда по мосту, що далеко загірмотів у тиші ночі — звідкись і кудись... І в тому теж була поезія. Баглай ніби обдаровував Ельку щедрістю своєї душі, до чого тільки торкався поглядом, все в нього ставало небуденним: і заводські заграви, що окутують Титана, і ці пустирища, де в його уяві вже виростають споруди незвичної архітектури, якесь сонячне місто для людей, — для людей, а не для трамваїв! Навіть ота комишинка, що в багрянці озера поставила свою тінь, і вона ставала незвичайною, виявлялась комишинкою митця, однією з тих комишинок, що з них колись було виплетено прообраз собору, його перший маленький макет, що підліткові на долоні вміщався... Ніч ніжності, такою вона була, ця ніч. Коли, йдучи, набралось Ельці піску в черевичок і вона нахилилась витрушувати, Микола підтримував її, і Елька почувала його схвильоване дихання, ніжну мову руки, що підтримує її так, мовби вона якесь серпанкове створіння, яке тільки й можна так голубливо, схвильовано підтримувати. Після того ішли вже весь час, побравшись за руки, мов боячись загубити в темряві одне одного.

І так ітимуть. І щиро сміятися буде він, коли Елька розкаже, як Микола тоді наче тікав од неї, подавшись із рюкзаком до автобуса... Сміється! Зовсім інша була причина: не від неї, а від свого друга-механіка тікав, бо не хотів на побачення з бюрократами йти, проштотувати свої димовловлювачі... На спортивних змаганнях був у сусідньому місті металургів, виборював першість з академічного веслування. І вже мчить по Дніпру стрілою золотистою човен отой гострий, довгий, як риба-меч, розтинає гладінь, — це ж, звичайно, на такому він змагався? Переміг?

— Енне місце, — жартує Микола, — в числі жалюгідних непризерів... Чесно грів чуба, але, як кажуть, в таких випадках братиряни: «Увы!»

Не був, видно, тим засмучений, і це також подобалось Ельці.

Під дамбаю, що відділяє шлакоблоковий завод від кучугур, жукелиця тріщить під ногами, темніє на дні вибалка рогоза. І ця рогоза, як і все довкола, теж промовляє до Баглая. Він розповідає Ельці, що раніше й тут було озерецько, сага, карасів малеча ловила... А якось джерело прорвало, величезний горб води яворився-клекотав кілька днів посеред саги. Адміністрація заводу з переляку, чи що — сто мішків піску та жукелиці туди...

— Забили джерело, не стало води... А дурні zostались, — по-жартував сумовито.

Питав, що Елька читає. Став висміювати різні так звані «кологоспні» та «робітничі» романи, що діляться з суворістю кастовою — один від Шелюгівської ферми й до собору, а другий — від собору, де зона міста починається, і вже до самої домни: іншому героєві суди зась, вхід заборонений...

— А люди скрізь люди, — роздумував уголос. — І праця скрізь праця, якщо тільки вона справжня, а не безплідна метушня. Бо є й така, буває лише видимість праці, самообман. Ох, скільки в нас ще забирає енергії така праця-метушня — галаслива, виснажлива, але насправді нікому не потрібна і, по суті, безглузда... Якщо ж вона справжня, то є в ній, навіть у Шпачишиній, своя філософія і свій смисл...

А ніч пливе, небо багряниться.

Буде ще потім стояння під щоглою, під однією з тих, що пішли через кучугури аж за Дніпро — та у формі рогачика, а та з коромислом на плечі, а та як вила... Постоять, послухають гудіння-тремтіння її. Теж своїми напругами живе, своїм наелектризованим залізним життям. Стоячи поруч, слухали щоглу нічну, бачили бурє вирування димів над заводами, і несміливо голублячу хлопцеву руку відчула Елька в себе на плечі. Боялась, щоб не прийняв. Щасливе охмеління не покидало її.

Що ж воно таке — справжнє почуття, оте, що в піснях його названо коханням? Спорідненість душ? Близькість, в якій раптом починаєш почувати свою людську повноцінність? Чи вибух взаємної ніжності, що, як джерело оте, несподівано відкрившись, ударить з глибини, явориться на сонці, клекоче, кипить нездоланно... Чи й ще щось? Так, це воно, Ельці явилось воно, як відкриття, всім людям сказати могла б: я знаю, знаю тепер: кохання — це ніжність і чистота! Ніжність, що дужча за смерть!

Не хотіла мати від нього ніяких таємниць, розповіла б йому все про тяжку свою славу, про терни, які перейшла її душа, доки опинилась серед цієї щасливої кучугурної ночі. Але коли тільки починала торкатися наболілого, Микола сам перепиняв, мовби відчувши біль якоїсь, ще не загоєної душевної рани:

— Не треба зараз про це.

І вона відчула, що справді не треба.

Найкоротші у світі ночі — ночі закоханих. Незчуєшся, як і змайне така ніч, відпливе зорями, відбагряніє загравами за Дніпром. Замерехтить сріблястий туман світанку над сагою, і садки зачіплянські наскрізь просвітяться — розвидняться буде. І хто із зачіплянських, з тих, хто найраніше встає, побачить, як двоє виходять із ночі, взявшись за руки, згадає і свої сріблясті тумани тих найщасливіших світань, що зустрічали двоє закоханих десь біля хвіртки, коли вже й пора, а розстатись несила, бо не все ще переговорено, не надивлено ще йому на неї, а їй на нього...

Коло собору опиняться, повільно обійдуть довкола нього, і він їм буде наче обертатися навкіл своєї осі, виринаючи все новими банями, більшими та меншими, яких наче безліч. Так поставлений, що ніколи їх не полічиш, скільки їх насправді є. Ще більше розвидниться, і небо на сході яснітиме світанково, підійматиме свої високі вітрила над плавнями, і долинатимуть до Ельки ніби здалеку баглаєві слова про собор, про те, який він рідкісний, — в усіх мистецьких довідниках можна знайти його зображення, його силуєт. Йтиметься про плавкість ліній, ідеальність пропорцій, про мереживо аркатури, красу вікон, карнизів, про дух отєї величавої вільності, що його вкладено козацькими будівничими в споруду собору. Чутиме, як закладали його, як освячували... Але це все уже ніби здалеку долинатиме до Ельки, лице її горітиме іншим хвилюванням: тут! Все сталося тут. Отам стояв грузовик... Отам набирали комбікорм... І ніч її, ота найтемніша, брутальна, це ж тут вона її знівечила своїми грубими, тваринними обіймами...

— Що з тобою, Елько?

Він помітив її пекучу потьмареність, в голосі його пробила тривога.

«Негідна я тебе,— мусила б сказати йому.— Ти навіть не підозрюєш, яка я негідна. Свята, думаєш,— знав би, яка перед тобою свята! Ти й зараз їй про ті вертикалі та аркатури, а перед тобою невігласка, що не здатна на високе. Вона просто обіймів твоїх хоче, їй би притиснутись, на груди тобі впасти, розтанути, вмерти... Оце в мене на умі! Це така я, хоча у фантазіях твоїх зовсім інша!..» Як хотіла б вона стати іншою... Але яким зіллям їй змити з себе ганьбу, які чистилища пройти, щоб виринути перед ним оновленою, гідною його кохання, його довіри й чистоти?

Вже перший автобус пройшов з міста на селища. Люди ранкової зміни один по одному потяглися до зупинки. Схід розжовірівся, палав. Спозарання поспішає кудись з кошиком у руці й Хома Романович, цей вічно зіщулений учитель арифметики. Проходячи якраз біля Ельки й Миколи, роззирнувся на боки і, хоча на майдані нікого не було, стисненим, утаємниченим голосом промовив до юної пари із звичайною пишномовною своєю повчальністю:

— Собори душ своїх бережіть, друзі... Собори душ!..

І далі побіг.

Виходило так, що треба було вже й прощатися. Микола сказав, що деякий час вони не побачаться. Має їхати на село разом із своїми інститутськими допомагати колгоспникам на хлібозбиранні... Елька запитала, чи далеко посилають, і він відповів майже весело:

— У якісь богом забуті Вовчуги!

Як від удару, Елька похитнулася, затулила рукою лице. Стрижений Баглай знову запитав, що з нею.

«У Вовчуги... У Вовчуги!..» — отупляюче било їй у мозок. Неприхований жах охопив її, коли вона уявила, як Баглай, потрапивши в її рідне село, муситиме слухати всі оті брехні, бруд, від яких Елька мусила аж тут рятуватись. Почує те, чого й не було. Оббрежуть, як захочуть! І ніхто й не оборонить. В грязюці, в багнюці вибарложена постане Елька перед ним... А після того як гляне вона йому в вічі, коли він звідти повернеться?

Її переляк, збентеженість і сум'яття Баглай, видно, витлумачив по-своєму: це її схвилювала розлука, це тому, що їхнє побачення відсувається... В бурхливому спаласі вдячності він рухнувся, щоб наблизили її до себе, ніжно торкнувся рукою її локона русявого, і тільки він зробив цей рух, як Елька в якомусь відчаї сама кинулася назустріч, обома руками вхопила в обійми, гаряче-спрагло поцілувала в уста.

— Добре, що всі документи тепер при мені,— засміялась, вибираючи поглядом Баглая, а очі чомусь блиснули сльозою.

Мов на святу, мов на мадонну, дивився на неї Баглай, очей не зводив з Ельчиного палаючого, ніби схудлого за ніч лица. Високошия, чоласта, з очима, повними тих незбагнених сліз, вона невідривно приковувала до себе, притягувала всю його душу і сяйвом сльози, і незбагненністю своєю, і болісним смутком у погляді. Смуток розставання, не він найбільше розтривожив Баглая, стривожило інше, оте, що в очах Ельчиних, в зеленавій їхній глибині зринувало щось прощальне, непояснено прощальний промінець самогності.

Підійшов до зупинки автобус, і Елька побігла, майнувши спідничкою, скочила в нього. Зникла в натовпі, ніби навечно, навечно. Потім вона таки пробила до вікна і, впритул прилігши чолом до скла, посміхнулася Миколі все тією ж болісною напівусмішкою. Посилала, zostавляла йому усміх, а сама була вже далеко десь, в не досяжності. Безповоротна, як мить. Стала віддалятися разом з своєю усмішкою, шаркою, смаглявою, що крізь автобусне скло так сумовито й прощально йому сяйнула. Вона ж таки всміхнулася? Не

була ж то лише ілюзія усмішки, видиво, тінь? Цілий світ йому повернула, душу осяяла й відпливла, відлетіла, ніби навічно-навічно...
Що за документи вона мала на увазі?

Якби спитав був Микола про це, гукнула б йому Єлька з автобуса одне тільки слово:

— Любові!

Цілий день відсиплювся Катратий, мов парубок після ночі молодості. Однак про обов'язок свій не забув: коли треба було засвічувати бакени, то Ягор був на місці.

Допізна того вечора жевріло на березі коло бакенської будки самотнє вогнище. Тліли в ньому кізяки, назбирані в кучугурах, а разом з ними дотлівали й рибальські Ягорові снасті. Відбілені в Дніпрі, висушені сонцем, вони ставали попільцем, оті різні хитрющі пристрої, що здатні обертатися й проти ловців, часом правлячи рибінспекції за речові докази. Риба в Дніпрі сміялася цього вечора! Граючись, аж вистрибувала з води на Ягорових глибоких місцях, і видно було їй на березі успокоєне вогнище свого нещадного ловця.

На старій, прибитій хвилею корчوماці, згорбившись, сидів перед вогнищем Катратий і в задумі, незрушно, ніби невидючими очима, в дотліваюче жевріло дививсь

ЧОРНЕ ВОГНИЩЕ

Свобода, яка ж вона? Як степ? Як кінь розтриножений? Чи як шуліка в небі над Гуляйполем? Підлітком був, коли підхопило його гуляйпільським вітром. Бо хоч будь ти посліднім у житті, а колись таки й тобі закортить свободи скуштувати. Кругом усі були свободою п'яні. Буйне, майданне це слово, воно й дорослих п'янило, тож як не сп'янити хлопчика-недолітка, блюментальського невмиваку-гусопаса, що його запівдарма беруть на все літо до гусей або до череди блюментальської набасурмлені колоністи.

Вперше про свободу Ягор почув на станції, серед кізяків кінських, серед закурених степових тачанок. Небо горіло, небо аж білим від спеки було. Високо тяглась червона цегляна стіна гамазею, і звідти десь, ніби аж з-під неба, промовляв до майдану патлатий чоловік у френчі, у ремінні. Були, виявляється, різні свободи, а є ще свобода «обсолютна», безмежна, безкрая...

— Свобода і тільки!

Хлопчак ловив кожне слово, замлівав від захвату в тій тісній між кінськими хвостами, між кінськими мордами, між нашорошеними їхніми вухами (бо й коні тут слухали — до свободи й вони мали смак!). Кінським потом, виходить, пахне свобода, людними майданами та їхнім пилом гарячим та кізяками. Свобода патлата, голова в неї немита, а найчастіше вона має вигляд сердито піднятих, судорожно стиснутих кулаків... Гриви в стрічках, кулемети на тачанках, сліпуча повінь свободи купає темні, неголені лиця... І хіба можливо було після цього повертатися в свинопаси до похмурих набовдурених колоністів! Краще вже по базарах ночувати, попід драним небом, харчитися об'їдками армій, та зате ж бути... як це там? Повстанцем духу, степовим Прометеем розкутим!

Потім таки знов опинився коло блюментальської череди. А степом їхали незабаром ті ж самі тачанками, з гуком, з піснями. Безліч тачанок, за крайнебом ховалися у куряві. А попереду на коні,

в сідлі рипучому той — Патлатий. З-поміж пастушат, що вибігли до шляху, чомусь саме на Ягорові свій колючий терновий погляд спинав. Може, що найрудіший був серед пастушків, найзанеханийший, острішки аж на вуха, а ноги побиті стернею, у крові, у струпах.

— Звати як?

— Ягор.

— Кому пасеш?

— Хенрику-колоністу.

— А батько де?

— З війни не вернувся... Газами отруїли...

— А дідуся в нього державна варта замордувала, — підказав один з хлопчаків.

Ягорко стояв, сльозами задушений. Було таке. Побили гайдамаки дідуся так, що невдовзі й помер, мстилися гетьманці селянам за те, що ходили поміщицький маєток розтягати...

— Ягоре, до мене коноводом хочеш? На тачанку хочеш? Ми тій державній варті всі тельбухи повипускаєм.

Отак від череди, зі стерні, просто на тачанку, де красені коні сірі, у яблуках грають. Такі бувають повороти в житті.

— Догадуємось, батьку, чим цей хлоп'як привернув твою ласку, — мудракував того дня на привалі один із невідлучних Махнових теоретиків, зсудулений, змиршавлений, у пенсне чоловічок. — Ти побачив у ньому образ свого дитинства! Відчув свого сирітства за-таєний стогін. Адже й твій шлях у велику історію починався з пастушка, з гусопаса в колоністів, де було випито всю чашу безправ'я й приниження... І тепер у ньому себе ти впізнав, свій біль, свої обранені по чужих стернях ноженята. Хто скаже після цього, що Махно не здатен на ласку? Що він знає тільки жорстокість?

— Шаміль, кажуть, теж любив дітей, — нагадав хтось із гурту повстанців, і теоретик одразу ж підхопив:

— Ти в нас, батьку, Шаміль України! Сучасний Шаміль степів!.. Тільки той хотів збудувати суспільство на засадах ісламу, а ти на волелюбному вченні апостолів анархізму...

— Якщо Шаміль, то де ж його найвищий аул? — сміється Махно.

— Гуляйполе — головний твій аул! Всі дороги туди сходяться, у славетний наш Махноград.

У Гуляйполі діти у війну бавляться, на толоці соняшничинням воюють, вчительки скаржаться Махнові, що хлопчика одного, якому випало бути «офіцером», трохи на смерть не задушили, вішаючи на гойдалці... Веселиться Гуляйполе, справляє медовий місяць своєї свободи. Коней купують хлопці в ставках, обідають компаніями, на radoщах з наганів палять у повітря. Всюди гармонії роздираються, сиплять «Яблучко» з переборами, дівчата в стрічках танцюють з чубатими повстанцями. А тоді проводжають:

— Куди ж ви йдете?

— Тюрми підем розвалювати, церкви... Дзвони позвозимо з усіх степів у Гуляйполе... Ото як задзвоним! Вся Україна почує.

Пірати степів, розкудлані сини анархії, сини всесвітньої волі, як вони слухали свого патлатого ватажка, яку відданість йому несли! «Рідних батька-матір рішу, коли отаман накаже!» — таких збирав, такі ставали в нього командирами. Терорист з пелюшок, смертник, якого тільки неповноліття врятувало від шибениці, каторжник, якому волю дала революція, він повернувся від каторжанської тачки на гуляйпільське роздолля, з'явився в степах в ореолі своєї легендарності. Чубате, розхристане військо вбачало в ньому свого кумира, і Ягор-тачанковий не був у цьому винятком. Чортенням трималося хлоп'я на тачанці, чманіло від лету, віжки напинались, мов струни, коли Ягор почував за спиною в себе незвичайного пасажира — самого Нестора Івановича... Розгомівшись напідпитку, отаман весело розпитує своїх радників-теоретиків про того дивовижного професора Яворницького, що оковитої цареві не дав!

Професор, а всі стери пішки обходив, пороги щороку пропливає, руки-ноги на хортицьких скелях поламає, та все тієї козаччини дошукється. Всі оті Чортотлики та Капулівки то ж він розкопує, кожну степову могилу Яворницький обстежив, скарби нечувані здобув для свого музею, в тому числі й пляшку оковитої — під головою була у якогось козарлюги, товариство йому поклало на тім світі похмелитися. Віки пролежала, загусла, як мед. Цар під час відвідин музею попросив був попробувати козацької горілки, але Яворницький відповів деспотові: не для тебе, мовляв, царю, питво.

Махно цікавий слухати такі історії. Не густо зустрінеш у житті таких Яворницьких! Воскрешає славу минулих віків, задля неї живе, всьому світові поклав розповісти про лицарів козацької республіки. Томи про ту козаччину понаписував, всі перекази про запорозьких характерників позбирав, і сам став як характерник. Нічого, кажуть, не боїться, ні бога, ні сатани, ні самої смерті. І самою поставою, кременізною, вусами живий запорожець!

— А чи мені дав би він оковитої хоч ковток? — солодко замислюється Махно

— О, для тебе, батьку, він би з щирою душею, — заспокоюють його. — Тобі він і гетьманську булаву віддасть із своїх запорозьких скарбів. Адже ти найперший гетьман нашої свободи!

У плавнях, втомлені після переходу і п'яні вже, натовпом пристають махновці до свого ватажка:

— Батьку, вдохнови нас!

Він з ними нещадний, він дозволяє собі до них звертатися так:

— Ви, кендюхи з шаблями! Кендюхи і тольки! А я вам даю ідею! Динаміт духовності даю! Зі мною підніметься на вітрах повстанства, як лицарі степу підніметься, щоб збудувати перше в історії бездержавне суспільство, встановити владу безвладдя...

— Вдохнови, вдохнови нас, батьку!

— Але спершу я дам вам свободою впитися! Спершу треба змести старе! Ану, потрусить його! — І Махнова нагайка рвучко показує з плавнів на далекий, маревіючий на крайнебі собор.

Туди, до собору! Штурмом взяти його — так велить отаманів з китицею нагай.

І вже по брукх передмість свобода копитами дзвонить, вже двері собору навістіж, коні попід собором парують без вершників у порожніх сідлах. А ті шапарюють всередині — розчахнули царські врата, тягнуть ризи, чаші, різну утвар, покривала, рушники роботи петриківських вишивальниць... Здоровенний гуляйпільць присів, роззувся, намотує на ножище шовкове покривало, повз нього пробігають, зубами зблискують у реготі.

— В шовкових онучах топтатимеш ряст?

— А що? Будем, брате, з багрянців онучі драти... Так і роблю.

У вівтарі теж регіт, там порубайли причащаються, п'ють нахильці вино із золотих чаш!.. А попа й близько нема, не біжить добро своє рятувати, десь мре з ляку, бо чув уже, як оці хлопці одного попа, запідозреного в білому шпигунстві, піймали і на Синельниковім живцем у паровозну топку запхнули. З реготом пхали, бо піп виявився товстий, череватий, в топку не влязав. Дуже не хотів, щоб лою з нього натопили, випрочувався з рук, в'язи вивертав, та натужно, з ненавистю кидав Махнові межі очі одне тільки слово:

— Сатана... Сатана...

Лунає свист на весь собор. Це Штереве́ря-взводний вийшов із вівтаря в шапці кудлатій, у ризах наопашки і свиснув угору, щоб показати свою силу, безстрашшя. А десь із затінку, збоку наверхейми йому раптом басовите, владницьке:

— Не свисти.

Кремензючий характерник, сивовусий Яворницький, як із-під землі виник — з махновців багого хто його знав у лице.

— Чого тобі, діду? — насупився Штереве́ря.

— Не годиться свистіти в хаті. Мусив би знати звичай батьківський.

— Це ж не хата!

— Тим паче. Храм! Храм краси, історії, храм зодчества козацького... А ви як у конюшні...

— Замовчи, дідусю! Бо в нас за такі речі... раз — і кишки вон, на телефоні! Ти ж бачиш, при шаблі я: один мах — і дух з тебе випущу!

— Мій дух, парубче, тебе не боїться.

— Оваа? — Штеревея взявся в боки перед професором, здивований. — Невмирущий ти? Ні куля, ні шабля тебе не бере? Чи давай попробую...

— Ти мене шаблею не лякай... Чуєш, пороги на Дніпрі режуть? І могили гомонять, і вітри гудуть! Діло моє віки переживає! Репін мене малював, а ти хочеш рубати, шмаркачу! — Голос Яворницького лунав у соборі дуже і владно. Зовсім ніби його не лякала зброя на ватага.

В одного з махновців, що взявся саме кресати на прикур, Яворницький вирвав із рук і кремінь, і губку. Кинув, став затоптувати ногою.

— Паливоди! Розстьоби! Горшкодери! Гетьте з собору!

— Ой, папашо, встрілимо! — аж сам не вірячи своїй стриманості, говорив махновець, підбираючи кремінь з підлоги.

— Як маєш порожню макітру на плечах, стрілай! — бунтувався професор. — На твоєму боці сила, на моєму — правда. Сила розвіється, а правда ніколи!

Роздудний гнівний голос його дуднів на весь собор, аж на дворі почули, гукнули звідти:

— Ведіть професора сюди! Сам Нестір Іванович буде з ним розмовляти.

І от вони стоять двоє перед собором, цей огрядний, крутоплечий грамотій з запорозькими вусами і перед ним обвішаний зброєю, кістляволиций, з масними патлами на плечах володар стихії. Колючим своїм поглядом Махно просвердлює козарлюгу, а той на нього дивиться зверху вниз спокійно.

— За що, професоре, з моїми хлопцями не помирився?

— За вогонь. Погася люльку, кажу, а він креше. Іч, найшовся Герострат із хутора Голопуниного... А ти його будував?

«Чому він сміє так розмовляти зі мною про моїх орлів? — довбав його пильним поглядом Махно. — І чому я слухаю його? Чому терплю? Яка сила за ним? Чи що кругом уже морем комунія наплива? Чи справді смерті він не боїться? Така відвага запорозька живе в цьому вусатому велеті?»

— Тобі не подобається, професоре, моє військо чи мої ідеали?

Вус Яворницького сердито ворухнувся:

— То не ідеал, до якого йдуть через руїни та через трупи. Дух руйнівний, стихія руйнацтва — це не моя стихія...

— Батьку! Та що ми з ним антимонію розводимо! Одразу ж видно — контра, ворог повстанства... У дяківську вишиту сорочку вирядився, а дома, мабуть, буржуйські шуби міль проїдає!

Спохмурнів Махно, злі тонкі губи стиснулись, стали ще тоншими. «Та що це зі мною? Раніш би ти в мене не писнув, старий. За один такий погляд я б тебе... А зараз справді антимонію розводжу! До чогось прислухаюся в собі? Щось хочу почути? А що чую? Непримиренність твою? Ревіння порогів, що за тобою режуть?.. Царя не злякався, але ж я тобі вище, ніж царі!»

— Джуру сюди! Ягорал!

На лютий викрик Махна йому одразу ж випхнули з натовпу хлопця з батіжком. Махно ткнув йому в руку наган.

— На! Укокош! — кивнув на Яворницького. — Ціле військо він наше образив.

Наган важкий, обтягує руку дитячу, барабан набито набоями.
Смертю набито.

— Цілься! Цілься йому просто в кишки! — під'юджує натовп.—
Натискуй! Плі!

Ноги підкошуються хлоп'яті, в очах темніє. Вислизнув із руки
наган, упав на землю.

— Не буду!

— Чого?

— Не буду... і тільки!

Аж Махно заіржав холодним сміхом:

— Оце я люблю. Моя вдача. Мій характер! За це й тебе милую,— хизуючись власною великодушністю, звернувся до Яворницького.— Дарую життя! Що оковитої цареві не дав! А мені дав би?

— Далеко звідси,— всміхнувся Яворницький ухильно.— Музей у місті, а місто ж не твоє, робітничі дружини тримають.

— За ковток оковитої місто візьму,— хвальковито відрізав Махно.— І музей твій провідаю. Ось при мені шабля еміра бухарського, хочеш, на згадку в музеї залишу.

— В мене музей запорозький,— буркнув Яворницький.— Шукую найперше те, що запорозькі зброярні давали. Славою налите збираю...

— А ще?

— ...та ще рало хлібороба беру. Леміш від давнього плуга...— Він ніби бачив зараз перед собою ці речі.— Човен козацький. Ткацький верстат. Та ще кочергу металурга, що першу домну поставив в Дніпрі... Таке збираю знаряддя.

Говорячи, Яворницький помітив, як весь час пильно дивиться на нього хлопчик, що тільки-но мав його укокошити. І наче вже йому одному професор оце розтлумачував, втямковував, що саме з усіх скарбів є для людини найцінніше.

— Метал зварити — це вам не юшку забовтати, хлопці... Кишки випускати й дурень зуміє. А таємниця майстрів, таємниця, скажімо, дамаської сталі... кому вона з вас відома?

Штеревевер випхався у золоті своїх риз наперед, з сивою сулією в руці, певне, бажаючи поблазнювати перед отаманом:

— Діду, а мені в твоєму музеї місце знайдеться? Для історії? Яворницький глянць на нього вивчально:

— Дещо й від тебе буде. Вошу, може, на аркані... чи самого-ну сулію... Бо... о ж іще?

— О, та ти жартун, діду,— блимнув спідлоба Семенюта, швидкий до розправ.— Спустити б тобі штани та нашмагати за такі жарти.

Всі звернули погляди на Махна: може, і накаже? Не в його ж вдачі воловодитися з такими. Може, бровою скине, пальцем подасть ледь помітний знак братам Задовим, і одразу візьмуть старого під ручки, ходім, діду, в проходочку, до тих акацій, а там дуло в потилицю і вусами в землю, будь ти історик, хоч переісторик... Та батько Махно розсудив інакше. Ось ти, мовляв, Яворницький, славився в губернії своїми лекціями про козаччину, простолюддю і навіть купцям їх читав, щоб грошей із своїх гаманів на розкопки давали. Так просвіти ж тепер і моїх хлопців, розкажи їм про цей собор... щоб знали хоч, звідки ти їх, героїв повстанства, повиганяв!

І Яворницький, цим звертанням якось упокорений, посумирнішав, подобришав одразу і, звертаючись до натовпу, справді став про собор цей оповідати. Раніше, ще в княжі часи, мовляв, собори найчастіше будували на честь перемог, а цей був збудований козаками на знак прощання зі зброєю, з Січчю. Того року закладали його, коли цариця-сука Січ розгромила. Полубовник П' Потьомкін, що сам у козаки втерся, Грицьком Нечесою назався, наукою зради помагав тій скурвлений вінценосиці. Та ти ж наші шанці підступ-

но забрала, і гармати, і прапори, і печатку військову, а ми ж — хоч вели нас на сустави рубати! — натомість собор святий вибудуєм, дух свій у небо пошлем, і він у віках сяятиме над степами...

— Добре бреше старий,— кинув із натовпу рябоощий махновець у кудлатій папасі, а Яворницький, впіймавши його очима, враз прикипів до рябого суворим поглядом:

— Ти свою шапку баранячу скинь перед цим витвором! Скинь її перед тими козацькими архітектами, що собор цей тобі, ледащеві, будували... Побачим, що ти збудуєш.

Махно вловив у цьому ніби натяк на себе. Кликнув, вигукнув з натовпу Барона, одного з найязикатіших своїх теоретиків.

— Розкажи йому,— ткнув на Яворницького,— про наш рух, бо лекції читає, а сам темний...

І Барон пішов перед старим словесні колінця викидати, вигинався, як клоун на килимі. Про експеримент влади беззладної, про те, що стане цей гуляйпільський випроб новим словом для всього людства, буде царством розкутого індивідуума... Знов згадав про цілковиту свободу, про той вічний абсолют, від якого професора скривило, наче від гіркого. «Ти мені, мовляв, про абсолютну свободу, а я тебе питаю, чи можлива вона взагалі? Ти мені про життя без насильства, а чого ж у самого кобуряка аж до колін теліпається?» Баронові здавалось, що він уже поклав старого на обидві лопатки, поклав та ще й Бакуніним та Карпокротом зверху придавив. А собори оці — це не що інше, як кумирні, де тільки чад та фіміам, і стоять вони на перепоні до розквіту вільної особи, тому й дзвони з них треба стягати та бичувати волами в Гуляй-поле, а з самою кумирнею що робити, хай це батько скаже.

— Ну як? — задоволений словозливою стріляного набатовця, глянув Махно на Яворницького.

— Та нічого,— відповів той.— Тільки шаблюка в нього, бачу, не по зросту... До чого воно й дійде так. Кобуряки до колін, шаблі до п'ят... Оружжя все більшає, а люди все меншають. Колись, кажуть, були такі, що по лісах, як по траві, ходили, а тепер он які... Дрібнота. Як далі так піде, то стануть і зовсім як мишенята: по дванадцятаро в печі ціпами молотитимуть.

— Ох, діду, не забувай, що ми анархи!

— Мовчу. Знаю ж бо, що від анарха і до монарха недалеко.

Махнові сподобався жарт. Поляскав нагайкою по штиблету, шаблюку свою поправив, вона теж була довжелезна, деколи аж землю орала:

— Ось ти, Яворницький, думаєш про себе, що ти мудрець, що вся істина-правда тільки тобі відкрита, а я тобі скажу, що зараз такий час, коли вся правда отут, на вістрі моєї шаблюки!

— Може, може,— Яворницький згідливо й посмутніло кивнув головою.— У вас вона на вістрі шаблюки, а в мене отам, на верхах собору, на його шпилі.

І всі чомусь задерли голови туди, на шпиль, на маківку собору, задивились і примовкли на деякий час.

По хвилині мовчання Махно знову обернувся до Яворницького:

— Про запорожців, кажуть, ти все позаписував, кожную росинку слави збираєш. А хто ж збиратиме нашу славу? Вона ж у тих самих степах росте, і погляд історії до неї прикутий.

Насупилось чоло Яворницького, понад голови махновців дивився козацький професор кудись на південь, і думи його, може, були зараз саме про той степ сонця, степ молодості, славної минувшини і прийдешності.

Махнові ж своє муляло:

— Перекази козацькі, вони хай трохи постороняться, розкажи, які перекази про нас складають. Чи цього ти не чуєш?

— Чого. Чув. На базарах гомонять, що гроші ти нібито свої випустив з написом: «Гоп, кумо, не журись, в Махна гроші завелись»... В Гуляйполі нібито ходять а в нас не беруть.

— Вибрежали, але ж здорово,— реготав Махно, і вояцтво все його реготало.— Ну, а ще що? — розпалювався цікавістю Махно.— Які пісні про нас?

— А не розсердишся?
— Раз дозволив — кажи.
— Та які ж?

Ох, яблучко,
Куди котишся?...
Попадешся в руки нам —
Не воротишся...

Махнові жовна заграла під шкірою, лоб взявся брижами — знак, що гроза насувається.

Махнова Галина, з лицем, змореним від безсонних ночей та пиятик, та сама Галина, що гола прибігла до Махна вночі, вирвавшись із рук його гвалтівників, злегка торкнулась Махнового ліктя: не спіши, мовляв, батьку, за шаблю емірську хapatись, ти ж сам старому дозволив...

— Дати б тобі, діду, по кумполу за такі пісеньки... Скажи спасибі, що сам я вільнодум. Буде ще за мною пісень і легенд, астигай записувати...

— А цю записав? — блиснув до Яворницького скельцями окулярів теоретик:

Ех, яблучко із листочками,
Іде батько Махно із синочками!

Яворницький, нічого не відповівши, заходився зачиняти важкі двері собору. Зачинив, узяв на засув і, як повновладний господар, знов обернувся своїм сердитим вусом до Махна та до його чубанів. Оце за мною не ваше, мовляв, тут я стою охоронцем. Трупом ляжу, а не пущу вас сюди із вашим свистом, іржанням та глумом... В Махновім примруженім вічу інше злими іскрицями зблиснуло: «Може, таки справді спробувати відділити оту професорську вільнодумну голову від плечей? Сіконути емірською шаблюкою по в'язах так, щоб кров цвіркнула з перерізаних жил, вхопити потім за отого сивого оселедця та й над натовпом своїх витязів половецьких підняти, хай побачать, чим завершується батьків «вічний абсолют»...

І знову Галина благально зазирнула у вічі. Махно різко змахнув нагаєм:

— Гарзд, не сиротитиму твій славетний музей.— І викрикнув до Яворницького:— Одвалюй! Ще походи... Ну, а чуби наші вільні в музеї будуть? — стріпнув лиснючими патлами.— А копит наших тупотнява? А вітри, що нам по степах гули?

Яворницький розвів руками, плечима низав: не знаю, мовляв, вітри, може, й будуть...

Увечері після того горіли в плавнях багаття, і коні іржали, згиджено відвертаючись від п'яних махновських парсун. Махно цієї ночі перепився. Чомусь млоіло йому на душі, чомусь здалося, що назавжди прощається з цим лісом скарбнянським. Ліс, де колись запорожці нібито закопували свої скарби, де й він збирався нишком від війська закопати бочки з золотом... Якось осінньо тут, тривожно. А звідси ж, із цього лісу, колись — сліпучого літа! — починав і він свою боротьбу з гайдамацтвом, тут був проголошений «батьком»... Напився люто. І, як водиться в таких випадках, всліяко виявляв презирство вошвивим своїм теоретикам. Запевняв, що від них, коли разом їхали в тачанці, воші й до нього поналазили, і навмисне чухмарився перед військом, а плеяду теоретиків на чолі з Бароном посадив довкола вогнища і наказав поскидати сорочки:

— Бо у вас і для них свобода, шкребетесь, розлякуєте тільки.. А ви ловіть!

— Кого, батьку?

— Череди свої.

— Ти про насікомих?

— Не про насікомих! Про воші! Свободи їм не велів давати! Пильніше наводьте на них свої біноклі. — Це про їхні пенсне.

А тоді ще й наказав пробанити теоретиків, відшкребти, відмилити у Скарбному.

Теоретики ображено підбирали обвислі губи, вхнюплювались у сорочки. Барон аж сопів із протесту, адже це його, старого, прокопченого революціонера, що носить у собі всю анархію від Зенона й до новітніх стихій, заставляють привселюдно братися за такий неетичний, що ніяких успіхів не віщує, труд. Все ж, розклавши брудне шмуття на колінах, націлює своє пенсне на тих кусючих, важко вловимих своїх ворогів.

— Ти їх виманюй, виманюй із засідок на просторі, — дораджує йому котрийсь із штабної сотні, а сотня, як у цирку, з вітхою та веселощами споглядає скрушене заняття кістлявих теоретиків, заняття, що спіткало їх на самім порозі до царства вічної свободи.

Нічого, крім холодного презирства, не почував до них, до цих своїх словоблудів вошивих, хоч вони ж найбільше докладали старань, щоб одягти свого отамана в шати величі... Ти перший, ти обранець історії, глдіатор свободи на арені степів... А хто ж ти насправді на цій арені? Глдіатор чи клоун? Владар, кермач стихій чи блазень у її величності історії, комедіант ярмарковий? Свобода, вічний абсолют — тільки й чуєш від вошивих своїх теоретиків, а самі повзають, як рептилії, від погляду твого терпнуть... Вічний абсолют! А чому ж кров бризкає летить від твоїх тачанок на всю Україну?.. Стогнуть, шумлять над тобою чорні дуби. В далеч не проглянеш, потемніли виднокруги, душать, тісні. А якими ж були вони тоді, коли ти, юний каторжник, уперше з'явився на гуляйпільських вільних вітрах, маючи на озброєнні лише тендітну мрію, виплекану ідеалістами багатьох віків... Позбавлю вас будь-якої влади, будь-якого гніту, тільки ж будьте мені вірними бійцями, синами анархії, синами всесвітньої волі! Без влад, без насильства диктаторів житиме наша степова республіка... А сам навіть диктатури сифілісу та розбою не подолав! Лише як виняток дозволив собі сьогодні розкіш милосердя... Чому дозволив, чому не посік? До ідеалу через трупи — так військо своє навчаєш... Дух руйнівний — твоя сила й твій прапор...

Ліс повниться гвалтом п'яного війська, свист пронизує темінь чорну, як смерть, а біля вогнищ головорізи твої танцюють з повіями, хрипнуть у співах-гуках:

За матір за Галину,
За батька за Махна!
Ура! Ура! Ура!

На губах «ура», а самі тільки й вичікують, щоб у скрутний момент зв'язати свого отамана та видати Радвладі за тридцять срібляників...

Днями щок було йому рознесло, бешиха підкинулась, не зважила, що перед нею володар стихій... До крику палило боєм, довелось до шептухи вдатись. Покірною над мискою полив'яною сидів, а та стара падалиця-шаманка товкмачила його, як kota, розбухлою щоккою у воду, кістлявими пальцями на тім'ї щось виробляла... «Звідкіля ти взялось, звідкіля прилізло? — злісно шепотіла, проклинаю! Іди геть на мохи, на очерети! На степи степучі, на сухі ліси!..» І все товкмачила в миску люто, владно, наче не хворобу, а його самого виганяла кудись на чаклунські оті степи степучі, на сухі ліси... Такою стала тепер твоя Махновія, і невідомо, чи дихає ще десь у сповитку рання юнацька мрія твоя, яку тобі судилося взяти гру-

бими кривавими руками й понести по степах, де колись рейдувало лицарство запорозьке... Під малиновим стягом ходили, і душа була в них малинова, а в тебе яка?

Зуспів і Ягора цієї ночі Махно, поставив перед собою на допит:

— Чого ж ти його живим випустив? Чим він тебе заворожив, той чаклун Яворницький?

— Не знаю,— шепотіло в бентежі хлоп'я.

— Кочергами, варстаками? Запорожці, та гречкосії, та закопчені заводчани — ті варті чогось, а ми, виходить, пройди, руйначі? І проймав, пронизував Ягора своїми терновими.

— Не знаю, не знаю,— твердило вперто хлоп'я.

— Понаравив ти його? Кинеш мене? Перекинешся до нього? — ревно допитував далі Махно. — Будеш із ним ложки і шрапнелі виливати? — і наказував Ягорові: — На мене дивись! Бо кругом в усіх баньки п'яні з кров'ю, з каламуттю! Давно не бачив чистих, ясних очей! Тільки в дітей бачив!

Коїзь темряву плавнів, прочунявшись трохи, у бік собору сваривсь, нахвалаясь:

— Дзвони з тебе постягав, і тебе спалю.

І, може, йому в цей час ввижалась могутня постать Яворницького на дверях собору, де той руки розкинув, обороняючи: «Не дам». Бо знов белькотів погрози у темряву:

— Спалю, спалю... Як скрутно буде, як до молитви прикруть, тоді до небес запалю оту свічку свою останню. Свічку сво-боди степам!..

П'яно белькотав, куняючи на пеньку, падав головою вниз і знову випростувався, прислухавсь до темряви хащів, наче йому щось загрозливе вчувалося звідти.

Чорні піфії нічних гуляйпільських смутків,— може, тоді вже віщували вони йому крах? Може, навіщували йому той Париж, де після останнього рейду, після гірких чужинецьких блукань, зістарений, згорблений, з жовтим брезклим обличчям чоловік заходитиме інколи до радянського посольства і, скулившись десь у кутку кінозалу, жадібно, звіровито споглядатиме звідти екран свого життя, мигтючі тіні своїх кривавих вчинків. Бачитиме катастрофу останньої переправи, чутиме хряскіт тачанок, обтяжених барахлом, скрики людей і хрипіння коней, що, заплутавшись в упряжі, дущаться в каламутній воді, ганьбу втечі бачить, перепуджених коней, що рубають у паніці сторонки, і кудлату порожню папаху чинює на бистрині, і бундючний блиск країв румунського прикордонника. Торжествуючий виблиск піднятих угору червоних клинків буде на тому, на безповоротному березі. Без золота, без скарбів, тільки з гуляйпільськими вошами прийме його берег чужинський, берег його довічних скитань. Прийме, щоб новою ганьбою покрити вигнанця, і всі його сатанинські зусилля, і щоб уже десь в пекучих пустелях Сахари під найманими прапорами іноземного легіону рейдували його останні тачанки, розмальовані облягалими яблуками, забризкані грязюкою степових українських доріг...

Степи... Змалку входили вони в свідомість дітей робітничого передмістя. В степові, будяччям зарослі балки тікали з матерями ховатись від німців. Звідти везуть повні грузовики рябих кавунів через пригороди. І звідти ж вітер жене куряву в кінці літа, збушовується вона з димами заводів, і тоді все небо южить. Ще знав Микола Баглай степи академіка Яворницького — степи сивих курганів, в яких дрімують ненайдені утвори грецьких майстрів, скіфські та сарматські прикраси, знав їх як схованку козацької історії,

де під полином, у глибинних шарах, іржавіє зброя звитяжців і проіржавлена їхня слава лежить.

І ось тепер постали вони перед Баглаєм у розповні літа, в живн'яному блиску сонця, степи плодороддя, світлі безкраї цехи під блакитним дахом небес... Ельчині степи! Сонячність барв, золото ворохів, смага тіл на токах, зблиски усмішок, ритми праці, краса і плавкість трудових рухів, повносилля, здоров'я токових жінок — все це для нього пов'язано з Елькою, він впізнавав її тут у всьому. Червоні ворохи пшениці сміялись йому смагою її рум'янців, йому пахла пилюка Ельчиних доріг, з неба спрагло цілувало його жарке Ельчине сонце! В цих просторах, в цій волі йому невідступно світилась Ельчина душа.

Проводжаючи студентів на хлібозбирання, декан факультету застеріг їх, і зокрема Баглая як старосту курсу, щоб повертались без історій, щоб не довелось і про них видавати наказ, як про отих торішніх... Був такий факт: кілька їхніх студентів, з числа посланих на збирання кукурудзи, щось там собі уявили, з пустощів начепили на граблище якусь підхоплену в тракторній бригаді замазучену шматину і під чим чорним гультяйським прапором гасали по степу, — тамтешній міліціонер по всіх стернях та кукурудзах нібито за ними ганявся... Звісно ж, довелось деканові вживати санкцій після їхнього рейду. Баглай заспокоїв декана: вони, мовляв, якщо й піднімуть, то тільки прапор барви Дніпра, голубий прапор кохання...

І цей прапор він таки розгорнув, чорт візьми, на все небо, з ним на елеватор і з елеватора з ним, тільки вітер у вухах свистить! Довкруги — океан сонця, простори, що пахнуть вічністю, степові Гілеї, описані ще Геродотом, де скіфи-хлібороби розводили знаменитих білих коней, так званих царських, що були знані на весь вітчизний світ... Табуни цих білих скакунів часом і зараз з тупотом пролітають повз Баглая, жене їх його буйна уява...

Вантажать зерно студенти на токах. Купаються в сухих, шелестючих пшеницях. Голі по пояс, майбутні інженери та доктори наук, сухошкірі геркулеси в окулярах та без окулярів, хекають натхненно, дружно, кожен мускул смакує солодкість праці, суспільнокорисної і тобі приємної, та й для стипендії не зайвої, — маєш змогу ще раз переконатись, що ота «усвідомлена необхідність» і є однією з найпевніших істин життя. Студенти швидко зайшли з токовими в стосунки, набули серед них слави веселих, роботящих людей. Наллють повен кузов зерном, повлягаються зверху — і на шлях, у куряву, що розтяглась на кілометри, крізь куряву хмару наскрізним сліпим польотом! Десь уже на півдорозі до елеватора, коли вискакують на кряж, видно стає далекий на обрії собор. Стоїть, блищить до сонця повногруддям куполів! Сухе степове повітря обтікає його, струмує, і він виступає з того міражного струмування і сам як явище міражу. Співучий собор! — так про нього Баглай хотів би сказати, про гармонійну сув'язь його отих бань, вищих і нижчих, застиглих у німому вічному танці...

Напарник Баглаїв, Геннадій, з факультету холодної обробки металів, крізь свої закіптюжені окуляри не дуже добачає собор, та, власне, мало й цікавиться ним. Темний чоловік! Йому в цій споруді вбачається щось малооригінальне, вчувається відгомін собору св. Петра в Римі, наслідування проекту Браманте. Та так міг би міркувати тільки який-небудь жалюгідний тип, вихований на «впливості», а не сучасний інтелектуал, — уже хвилюється Баглай. Як можна не відчувати, що перед тобою цілком самостійний твір архітектури, досить тільки глянути на оте наростання ярусів, на шатра бань, перехоплених унизу, наче міцно затягнутих козацькими поясами! А сама таємниця розміщення бань — всі ж дев'ять маківок виринають перед тобою, рухаються, мов живі! Як це досягнуто? Якщо і є елемент західного барокко, то хіба що в отій мальовничості, в пориві у височінь. До того ж відомо, що козацький архи-

тектор особа історично реальна, літописно засвідчена,— козацькому підліткові в плавнях під час сну з'явився образ цього собору! В такий спекотний літній день, багатий міражами, в короткому сновидінні відкрився він юному генієві. Народився в його поетичній уяві одразу як єдине ціле, довершене... Баглай запалюється, коли мова заходить про історію виникнення собору та про зв'язані з ним легенди, свідком виставляється, звичайно, академіка Яворницького, а Геннадій слухає усмішливо, про щось навіть перепитує, на пошехлих губах блукає іронія:

— Ти ж сучасний хлопець, Миколо, лев на курсі з теоретичної фізики, і я просто дивуюсь, як ти можеш захоплюватися анахронізмом, піддаватися... міражам.

— Без міражів не було б і віражів. Так, я гадаю, на це міг би відповісти той, хто знається на законах аеродинаміки. А собор — це не тільки міраж. Найвища поезія, думка людська неминуче прагне зматеріалізуватися, і тут це сталося колись. Глянь, як пливе у блакиті! Невже він тобі не подобається?

— Ні, нічого... Але в чому його сенс? Колись це, напевне, мало значення для людини, але сьогодні, року божого шістдесят третього?.. Процесові старіння підлягає все. Як тобі відомо, старіє навіть метал.

— А це не старіє! Мистецтву, тільки йому, може, дано володіти тьмнищами вічної молодості... Згодься, в людській натурі є потяг до ідеальних гармоній — свідченням того хоча б математика, логіка, музика... І в цьому творінні поєдналося все, все злилося, і виникла велика, вічна поезія. Невже ти не почуваш, що в отому гроні соборних бань живе горда, нев'януча душа цього ступу? Живе його задума-мрія, дух народу, його естетичний ідеал... Нас з тобою не буде, а дев'ятиглав цей стоятиме, повинен стояти!

— Навіщо? Розтлумач.

— А навіщо я люблю? Навіщо ти любиш?

— Щодо мене надто сміливе припущення...

— Такий собор, він належить не тобі, не мені, точніше, не тільки нам. І не тільки нації, яка його створила. Він належить всім людям планети!

— Ого!

— Якась є колективна свідомість в народі, в людства — повинна ж вона передаватися у майбутнє! Повинна в пам'яті прийдущих зберегтись? Дикі степи тут з білими кіньми були, дикі води Вовчої, темні хащі Скарбного кишіли звіром... Тільки кронясті дуби стояли над водою, як храми. І ось він прийшов, великий будівник, і своїм духом, своїм витвором оживив цей пустельний простір. Не знаю, як хто, а я вже не уявляю цих степів без отого силуету собору-дев'ятиглавця. Ті, що будували його, вони думали про вічність. Людині властиво прагнути вічності, знаходити в ній для себе мету і натхнення... Навряд чи взагалі є щось гідніше, як вдосконалювати свій дух, увічнювати себе в праці, в творіннях своїх. Чи це, по-твоєму, теж міражі?

— А без них звичайним, простим смертним... не можна й прожити?

— Чому ж, можна. Можна прожити і без собору, і без пісні, і без Рафаеля. Без усього можна, на чому висять охоронні таблиці і на чому їх нема. Можна «Анну Кареніну» читати в екстракті, на півтори сторінки тексту. Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людсьм? Чи не стали б просто юшкоїдами, пожирачами шашликів? Тяглом історії?

— Забуваєш ти, друже, про одну обставину: вік наш не в лицарських латах. Вік наш в атомному шоломі, і з цим не можна не рахуватись.

— Знаю, ти про планетарний фінал. Але ж його може й не бути. Замість тієї стадії буття, яку біблійні поети назвали судним днем, може ж бути безкінечність, безсмертя?

— Безсмертя, якого воно кольору? Яке на смак?

— Кольору неба! А смак свободи! — так воліє висловлюватись, розлігшись у пшениці, Баглай. Небо над ним, блакитний купол цього собору планетарного, без іржі, без хмарини, лише десь по обрію підніззя цього небесного купола реактивний тасьмою підперезав. — І якщо вже говорити про безсмертя, то мистецтво стоїть до нього найближче.

— Зараз почую, що людина велика...

— Не завжди велика, але вона буває велика, це правда.

— Коли, якщо не секрет?

— Тоді я великий, коли я в праці, коли будує світ щастя людського, коли творю...

— Творити — в цьому весь сенс?

— А хоча б! Античні майстри, будівничі пізніших віків... Хіба вони не виправдали своє буття на землі? Людині властиво жити почуттям доцільності, почуттям безкінечності. Людина прагне продовжити себе у далеч майбутнього — хіба це неприродно? Все живе в природі прагне цього. Навіть квітка квітує для того, щоб залишити після себе насіння, щоб знов відтворити свій квіт у майбутньому... Навіть той, що чучала вепрів понабивав, виставив у соборі, і той хоч так... хоча чучалами своїми, та все ж хотів увічнити себе. Це, звичайно, казус, сміховинність, але я кажу про потяг, про бажання залишити слід... А мистецтво — це невідгубний слід людства, його злети, його верхогір'я, на яких панує дух перемоги над смертю, дух незнищенності...

— Людині майбутнього навіть зубів не треба буде — жити-мється з тюбиків кашкою, як немовля. Серце, не знаючи інфарктів, механічною помпою гнати по жилах кров. Вічне серце. Але чи йому буде до мистецтва? Навіть сьогодні... Чому так багато патології в модерному мистецтві? Почуття осиротілості сучасної людини стає, здається, фактом. Скільки патлатих розвелось... Отих «ніяких людей», як про них з сумом каже наш мудрий агроном... Що їх об'єднує? Чи не це чуття осиротілості, холод прийдущих зим... Вони спішать нагрітись під цим, ще реальним сонцем... До того ж єдиним... Могло ж їх бути в нашому небі, скажімо, двоє чи троє сонць? А чомусь одне, запасного колеса нема, і це єдине теж, як відомо, колись вичерпає себе... І ми це відчуваємо, хочемо уникнути холоду, що віє з майбутнього. А все твоє оце... Чари, художня насолода... Може, це тільки хміль, щоб забутись?

— Ні, не хміль. Жага, потреба. Саме повітря, що його вимагає душа, її невиситиме жадання прекрасного... Невже ти серйозно думаєш, що людина не переборе той холод прийдущих зим? Що душа висихатиме, що зостануться з часом лише каркаси інтелекту? Не від тебе першого чую, що святості зникають з життя і на їхнє місце все більше вдирається цинізм...

— Тоді скажи мені, звідки ж береться браконьєр? Браконьєр різних рангів, у різних сферах, чи не стає він надто помітною поштою часу? Він заставляє повірити в себе...

— Я вірю в будівничих. У зміни вірю: руйнач, вандал вже проклятий нами і буде проклятий майбутніми теж. Уяви себе раптом катапультованим з цього зерновоза кудись у далеке майбуття, туди, де трудно було б повірити, що ти жив у той час, коли тільки з'являлись колумби космосу. Коли ти ще змушений був ковати смердючі дими та чад заводів і аважав це звичайним. Бачив будівника в житті і псевдобудівника... І що був ти сучасником бюрократичних рептилій, земноводних плазунів кар'єризму, браконьєрів усяких, на власні очі бачив їх. Ось у тому житті, де вже не буде жодного браконьєра, ні малого, ні великого, де не пігмеїв з тюбиками побачиш, а квітучих атлетів, людей прекрасних душею і тілом, тих, для кого почуття щастя стало нормою існування... Уяви себе там! Яким звідти постане для тебе цей наш собор, і

фрески Софії, і мадонни Рубльова... Подивися звідти на них. Звідти склади їм ціну! Чи не такими очима дивимось ми зараз на художні шедеври еллінів, етрусків, майстрів старого Єгипту... Час ущільнюватиметься, віки старітимуть, а мистецтво молодітиме вічно! Так-то, дорогий мій технократе!

Технократ вважає, що з Баглая міг би вийти путящий інженер, але для цього йому треба менше катапультуватися, менше потопати в безпредметних візіях, від яких навряд чи може поліпшитись сортність майбутньої сталі. Баглаєві ж здається, що товариш його навмисно хизується своїм практицизмом, бо хіба ж не природне в людини бажання прозирнути за грань віків, спробувати уявити, який порух душі нащадка викличе ота степова могила, отой далеко мріючий краєвид плавнів, і солов'їний виляск навесні на Скарбному, і ота дівоча задумлива пісня, що з городньої бригади долинає аж сюди, на шлях... Як можна думати, що там уже не буде цього всього? А що ж буде? Пісні роботів? Стіннопис електронних Рафаєлів? А як же з тим, що витворила культура кожної нації? Як із собором, з народними звичаями, із неоціненними знахідками Яворницького?

Геннадієві це здається всього-на-всього писаною торбою.

— Ти хочеш, щоб я цим пишавсь? Щоб я вдячний був своїм єдиноплемінникам, які вигадали звичай цілувати руку, і філософію покірного теляти, що двох маток ссе, і мудрість «моєї хати скраю»? Хочеш, щоб відкривав на кожному розі вареничні, де, до речі, вареників нема? — окуляри опонента поблизкують уже сердито. — Може, кому я потрібен тільки декоративний, а я не хочу бути декоративним! Сидячи на горосі, ухитрятись все-таки пекти білі караваї на хліб-сіль? Це те, що я мушу брати з собою в життєву дорогу? Ні, красно дякую за такі набутки. До пояса кланяюсь, чи як, пак, це наш там ритуал велить: доземний уклін! Коли чую по радіо, мене нудить від цих «уклонів», розумієш? «Доземний уклін вам, дорога королево Кукурудзо! Доземний уклін вам, царю Горох! Пшеничні паляниці набридли — на горохові малаї волимо перейти!»

Баглай реготав, качаючись у пшениці. Схопившись, сів, здавив за плечі жовчного свого опонента:

— Це ти здорово... Але чого ти береш тільки цю уклінність, та хату скраю, та покірних теляток? Адже ж у самому тобі зараз промовляє не покірне телятко, а принаймні вепр нової доби!..

Деякий час вони мовчать, Геннадій протирає закіптюжені окуляри, щоб видніше було розглядати ще й таке:

— Чи збагачується духовно сучасна людина? А якщо збагачується, то за рахунок чого? Що саме вона набуває? А що втрачає?

— Це й маємо з тобою досліджувати.

— Ми?

— Коли не ми, то хто? Ось ти все наголошуєш на гіршому, на отих «уклінностях», що й мені відворотні, особливо коли їх одягають у сучасну горохову одягу... Але ж було не тільки це! Були не тільки формули дрімучого холопства, було інше, від чого берем свій родовід.

— «Я син народу, що вгору йде»?

— Не іронізуй, саме так.

— Ми найкращі?

— Не найкращі, але й не гірші за інших... Ми сини такого народу, що протаранював старий рабський світ бронеполіздами своєї ненависті, матері у спадок нам передають не чваньковитість, не пиху та захланність, а почуття честі, гідності й волелюбства — це ж чогось варто! Сини Барикадних вулиць! Шевченкового гніву, Кибальчича ми сини! Воздвигнути оці собори, металургійні цитаделі доби... Титана революції підняти над ними... О, друже, це не доземних уклонів плід!

— Хай так, але який це має зв'язок з твоїм собором та з кременінними пищальями Яворницького?

— Безпосередній. Не тільки пищальями дорогим мені той не-втомний дідуган, бо не тільки ж пищалі він розкопував та оковиту, він видобував з небуття самий дух козацької республіки, затоптаної невігласами, які й про Марковську оцінку забули. А нам якраз і дорогий у ній отой дух вольності, патріотизму, що жив широко, весело,— за цим саме ми і зголодніли... Може, цього вітаміну тобі й самому бракує, зачах в інтегралах, козацький нащадку! Був би здоровий дух, здорове й тіло було б, скажемо так. А то подивись на себе, хирне дитя віку, до чого дійшло ти на голоднім пайку рефлексій, на безжизній дієті песимізму! Дитячі мускулики, скельця на ясних очах... Твій пращур сокола бив на льоту, нежить його не валила з ніг. А мова яка була! Який дух у ній буйнував! «Я, пане кошовий, горло своє ставлю, і веліте мене на сугави порубати, коли від правди і від товариства відступлюсь!» Отаким стилем розмовляли колись твої хортицькі попередники. Криця в людях була. Ну, в нас вона, звичайно, теж є. Ми з тобою себе ще покажемо — наллємо пшеницею отой елеватор по вінця, еге ж? Тож вище голову, товаришу ударник компраці!..

Мовчить ударник, клаптями облазить на ньому тонка інтелігентська шкіра, обсмалена пекучим сонцем.

І на зворотній від елеватора дорозі технократ теж відмовчується, підсліпувато поблимує крізь окуляри на сиві кургани, ні собор, на потужні дощувалки, що на колгоспних городах струмє нясто вистрілюють воду, райдуги роблять... Дівчата працюють, одна здалеку махає їм білою хустинкою... Баглай аж підвісся: просто як Елька! Чи не вона то вже там?

Баглая не перестає дивувати те, що сталося між ними. Хіба ж не диво оті тайнощі зближення двох людей, непояснені шляхи зародження почуттів, коли з такою силою раптом озветься серце до серця і з-поміж безлічі обраним виявляється саме таке, не інакше, і віднайдена ця взаємна призначеність людей сприймається як відкриття, як щастя... Чому, хоч стільки ж зустрічалося дівчат, і ніби ж гарних, але жодна не вивела з рівноваги, а це безкокетне, смагляве, зеленооке дівчисько пройняло тебе поглядом чародійниці, світлом налило тобі душу, надало снаги, сп'янило радістю, квітом розквітло тобі життя! Знову й знову вириває вона перед ним, бачить її зелені очі, сумовито й недовірливо примружені, бачить руки, що тримають шланг, і пругкі зарослені ноги, що міцно стоять серед кущів полуниць, а полуниці довкола в рясній росі, і роса на них крапельста, велика, мов полуниці!.. І той поцілунок біля собору, як він його опалив!.. А усмішка з автобуса, в якій було щось до болю ніжне, голубливе, ніби аж материнське. Одна тільки зустріч, а стільки в ньому вона пробудила, збурунила радісно душу, весь світ ніби розсяявся, п'єш і не нап'єшся його п'янокі краси!

Закохану людину одразу помітиш, закоханість у неї на виду, в блиску гарячих очей, у трепеті усмішок, мимоволі роздаваних кожному,— токові жінки жартують на адресу Баглая, зразу видно, мовляв, до безтями закоханого студента... Урожай покликав на токи всіх, разом з колгоспниками тут і конторники, і медики, і вчителі... Токове жіноцтво на око гостре: ось дивиться, мовляв, куди піде той чубатий, атлетичної статури студент-зерновоз, де він присяде, там і наша «англічанка» присусідиться. І справді, скоро-но під час обідньої перерви ляжуть з Геннадієм на золотих пуховиках свіжої запашної соломи, повивертаються горчичерева, насолоджуючись вольностями після солодкої праці, як уже й вона тут, Талка, молода вчителька англійської мови, що й по току ходить з вихлясами, мов по тротуарах проспекту. Підсяде до Баглая, фамільярно-но штурхне його своєю тоненькою рукою:

— Не будьте ж мовчуном. Розкажіть, що там нового в нас! хто на гастролі прибув? Що танцюють?

Так наче вона перебуває десь на Північному полюсі. І все сідає так, щоб ноги йому показати та вигідно виставити бюст.

Баглай не дуже з нею церемониться:

— Можна подумати, що ви десь на крижині, Талко. Або в джунглях Калімантана. Не ускладнюйте ситуацію. Кілька годин доброї тряски в грузовику, і вже ви на проспекті під вечірнім неоном... Хоча й тут, у степах, я не бачу нічого страшного. Жити можна. Цілком!

— Це вам так здається, бо ви тимчасово. А як мені... Все життя слухати оті нескінченні «Здрастуйте!» Скільки йдеш по вулиці, тільки й чуєш: «Здрастуйте» та «Здрастуйте». В школу прийдеш, а там шум-гамір, діти не слухаються, з директором непорозуміння..

— Жаль, що не я ваш директор.

— Ви були б зі мною ласкавіші?

— Так. Замість нескінченних «Здрастуйте» один раз сказав би: «Прощайте»...

Сиділа похнюплена. Скрушно, як у забутті, ламали соломинку її пальці з червоними нігтиками з напівоблізлим лаком.

— Не забувайте, Миколо, що я ж таки людина цивілізована, в місті виросла.

«В тебе цивілізація, пробач мені, голубко, на кінчиках нігтів... Та й та облазить»,— подумав Баглай. Не хотів їй псувати настрої, сказав:

— Все залежить від вас. Ну та ще від сонця.

— Чому від сонця?

— А хіба не відомо вам, що самопочуття людини, навіть настрої її залежить від вибухів на сонці?

— Я цього не знала. А кохання, як по-вашому... воно теж пов'язане з сонцем?

— Безсумнівно. З усіх почуттів найсонячніше, запевняю вас!..

Технократ, прочунавшись, з соломом в чубі, мимрив щось про те, які його «дрімки напали», і після цього стали вони з'ясовувати з Талкою, як перекласти ці «дрімки» англійською мовою.

Баглай, розкинувшись на соломі, заплющив очі. «Оленця... Елька... Елена... Яке чудове ім'я! Ахейці за Елену воювали з Троєю десять років... А я за тебе ладен воювати все життя!»

І під заплющеністю очей був із ним Ельчин образ. Насолодою було викликати її в уяві, бачити усмішку її, трепет вуст, чути голос грудний, ласкавий... То посміхнеться, то раптом тінню набіжить на неї незрозуміла засмута... Чого ти невесела? Як тобі зараз там ведеться на нашій Зачіплянці? Білими кіньми, колісницею золотом хотів би промчати тебе над степами, через мости залізні білогривими пронести, щоб тільки засмугу твою розвіяти... Вже бачив той день, коли, налитий любов'ю, без церемоній, без загсів приведе Ельку на старе баглаївське подвір'я. «Мамо,— гукне в садок,— можна вас на хвилинку?» — «Знов на хвилинку»,— засміється мати, виходячи до них назустріч, витираючи руки об фартух. Вкаже їй на Ельку зашарілу: «Мамо, оця дівчина буде в нас жити. Вам — невістка, мені — дружина!». Мати обдивиться уважно: «Як полюбилися, то й живіть. Колись і мене так батько твій із Кодаків привів, та й у злагоді стільки літ прожили. Одначе, дівчино, ти їм не дуже потурай... Вони, Баглаї, справді трохи якісь дикуваті. Нормальний, нормальний, а тоді як утне щось — тільки дивись...»

«Мамо! Колись за жінчину точилися війни. То було достойно. А зараз за що? Буває — за речі, варті презирства... Оце ж вона, мамо, оце моя Елена Прекрасна! Оце та, що зробила вашого сина щасливим... Ніхто інший не міг би дати йому вищої радості, ніж вона, ніхто, ніяка — з усіх жінок на землі!»

Одного не знав Баглай: після того, як розстались вони коло

автобуса, не повернулась Єлька більше на Зачіплянку. І Ягорові розшуки нічого не дали. Впав у тривогу старий, недобрі думки закралися в голову, адже від таких затятих та баламутних всього можна ждати — на Дніпрі високі мости...

Аж не віриться Іванові Баглаєві, що лише кілька днів тому лайнер проносив його над найвищими горами планети, сяяли вершини та кряжі сліпучі без кінця, темніли внизу провалля-безодні, лайнер ішов на тих висотах, де в надпланетному супокі одвіку панує тільки сліпучий океан сйва, океан піднебесної білої вічності.

І от знову під ногами тверді бакаї рідного призаводдя, зустрічають тебе акації, обважнілі під сажею та пилюкою, виникає назустріч чавунний Титан із своїм чавунним світильником у випростаній руці. З сяючих висот знову повертаєшся в будні, у звичність, у грякоти та грюкоти цехів. Побував щойно в дирекції, у парткомі, з усіма Perezдорovkavcя, повідповідав на оті численні: «Ну як там?..» Ще в Індії вирішив був, що як тільки повернетесь, бере одразу Віруньку і гайда з нею на курорт, на Чорноморське узбережжя абощо. А життя вносить свої корективи. В цеху гарячка, металу не додають, директор кривиться:

— Ось трохи розчухаємось з планом, тоді візьмеш відгул...

А зараз чи не міг би він, Баглай, з понеділка й до мартена стати? Бо саме нові конвертори запускають, декого довелося туди перевести, а там, біля тієї сталеплавильної груші, звісно, ще складніше: там проби не візьмеш, в горловину печі не заглянеш, додавай у плавку руду або лом на свій смак, як підкаже тобі твоя сталеварська інтуїція... Не кожен це зуміє. Відчути сталь, вгадати бурхливе її кипіння, її народження — тут, як митцеві, потрібен талант. Так що бери, Баглаю, свої рукавиці-вачаги, знову надівай з понеділка свій крислатий повстяний капелюх з синіми окулярами... Побіцяв. Треба ж виручати.

Впорався з справами, пооформлявся, де слід, і тепер чекає на Віруньку, — вона ще затрималася в цеху. Умовилися, що ждатиме її отут, у заводському парку, «біля Филимона». Нема вже Филимона-сталінградця, замість нього пивні автомати стоять. Пофарбовані червоно, як бензоколонки компанії «Шелл». Пішла вперед автоматизація за час Баглаєвої відсутності. Та все ж із Филимоном було веселіше. Филимона сюди робітничий контроль був поставив, чесну людину треба було підшукати на такий ковзуватий пост. І дарма що руку втратив на фронті, але й з однією робота, було, в нього аж кипить: сам качає, сам наливає, тому здачу дає, з тим жартом перекинеться, а на іншого оком уже накинув, чи не перебрав, чи не пора тобі, друже, додому. Позаштатним дружинником вважали Филимона в штабі. Баглай щиро його шанував, бо хоч інвалід і здоров'ям не дев'ятисил який-небудь, а найзапекліші пияки та п'янчуки перед ним смирнішали одразу. Що то, як совість є у людини, скільки вона сили й авторитету додає! Кому, було, з пиворізів скаже Филимон: «Годі!», — то кухля більше не підставляй, а густо балакатимеш, то свої ж металурги ще й вийти допоможуть. І ніхто на нього не ображався, бо свій, заводський, на піні з них не заробляв...

Тепер замість віртуозної Филимонової праці автоматика заряджає роботяг «Жигулівським». Тільки зміна кінчилась, а коло автоматів уже товпляться заводчани, точать, та присолоють, та царів лають:

— Прокляті тирані! Триста років царювали, не могли й на нас тарані насушити! Хоч димом закушуй!..

Тільки зібрався Баглай і собі жагу потамувати, як знайомий голос десь із-за спини:

— Кого я бачу! Індійський гість!

Володька Лобода розмахнув руки для обіймів. Чубчик мітлицею, на яблукатих, з дитячим рум'янцем щоках ніяких слідів втоми, закирпатів ще дужче, молоде черевце з'явилося. Трясе Баглая в обіймах, все ж таки друг, проте Баглаєві й при цьому бурхливому вияві радості не до речі згадується, що мати чомусь недолюблює Володьки. Здається, після того випадку... Коли вони були ще підлітками і Володька, повернувшись з Уралу, з евакуації, вперше прийшов провідати Івана, пожартував тоді: «Ну, як тут жив, окупанте?» І крізь жарт пробилася зверхність: «Чим займався, що робив для народу?» Неприємно стало Іванові тоді. «Жорна робив», — прогук у відповідь. «Які жорна?» — «А ті, що гудуть, аж у Берліні чуть», — сказала мати ображено, і вже згодом показав Іван йому ті жорна, горьовитий винахід окупації. Факт незначний, але мати Баглаєва й досі часом згадує ті жорна, як тільки розсердиться чого-небудь на Володьку. Та, зрештою, це дрібниці. Володька з такою непідробною радістю розглядає давнього свого товариша: ану, мовляв, чи не дуже пересох на індійських харчах? І, видно, вдоволений оглядинами: не змінили й тропіки сухорлявого зачіплянського сталевара, такий же витрішкуватий, з кучмою мідного дроту на голові, з твердим, маслакуватим обличчям. Але в чомусь невловимому все ж таки не той, з'явилась якась стриманість, шляхетність, так би мовити...

— Ну як там? Контрасти бачив?

— Та бачив.

І наче ще хотів сказати: «Такі бачив контрасти, що тобі, брате, й не снилось». Але не сказав.

Володька саяв повним кирпатим лицем:

— Отак тепер наша Зачіплянка! У джунглі, за екватори її висуванців запрошують, приїздіть, навчіть, дорогі українські металурги... Досвід свій передайте. Навчив їх? Скільки з поду печі беруть?

Іван не квапився з відповіддю. Про Володьчиного батька запитав. Це ж учитель його, від нього Баглай набирався сталеварської науки. Проводжаючи в Індію, суворо напучував його старий Лобода: «Бережи там честь металурга, Іване. Щоб про майстрів із Дніпра і там добра слава котилась...»

— Як він тут поживає, наш Ізот Іванович?

— Та хіба ж тобі ще не казали? В Будинку металурга розкошує старий, там хіба ж такий ще козарлюга... — і з якоюсь набіглою шмаркою Володька пояснює, що роки, однак, своє беруть, характер псується. Старе — воно ж як мале, йому треба годити, а що може нещасний холостяк, перевантажений обов'язками? Заїдає, замордовує текучка... Спробував, правда, був збудувати нарешті сім'ю, тоді, може, й старого назад забрав би, але ж бра-туха твій так зі мною повіяся...

Іван уже чув дещо про ті зачіплянські заручини з несподіваним «хеппі енд»... Бойова якась попалася, двоє таких орлів вийшли за неї на герц, та жоден не втримав, кажуть, чи не на цілину десь гайнула... Для Івана є щось веселе в цій історії, а для Володьки, виявляється, то був удар, він з прискорбом жаліється, як цим хуліганським вчинком всі його життєві плани порушено. Однак його жалі чомусь не дуже проймають Івана, він хотів би інше до кінця з'ясувати: «Як же це ти, голубчику, рідного батька, ветерана праці, на казенний харч відправив? Того, хто тобі життя дав, владу цю завойовував, завдяки кому ти й сам висунувся... А тепер батько став тобі важкий?...»

— Не мстивий я, але Миколі цього не прощу, відверто кажу тобі... Він ще відчує, на кого замахнувся...

— Обидва ви, здається, облизня піймали, так що помирись,— усміхнувся Іван і знову завів мову про Лободу-батька.

— Я твого старого не раз в Індії згадував. Як тільки трудно, так і до нього: а як би, думаю, це Ізот Іванович проробив?

— Та у вас дружба, душа в душу. Коли старий одержав від тебе листівку, оту, що з хвилями океану, з пальмами... як дитина, радів. Здається, й досі при собі носить. Бо в нас, металургів, коли вже дружба, то міцніша за сталь! Але ж тільки скромняги ми, оце нам у житті заважає. Тихарі, мовчуни.

Володька, запалюючись, став розповідати про тих, що Титана заводського під час окупації врятували. Виявлено ж їх нарешті! І в числі рятівників, уяви собі, фігурує Катратий. Отакий! По суті ж герой, а мовчав, як риба. А інші теж. Хоч могли б свого часу зареєструватися, перевірку пройти, ще й партизанські документи одержали б...

— Ну, тепер ми це діло поправимо, витягнемо цих скромняг на світ божий, вони ще в нас у президіях сидітимуть!

— А ти ж як живеш? — запитав Баглай.

— Та так... Висувають потроху. То висувають, то засувають. Та все-таки зрушення є: тебе проводжав інструктором, а зараз сам інструкторів ганяю,— усміхнувся Володька. І знов посумнішав.— Тільки ж знаєш, яке наше життя: сто раз догодиш, а раз проморгав, не вгадав правильно відреагувати, і всі твої зусилля до біса. Викличуть, шию намілять, а спробуєш характер показувати, то й зовсім виженуть: доводить тоді, що ти не верблюд.

Помітивши, що Баглай без особливої зацікавленості слухає ці нарікання, Лобода змінив тон, збадьоривсь:

— Оце хіба що сюди коли зайдеш, нашим робочим духом дихнеш, пива з ким-небудь кухоль перекинеш...

Інші, мовляв, по кабінетах, на телефонах сидять, але ж він не з таких, у ньому зачіплянська закуска. Звик отут на місці, у колишнього Филिमона, настрої маси вивчати. Тут з роботями побесідуєш по душах, щось і їм цікаве підкинеш... Ідей хмарі! І почав з запалом викладати про кольоретки, про кімнати щастя і про задуми нових обрядів...

Баглай, що завжди ставився трохи іронічно до його бурхливо фонтануючих ідей, не міг стримати усмішки. Володьку це одразу насторожило:

— Ти не схвалюєш? Не пройде, вважаєш? — І смаковито потяг пива з кухля.

— Не в тім річ. Про саму природу праці я думаю. Щоб коли вже працювати, то не на холостому ходу...

Баглай примовк. Лобода пильно приглядався до нього. Дворічне перебування там десь, видно, таки наклало на товариша свій карб, може, навіть небажаний,— це стало ясно Лободі, коли Баглай знову заговорив. Всяке буття є страждання, так східні мудреці вчать. Нірвана, кажуть. Стану нірвани, мовляв, треба досягти, ото й буде повне щастя по-нашому. А щоб досягти її, мусиш зректися всього земного, подолати в собі жагу життя, працю не захоплюватись, цілком віддатися сонному спогляданню... А його, Баглаєва, філософія інша: труд і труд. Звісно, не скотячий. Не тільки ради шлунка. І не пустопорожній, ясна річ, не на холостому ходу. Людям потрібний і тобі радісний. Труд, що душу підноси́ть! — ось де людині шукати себе і свої нірвани...

Лобода в задумі постукував по столику пальцями.

— Як тебе послухати, товаришу мислителю, то моя робота нічого не варта? Всі ідеї, ініціативи — тільки показуха, виходить? Метушня пустопорожня? Ні, вибачай: окозамилювачем я ніколи не був.

— Був у нас уже Потьомкін, тобі з ним не рівнятися,— посміхнувся Баглай.— Ото перший окозамилювач. Геній показухи...

Висуванець стояв над пивом понурений. Завдав йому думок

цей новоспечений зачіплянський мислитель. Знав би свою сталь, а то лізе в якісь нірвани... Ніхто досі не піддавав сумнівам діяльність Володимира Лободи. Навпаки, цінували, підтримували. Якщо коли й покритикують, так не до смерті ж! Бачили, як віддається роботі, себе не щадить... І виходить, все порожняком? Виходить, по-баглаєвому, що ти випадково сидиш на культурі, що всі зусилля твої милні бульбашки? Умреш, і ніяка собака за тобою не гавкне?

— Завдав, завдав ти мені, Іване, думок своїми нірванами,— зітхнув скрушно Лобода.

З цей час з'явилась на горизонті й Вірунька. Здалеку ясніє усміхом, величаво несе свої перса, ледь утримувані новою нейловою блузкою. Щойно з-під душу, видно: освіжена, причесана, біле тіло просвічує крізь прозорий нейлон, увагу привертає. Але Вірунька тримається незалежно і не без гордошів — хай усі бачать, що їй чоловік з Індії привіз! І навіть якщо десь на проспекті буде зуби поскалено міськими модницями, що відстала, мовляв, запізнилася ця габаритна молодиця із своїм нейлоном принаймні років на три, то Вірунька на це теж нуль уваги, буде вище цього, хай собі поговорять, а їй подобається і все. Хай де в чому й бракує ще їй смаку та елегантності, зате не бракує сили її рукам, вміння володати краном.

— Чим ти йому насолів? — кивнула Вірунька на Лободу, вловивши одразу настрій обох. — Тільки зустрілися і вже понадувалися, як сичі.

— Розмова на вільну тему, — веселіючи, сказав Віруньчин старелар.

Вірунька теж забажала кухоль пива. Приємно ж отак із своїм законним постояти біля столика над кухлем, роздмухуючи піну, і всім видно, що не безмужня яка-небудь, а шанована чоловіком заводчанка після роботи вгощається, культурно відпочиває.

— Вона теж ось бігала на мене скаржитися в обком, — пожалівся Іванові Лобода. — Своя ж, кума! І за що? За той нещасний собор!

І коротко переповів історію сутички. Аж тепер признався, що неприємна була розмова «нагорі», дещо втратив він на цьому в очах начальства, хоча, однак, і досі на своєму стоїть принципово. А як воно там ще обернеться — час покаже. Бо на впливове начальство може знайтися ще впливовіше, таке, що правильнішу позицію займе. Отже, рано радіти, собор той і сьогодні залишається ще під великим знаком запитання.

— А кому він так на заваді став? — здивувався Баглай. — Навпаки, приїжджим би делегаціям його показувати, як отой їхній Тадж-Махал та мечеті різні. Коли їхні дива оглядав, і наш мені згадувався... Були і в нас майстри. Були чудодійці.

Лобода глянув на годинника і, згадавши, що в нього ще справи, з холодною квапливістю розвітався з Баглаями. Вірунька гострим поглядом провела його огрядкувату, сердиту постать.

— Такий компанійський, з усіма запанібрата, простолюддя не цурається... Зверху жарти, анекдоти, корзини Шпачисі піддає... Добрячок. А знаєш, який він буває злий? — казала до Івана. — Колупни його... Злішого, мабуть, на всю Зачіплянку нема, а ми його ще кумом взяли...

І розповіла, як випадково була свідком такої сцени. (Це коли за соборну таблицю шум піднявся). Стоячи якось у садку, бачила, як віч-на-віч зустрілися посеред Веселої двоє: цей висуванець і Хома Романович — учень із своїм учителем колишнім.

— Щось, видно, дошкульне сказав учитель Володьці, бо ти б бачив, яке в нього обличчя зробилося... Просто як у розлюченого пацюка! Ошкірився, аж засичав на старого: «Бачу тепер, що рано вас реабілітували! Маете арифметику, то й занишкніть, якщо не хочете вдруге в тундрі опинитись!..» Отакий добряк. Якби його влада, то, мабуть, завтра відправив би старого назад у тундру. Неда-

ром його й завкомівці наші остерігаються: страшний, підступний і мстивий тип! Ні перед чим не зупиниться...

— Хай і страшний, а ніхто його не боїться, нема чого боятись,— заспокоїв Віруньку Іван. І вона згодилась: так, не ті часи, щоб боятись.

— І кумом його більше не вважай.

— Розжалувала?

— Атож,— твердо сказала Вірунька.

Гарно тут у павільйоні. Прохолодний вітерець тягне з Дніпра, приємно обвіває роботяг після цеху. В парку людей ще мало, кілька поодиноких пенсіонерів куняють на лавах перед літньою естрадою; чортове колесо ще непорушне, на карусельній розмальованій тачанці знайшла собі пристанище весела парочка — солдат з дівчиною: сміючись, їдять бублика, відкушують від нього по черзі — раз він, раз вона, а другий бублик, ще цілий, дівчина тримає в руці про запас...

Гурт заводської молоді поспішає до причалу, серед них двоє Баглаєвих підручних — з ними він уже бачився сьогодні; на ходу хлопці весело помахали своєму майстрові і знову жваво бесіднують про щось своє, молоде, регочуть, чути розгонистий голос одного з них — довгов'язого Льоньки Бабича.

— Ото був би номер! Ох і номер!

— Смішним чимось пообідали хлопці,— зауважила Вірунька і, помовчавши, стала ділитися з Іваном одним із своїх клопотів, що, правда, більше стосувався Марії з восьмого крана. Сьогодні була комісія її чоловікові, він у неї без руки ще з фронту. Весь день Марія переживала, навіть залізним рукам передавалось, що жінка в неспокої. А як їй бути спокійною? Хотілось би знати Віруньці, хотіла б когось запитати, для чого щороку на перекomisію тягти отих безруких та безногих. Невже думають, що в котрогось із них рука або нога виросте?

З'явилися на алеї ще якихось троє у синіх спецівках, зупинились коло сатиричної газети «Гаряча прокатка». Один із них, важкопечий, з міцним загривком, на когось дуже схожий... О, та це ж Таратута!

Баглай гукнув йому:

— Здоров, Семен!

Таратута обернувся зарослим, сірим обличчям і, побачивши Баглаю з дружиною, поважки рушив до них, щось миркнувши перед тим своїм компанйонам.

— Здоров, здоров, Баглаю... Хінді-русі бхай-бхай... Вирішив розгулятись на рупії? Ну, частуй тоді. Бо мені ж ви так і не дали заробити.

Іван сам наточив Таратуті два кухлі пива, посунув: частуйся, мовляв, на здоров'я... Зараз у нього не було бажання повертатись до тієї неприємної історії. Таратута теж деякий час був на Бхілаї, був, та не добув... Рука Таратутіна без зайвих припрошень потяглася до кухля — важка, набрякла, з срібною каблучкою, що аж у тіло врізалась на товстому пальці.

Вірунька задивилась на перстень.

— На обручку дивишся? — губи Таратутині ворухнулись у кривій усмішці, а в пригаслих очах змерехнув хижуватий холодок.— Оце і вся пам'ять про Бхілаї. Знаєш, які після того в Союзі на мене нарахування зробили? Збирався «Волгу» купити, та плакала моя «Волга». Даром тільки на права здавав.

— Ти де тепер?

— Був на заводі металокопункцій. А зараз знов на прокатку вернувся... Ото ж, бачиш, з пляшкою в руках прокатали. Ще й підпис який дали: Гуляйгуба. Та я й не ображаюся. Хай повеселиться. Хоч над своїм... Отак і йде життя. Розмінюєм дні на мідянки дрібниць...

За час, відколи вони не бачились, Таратута помітно змінився:

під очима з'явилися міхури, обличчя брезкле, сіра втома на ньому лежить.

— З жінкою помирився, Семене?

— З якою? — лукаво той блимнув з-під брови спершу на Івана, потім на Віруньку.

— Законну маю на увазі.

— Розкололи глек остаточно... Рідня пішла війною. Був Таратута потрібен, поки рекорди ставив, або рекорди, як ми там у Бхілаї говорили. Поки премії носив. Тоді й раднагроспівське начальство не соромилось з Таратutoю родичатись, у зяті взяло, в Бхілаї послало. — Свою скаргу він адресував зараз більше Віруньці, яка, здається, слухала його співчутливо. — А як повернувся без лаврів переможця... Та що там говорити, — Таратута одним духом осушив кухля і взявся за другого. — Потовклося по мені життя. А тепер і свої роботи погрожують із бригади викинути: уже вони, бачиш, переросли Таратуту, уже він їх ганьбить...

Справді ж, видно, нелегко живеться цьому їхньому заводчанину. Стрижена їжаком Семенова голова іскриться потом, давно не мита, бездоглядна. Після роботи й під душ не став — якийсь аж мурий увесь. Дивлячись на Таратуту, кинутого, занехаяного, Баглай відчув щирий жаль до товариша. Досить іноді буває отак одного погляду, однієї якоїсь нотки в голосі, і вже ти простив, уже душа наллята добротою прощення.

— Хочеш, Семене, до мене в бригаду? Переходь, візьму.

— До мартена? На переплавку? У вас теж жарко. Якби десь на водній станції — отам би мені клімат підійшов.

— Туди вас багато охочих, — вкинула Вірунька невдоволено. — А хто ж метал даватиме? Чи хай жінки і до мартенів стають?

Таратута надпив із другого кухля.

— Люди гинуть за метал. Колись гинули за жовтий, а в нас за чорний. Де ще так вичавлюють, як на металургійному? Скільки не давай, усе мало, усе женуть, усе штурмівщина. Давай норму, давай дві, а жити коли?

— Кому як, — зауважив Баглай. — Для мене це і є життя.

— Ну да, для тебе життя металурга — це гордість, шана, портрети в газетах, а як на мене, то краще вже дріжджами на базарі з-під поли торгувати... або човни заводські стерегти. Вичавлять тебе, а тоді ще й у вікно сатири, Гуляйгубою продражнять. А що вони знають про мене? — Таратута скривився в гримасі. — Може, я людина в собі? Може, я не по графіках жити хочу?

— Далися тобі ті графіки, — потамував усмішку Баглай.

— Для тебе вони закон, це я знаю. Ти заради графіків розбитися ладен... Честь династії і так далі...

— А що? — образилась Вірунька. — Це ж Баглай! Потомствени металург! Вони знають свою честь: слава даром не приходить.

— А за мною ніякої слави, нема чим дорожити, — похилив свою немиту голову бесідник. — Хіба що гуляйпільська яка-небудь, драна, гольтіпацька. Де тільки що сталося — так одразу тебе й на підозру беруть. Під віддуком убивство було, чули, мабуть? Справжніх слідів не вистежать, а Таратutoю не забули поцікавитись: де тієї ночі був? А він цілу ніч у заводі ішачив!

Двоє Таратутиних приятелів, що ждали його оддалік, наблизились до столика; один із них, майже підліток, минувши поглядом Баглая, звернувся до Таратuti:

— Він усіх тут вгощає?

— Хто це він? — спохмурнів Баглай, ображений його тоном.

— Ну, ти. В Бхілаї ж тобі добре платили?

Вірунька, стежачи за Іваном, бачила, що ось-ось він скипить. Поблід, зуби зціпились, ще слово — і спалахне, в бійку полізе, як не раз траплялося раніш. Невже цей шмаркач не знає, що перед ним самбіст із сталевими м'язами та ще й швидкий на кулак, заводиться з півоберту... А шмаркач далі межи очі п'явся:

— Став, став, не шкодуй валюти...

«Зараз буде»,— з жахом ждала вибуху Вірунька. Але Іван тримав себе в руках: жовна застигли під шкірою. Зціпивши зуби, дивився на підлітка майже з сумом.

— На Батьківщину ж повернувся,— недобрим тоном докинув другий з цієї ж компанії.

— На Батьківщину, не до вас, хамлюги!— Іван ще дужче зблід, і ластовиння виступило на щоках помітніше.— Не ви мені Батьківщина, ясно?

Вірунька, взявши чоловіка під руку, мерщій потягла його, знервованого, з павільйону.

— Я думала, ти його вдариш,— коли відійшли, сказала Вірунька. Вона аж тепер трохи заспокоїлась.

— Кулак свербив,— признався Іван.— Але вдарити — це не вихід... Думаю іноді: чого в нас так хамлюг багато? З першого ж кроку в аеропорту... Тільки прилетіли, оформляємо багаж, і там уже якась цвікавка всю радість зустрічі зіпсувала. Хлопці до неї лагідно, а вона з криком, обхамила всіх ні за що. І це на службі. І десь у трамваї... Просто дивно: чому в нас такі люди злі? Звідки ця озлоба, зневага, неприязнь до інших? Ні, тут не одноденні профілакторії потрібні...

— Профілакторіями всьому не зарадиш,— згодилась Вірунька.— Палаці здоров'я, це правда... Повезуть його туди автобусом, переночує, тілом відпочине... А товариським судам чомусь і після того є робота...

Спустилися алеєю вниз, вийшли до Дніпра. Обличчю Віруньки знову вернулась природна упокоєна гордовитість, вираз цей для неї найхарактерніший, біля неї, такої, Іван і сам легше повертає собі душевну рівновагу. Не хотілось уже думати про цю безглузду сутичку з нахабою,— перед ним плескотіла на весь обшир рідна прекрасна ріка. Почував у душі хвилювання, дивлячись на неї, Баглай. Не Ганг, а така ж священна для тебе, як важководий Ганг для людей тієї країни. Вільний, заллятий сонцем Дніпро, він більше, ніж небо, світить своїм простором. Літають по сліпучій гладіні легкі байдарки, гострі, мов щуки, човни заводських спортсменів, мчать недавно завезені сюди каное, торохкотять моторки; зблискуючи веслами, ідуть четвірки, вісьмірки, ритмічно погойдуються смагливаті тіла, плавко опускаються весла на воду і знову злітають — червоні, жовті, оранжеві...

Дніпро для цих людей — частка життя. Іван з Вірунькою своє одруження завершували на Дніпрі, вперше молодий сталевар тоді покатав її під парусом по Славуті,— весілля молодих металургів часто завершуються такими прогулянками...

— Скучив за Дніпром? — всміхнувшись, питає Вірунька.

Іван рудіє чубом, випрямлений, суворий.

— Аж не віриться, що був від нього так далеко... Де та Індія! Ось ти, думаю, їхав туди... Чого? Тільки тому, що посилали? Цікавість гнала? А повернувся звідти і бачу, що ні, не проста була наша місія... Не покидьок, не хамлюга, діло життя вирішує. Справді ж, прогрес в усі закутки землі несемо... Якщо стане земля багатшою, то й наша частка в цьому буде. Ради цього таки й на край світу махнеш. Людям помагаємо, їх метал варити вчимо, і самі дечого вчимося.

Біля головного причалу багато молоді, сидять, стоять на понтонах, готуються, здається, до якихось змагань. Один з-поміж них зоддалеки дуже схожий на Миколу, Іванові подумалось навіть: справді, може, брат повернувся? Загорілий, як чорт, струнконогий, вибродить з води, на руках виносить невагоме своє каное... Поклав його на берег, після того допоміг дівчині причалити і її човника. Пристояли, про щось розмовляють, сміються. Вилитий Микола! Хвилюю накотилось тепле почуття до брата, почуття майже батьківське. Доводилось на руках носити його маленьким, по око-

пах із ним та з матір'ю на вгородах ховався. Рано випало Іванові відчувати своє старшинство в сім'ї, взяти на себе ті обов'язки, що на нього перейшли, коли батька не стало. І жорна робив, і ложки із кабелю виливав, ходив із тітками на села міняти... По глибоких снігах, по зав'южених окупаційних дорогах... Якось ледь живого, обмерзлого підібрали його заводчани під лісосмугою, привели до матері... Якби не вони, в снігу там би й закоцелів з торбинкою ячменю... Пізніше в ФЗУ пішов, щоб швидше бути в цеху, щоб приносити із заводу хлібні картки для сім'ї. Життя склалося так, що з інститутом розминувся, зате ж хоч Микола тепер став студентом, буде перший у роду інженер. Непоступливий буває, колючий, а душа славна, чиста... Тільки все вірші та різні фантазії, розмови про смисл буття, про гуманізм... А ти скажи мені, брате, як бути гуманістом з оцими, що хамством та брудом поганяють, отруюють людям життя? Як вичавити зло з їхніх душ?

— Баглаю, давай до нас! На Скарбне! — лунає голос десь зліва.

Там між катерами чадить, гуркає, то дихне, то знову заглухне мотор, прилаштований на розлогій байді начальника доменного цеху. Мотор не заводиться, сам господар, товстезний дядюга у майці, сидить перед ним упрілий, люто смиче і смиче мотузок, силкуючись будь-що видобути іскру. Біля нього цілий гурт заводських з вудками, з саквами, терпляче ждуть тієї іскри божої, щоб рушити нарешті в плаву.

— Треба й нам буде спорядитись, — каже Вірунька. — Дітей мамі залишимо. Бо ні разу без тебе й на островах не була. Все ніколи. Все клопоти: думаєм, що будемо вічно жити, що встигнеться все...

Іван розуміє Віруньчин настрій. Після цілого дня в цеху, після кліті-кабіни крана, де бачиш тільки гори брухту, шихти, піднятої куряви, — після того особливо відчуваєш потребу дихнути простором, починаєш бачити небо, помічати блиск води, радує тебе дерево зелене... Чи не це якраз і жене всіх отих у далекі плавні на поживу комарам?

Після тривалої смиканини неслухняний мотор начальника цеху таки скорився, гучно затрахкотів, мотузок кинуте, і компанія відчалює з переможними вигуками кудись, може, й на цілу ніч.

— За щуками! За карасями!

Все далі й далі їхня чорна розлога байда з мотором на кормі. Вирвалася на просторе, набирає розгону, високо, задержувато піднявши носа з води...

«За щуками? Та чи тільки за ними? — думає, дивлячись услід їм Баглай. — Не стільки щук, як, може, саму себе там шукає людина, шукає дружи з природою, гармонії з отими водами, з отим рідним простором... Адже ж людина доти й людина, доки не втратила здатність бачити, крім потворностей життя, і його красу. Той, хто бачить це, може, не так мучитиме себе, питаючись, хто я і навіщо, і звідки, й куди?»

Надзахідне сонце червоніє за мостом. Велике, розпечене. І дедалі більшає. Маленькі, мов мишенята, машини, проповзаючи по мосту, перетинають світило, без кінця проходять через його велетенський розжарений диск.

Білий метал сонця над містом.
Чавунна постать Титана у горішньому парку, над заводами.
Закіптілий віз, аж сірий від пилюки (давно не було дощів).
Нижче, навпроти Титана, будинок заводууправління і брама

заводська. Закурена, давня, з таблицею темної міді, яка засвідчує, що звідси колись виходили перші червоногвардійські загони.

Махновські коні іржали біля цієї брами. Доки іржали та били копитами землю по цей бік муру, по той бік кувалися бронепоезди. Сила віку виходила звідти — з ідти й легенда виходить.

Кликав Махно металургів до себе.

— Відчиняйте браму, хлопці, та давайте до мене, до батька Махна! Підемо по степах гуляти. Хіба це життя — сажу ковати весь вік? У вас дисципліна, а в мене свобода. У вас сажа, а нам Україна маками цвіте!

Відчинилася брама, і вийшов до Махна представник чорного заводського люду. Руки — мов із заліза кути. Йде горновий поміж кінями, вибирає для себе гриваня. Якого за гриву придавить, а той і впаде, і впаде. Так усіх перепробував, і жоден не встояв.

— Бачиш, батьку Махно, нема в тебе по мені коня...

І відтоді пішли звідси, із цього заводу, гуляти по Вкраїні бронепоезди. На одному з них був партизан Железняк. А на іншому, може, сусідньому, Баглай-горновий, що сини його й досі на Закарпатті живуть.

Зранку того дня Єлька браму заводську розглядала. Браму, що була рідною для Баглаїв, яка щоранку й Миколу пропускала на завод, у цех. І з цієї ж брами лягла йому потім дорога до інституту. Контрактований студент, він після захисту дипломної знову повернеться сюди, зайде крізь цю заводську прохідну, одягне свою синю інженерську спецівку в цеху, — і вже, мабуть, на ціле життя...

Здійснюючи раніше визрілий намір, зайшла Єлька того ранку до заводоуправління, нервово постукала у та віконечко, в яке багато хто стукав і до неї, аж ліктями вичовгано карниз. Полиняний череп за віконцем побачила, очі сиві...

— Прийміть! На найтяжчу роботу! Де в протигазах, де з кайлами на рейках... Документів у мене нема, але я нікого не вбила, нічого не вкрала... Дев'ять класів освіти... Візьміть!

Вислухано було уважно її гарячі вмовляння. Потім почула спокійне:

— У нас, дівчино, двадцять п'ять тисяч робітників. І жодного щоб просто з вулиці. Щоб без особової справи...

Присоромлена, відкинувшись од вікна з таким почуттям, ніби когось хотіла обдурити, чи що. Так тобі й треба. За твій нестерпний характер, за промахи, за непродумані кроки... Якщо не посміла сказати правду коханому, то і всі тепер дивитимуться на тебе як на брехуху! Не відчиниться перед тобою ніяка брама на світі...

Один із мостів, високий міст-естакада, перекинтий через територію заводу у бік Дніпра. Зійшла на цей міст. Вся величезна територія заводська розкинулась унизу перед нею з домнами, мартенами, аглофабрикою, з горами сиркої руди на дніпровому березі. Ще далі в нагірній частині міста азотнотуковий випускає іржаво-руді лисячі хвости, отруєне небо. Хіба ще спробувати туди? Кажуть, як іде дощ, оті руді дими його, змішуючись з дощовою дистильованою водою, утворюють азотну кислоту, той дощ наскрізь пропалює лися зелені... Не лякають ніякі отрути Єльку — більше відлякує вікно відділу кадрів: те, що почула тут, почує і там... Внизу під мостом безліч колій, маневрують весь час заводські паровози, тягають руду, платформи з металом, від цих паровозиків кіптяви найбільше: бурхоне, завалує чорним димом, півнеба застеле. Таємничий світ труда, що ніколи тут не припиняється, світ певності в собі і байдужості до Єльки. Один випустив дим просто під мостом, шугонуло чорним угору, гіркою хмарою окутало Єльку, клопот сажі впав на білу кофтинку. Чомусь шкода

стало кофтини. До неї ж Микола торкався... Піти б звідси, але чомусь не йшла. На блискучі колії вниз, зачманівши від горя, дивилась. Якби забачили ті паровозики розпластане на коліях під мостом знівечене тіло дівоче, чи дуже б стурбувало це їх?

Деся від міського вокзалу ледве чуто долинає музика, грає духовий оркестр. Чого він грає? Кого зустрічає? Кволю, онімілою ходою почувалася туди. На пероні повно молоді, студентів проводжають на цілину. Музика, рюкзаки, дотепи... І хоч знала, що Миколи тут бути не може, очі самі шукали його в юрбі. Казенні слова якісь було сказано з імпровізованої трибуни. Обійми неказенні. І вже з вікон вагонів виглядають юнацькі безтурботні обличчя. Співають. Поїхати б і тобі. У безвість. Де тебе ніхто б не знав, де не догнали б тебе ніякі плітки, ніякий поговор... Зникнути, ще-знати! Подалі від отих пащек, що десь, може й сьогодні, ганьбитимуть Ельку перед її коханим. До паленого сорому, до відчаю уявляла собі все, як це буде там, у Вовчугах, як клене її перед Миколою розлютована бригадирша, ліпить на неї всяке, а він стоїть приголомшений, поглумлений у своїм коханні. У плітках потоплять, в брутальнощах. Ніхто не в силі буде спинити потік образ — ні голова, ні парторг. Оганьблена постане в його очах, найгірша в селі... А він чесний, правдивий, відкритий — в нього вся душа зверху! Такий він, такою і Ельку собі уявив, а вона скритна, зла! Ошуканий нею, приголомшений, осміяний пащекухами, стоятиме сьогодні у Вовчугах біля контори, слухатиме все, почувачи, може, тільки біль кривди, біль розчарування. Та й хто після почутого повірив би у щирість її справжнього, спалахнуло до нього почуття? Хто не відчув би гіркоти розчарування... Боєм сходила душа. Бурхлива уява малювала Ельці одну сцену жахливішу за іншу, і не думалось уже, що все це може бути тільки плодом її фантазій. І сама не розуміла, що належить до тих екзальтованих натур, для яких вифантазоване часом має силу більшу, ніж сама реальність.

Знову була потім у скверику, де старі жінки вчуків своїх повивозили у візочках на прогулянку. Сіла Елька біля них на самому краєчку лавки, на більше їй права ніби не мала. Неквапливу розмову літніх жінок слухала, теж ніби крадькома, незаконно. Про всячину гомоніли: про хліб, що до нього тепер гороху домішують, про пенсії, що їх нібито мають підвищити заводчанам. Зайшлося ще про якусь дівчину, що нібито десь на Скарбному минулого тижня втопилася з нещасливого кохання. Їхали туди разом, веселі обоє, а там щось скоїлось, і вже вам отака драма... Потім найстарша з жінок стала розповідати, як у молодості один студент у неї закохався. Селюк був, неотесаний, а вона з сім'ї, де знали манери і вміли стіл сервірувати. Не вмів він зачарувати її родину, і, зрештою, переважили інші поклонники. І ось минуло багато літ, в неї сини вже дорослі, інженери. Багато-багато було після того тортів на день її народження, різних бісквітів та наполеонів, всі вони тепер наче злилися для неї в один великий торт... Зістарілась, відцвіло життя, а чомусь і досі ні-ні та й випливе з-поміж давніх її поклонників саме він, отой вайлуватий селюк-поет, що манер не знав. Все частіше згадується, як сказав якось їй на день народження: «Ну що я, безмаєтний студент, вам можу подарувати? Дарую вам оту зірку!» (і показав з балкона на зірку). І навіть коли голодувала під час окупації, в горі й нестатках була, чомусь не роки благополуччя згадувались їй, а вночі пробувала все віднайти в небі оту зірку, що їй студент колись на день народження подарував...

Горючим боєм проймала Ельку сповідь старої жінки, її запізнілий жаль за чимось, що могло б бути, але що так і пройшло стороною, як літній далекий дощ...

Біля занедбаного, без води фонтана дівтора голубів годує. Дикі, бездоглядні, отак і живуть на крихтах... І згадалися Ельці інші

голуби, сяючі у вранішнім сонці, оті, що невтомно тягли вгору собор, тріпотливо ідучи колами в хмаровищах диму все вище, і здавалось, собор за ними теж тягнеться вгору, росте... Відблискотіли, мабуть, назавжди погасли ті сяючі голуби її короткого щастя....

Тяжко. У грудях гадюки смокчуть. І нікого було й винити — тільки саму себе. Хто ж винен, що носиш у собі щось баламутне, де ступиш — усе невпадат, до чого торкнешся — мимоволі руйнуєш... Скільки тобі ця ніч Баглаєва обіцяла, ніч знайомства, довіри, злиття душ, маревна ніч закоханості... А що залишилось?

Побувала біля Миколиного інституту. Новий величезний корпус в горішній частині міста. На фасаді вимурувана складна якась формула, якесь незрозуміле Ельці рівняння й модель, — мабуть, модель атома... Ніби щось аж насмішкувате й глумливе було в цій круглій моделі і в таємничих знаках рівняння, зрозумілих тільки для обраних, які ніби відгородились тим таємничим від простолюду... Біля інституту нікого.

Ще на проспекті потім посповигала. Здавалось, що й перукарі з вікон і продавщиці від лотків позиркують на неї осудливо. Інші працюють, а вона тиняється без діла... Гонимітерка, легкого хліба шукає... Саме відчинявся ресторан, туди заходила рання якась компанія.

— Ходім з нами! — зачепили Ельку. — Вип'ємо на брудершафт... З одного келиха!..

Це вони її такою вважають. Певні, що з тих вона, які з одного келиха з першим стрічним п'ють, з тих, що їх можна ображати, що їх на коліна собі в ресторанах садовлять!..

З ненавистю глянувши на них, наддала ходи, на зупинці в якийсь автобус вскочила. В перший-ліпший — хоч за хвилину перед цим нікуди не збиралась їхати. Автобус був майже порожній. Елька сіла, принишкла в кутку. Кондукторка, чомусь суворо глянувши на неї, оголосила, що автобус їде на Скарбне.

Простоволосий, сивий, як Саваоф, сидить старий металург біля воріт свого раю. Саваоф у вишнійшій роботі заводській. Вийде, сяде отак, не боячись сонця, і старечий, засльознений погляд подовгу плаває в далечі, на знайомих обр'їях. Собор просікся з ім'ям. Димлять заводи. День і ніч женуть у небо дими, кіптяву, пилюку. На цехах стільки сажі нападало, що зараз там доводиться лопатами згортати її, скидати, як сніг, — траплялися випадки, коли провалювались дахи під тією чорною вагою.

Дивиться у заводську далеч старий. Спокійно снується на екрані неба фільм його молодості, його життя. Людина смеркання, чого він жде? Хто йому відгукнеться із тієї далечі, від бурі відшумілих, від жароти цехів, де вже сто літ виплавляють метал, від людей, що колись були йому близькими? Сидить і наче жде когось.

Щовихідного веселим грайгомоном повниться ліс. А зараз тихо. Слухає тишу старий. Дзвони козащини йому гудуть. Дуби революції шумлять...

Є в нього друг тут, Яровега, теж металіст, барикадник, колись ще в молодості разом ходили в Нардом на проспект лекції Яворницького слухати... Яровезі тільки й відомо, кого отак подовгу жде біля воріт старий Лобода: очі замружують слізьми, а він усе виглядає бездушного сина свого. Клянеться, що й бачити його не хоче, а потайки жде, сподівається. Дожити кортить йому, щоб глянути на своїх нащадків. Може ж, колись із внуками прийде син, і старий пригорне внучат, і вони його полюблять. Може, коли-небудь діждеться-таки?

У будній день нема наїзду на Скарбне, всі по роботах. Дубовий ліс підступає до самого раю металургів, велети гіллясті, віки вони стоять. Ночами тіні минувшини населяють урочища Скарбного, з ними лише й спілкується нічний рибалка Лобода Ізот.

Вусаті, тристалітні запорожці, буває, десь вогнище розведуть, лежать, люльки курять, консервні бляшанки знічев'я розглядають. Вуса погладжує котрийсь із курінчиків: «Що вони з цих бляшанок вживають? І які вони тут є, теперішні? Чи є лицарі серед них? Чи самі греккосії? Не може ж так бути, щоб лакизи та казенники, круті та трусії? Бо ж з усього найгіршого, що може бути в людині, душа заяча, душа раба!»

Почуває, як ці думки роздмухують у ньому зненавиду до когось, збурюють не охололу ще кров. Приїхали якось в отакий будній день троє легковою. Виклали з багажника снасті браконьєрські, лопати саперні добули, стали берег копати. Кожен робить собі крісло земляне, щоб із вудкою сидіти в тім кріслі, мов у кабінеті. Підійшов до них, соромити став: «Що ж ви землю рушите? Берег обвалюєте?» Грубощами йому відповіли. Не довго, мовляв, уже бути цьому Скарбному. Осушать його, розорять, під городи все буде пущено. Під боком у промислового міста намули такі пропадають. Городина була б яка! Коли будуть тут приміські господарства — овочеві бази баклажанами заб'ємо... Того й не думають, що як води не буде — нічого ж не буде... Став проганяти їх від берега. Огризалися, один навіть лопату підняв, лайкою не посоромився ображати старого. Та хоч один проти трьох, все-таки прогнав, витурив їх, браконьєрів. Правотою своєю прогнав.

Отакі й плондрують. Коли далі так піде, то скоро, мабуть, і журавлі не літатимуть над нашою прекрасною Україною... Вдарить котромусь у голову: давай нову ГЕС отам — і на тобі ГЕС, і вже рубають плавні, замість них гниле море смердить, густе, як кисіль, топить мільйони, до марганцевих рудників підбирається... Невже й на Скарбне посягнуть? Як осушать, нічого ж не буде! Туманів не буде! Чуєте? Не буде туманів уранці! — як щось жажливе вигукував у думці комусь.

Перед ним повз Будинок металурга стежина в'ється, одна з тих, що від шосе в глибину лісу горожанами протоптана. Під вихідний і вранці в неділю тут валом валить люд із міста на природу. Буває, що й заводчан своїх між ними побачити: із сім'ями йдуть, шанобливо вітаються зі старим обер-майстром. А буває, що компанія жевжиків якихось проходить, галасують на весь ліс, з приймачиками в руках, антенами аж у вічі старому тищать. Ще й насмішки пускають. Молоді, зовсім юні, а такі вже черстводухі. Що їх робить такими? Звідки в них оця зневага до всіх, навіть до трудової сивини? Спробуй зауважити цьому непоштивцеві, він одразу ж у відповідь: «А хіба я не маю права?» Пройдуть із своїми антенами-штрикачками, а старий ще довго дивиться їм услід. Без озлоби, скоріше з боєм, наче рідні внуки пройшли перед ним. «Чому ви такі? Чому неповажливі до людей, сумні, дражливі? Чому пісень не співаєте, а слухаєте тільки готові з отих коробок? Чому навіть сміх ваш не схожий на той, яким сміялось козацтво? Жалко мені буває вас. Допомогти б вам, а як?»

Багато про що передумає, сидячи тут. Підлітком біля горна починав. Потім півжиття на мартенах. Варив не тільки м'які, рядові сталі... І синам браму відчиняв, з собою привів на завод. Переглянуто ще раз фотографії загиблих синів. Роздвлено синій океан з пальмами, Індійський океан. Ген аж куди сягнула твоя наука металурга! Скрізь, де є руди в надрах, буде й наука твоя...

Під обід уже було, коли якась дівчина з'явилась на стежці. Похнюпившись, прямувала до лісу. Проходячи, насурмлено блимнула у бік старого, густо смаглява, циганка, чи що. Зараз циганів чимало з'явилося, на осідле життя їх переводять, комусь вони там дорого перейшли... Але ця не в рясних спідницях, у звичайному, у кофтині біленькій. Коли зиркнула спідлоба, губи самі за звичкою тихо мовили: «Здрастуйте», — сільська, видно. А в очах таке горе глибоке, такий закипільний розпач, що і дна йому нема. Не з добра

такі сюди заблукують, прямуючи часом, як сновиди, до лісу, до темних скарбнянських ям-чорторіїв...

Уже минула його, коли він, відчувши якусь бентегу, окликнув:
— Дочко, а вернись-но сюди.

І вона покірно вернулася, зупинилася перед ним з тією ж похнюпленістю, з важким, тягучим поглядом відчаю, де вже ніби й воля до життя згасла. Спитав — відкіля і куди. І ніби аж тепер помітила вона старого і в тоні вловила співчуття.

Як блудниця, збайдужена, відкинута всіма, стояла Елька перед ним. Здається, ніколи не дивилася вона в такі мудрі і людяні очі, що, може, просвітлені власним болем, гіркотою самотності, набули здатність зазирати так проникливо і в душу іншим. Ніякий не родич, а помітив її стан. Окликнув, розпитав лагідно. Навіть не знаючи, хто вона і чи співчуття його варта. Двоє людей, зовсім незнайомих, випадково зустрілись, і ось так... Про матір, про батька ще запитав. Де працювала. Слухав її скупі зізнання, і велика, в сивій сивині голова його весь час зичливо покивувала, ніби приймала без осуду її життєві зриви, й помилки, і невміле каяття, приймала, все далі читаючи заплутану книгу Ельчиного життя.

Почувала Елька, як помітно відтає в ній крига озлобленості проти себе і проти всіх, як поволі повертається вона до чогось людського, що було перед тим уже ніби навіки втрачене. Згодом і сама запитала старого: чого він тут? Сторожує, чи що?

Старий пояснив, що це за будинок. Патронат для колишніх металургів, для самотніх людей.

— Райська обитель,— додав з невеселим усміхом.

— А хіба у вас... Ні синів хіба, ні дочок? — запитала Елька і тієї ж миті відчула, що не слід було про це запитувати.

Все обличчя старого враз зіжмакалося, перехопилося спазмами болю, нахилився низько, і плечі затряслися, старечі, кістляві, і в грудях заклекотіло ридання, з силою стримуване. Людина плаче! Старий чоловік і... Це так вразило Ельку, що вона ладна була закричати — від болю, від нестерпності бачити це. Нічого нема страшнішого, ніж бачити стару людину в риданні. Бачити, як щойно осінньо-спокійне, гартоване життям обличчя раптом спотворюється гримасою страждання. За хвилину старий вернув собі самовладання, голова піднялася, очі були сухі, дріж зійшов із плечей, були вони вже ніби спокійні. А Ельці душа горіла болем, гострим до щему, до крику. Не могла простити собі цієї необачності, картала себе, що необережним своїм запитанням так вразила старого, торкнулась, видно, найболючішої рани його життя. Бачила Елька горе, знає, як людині болить, але яким же мусить бути горе цього старого, якщо від найменшого доторку до якоїсь затаєної душевної травми міг його скрутити отой сухий, судорожний плач! Чи сподівався він, що вінцем його старості стане такий біль, щодня ношений, щодня здавлюваний у собі? Такий велет, а був зараз беззахисний у своєму горі. Хотілося знайти слово втішення, руку оту темну, велику хотілося поцілувати звикованій цій людині, що когось втратила чи кимось покривджена тяжко.

Старому стало ніяково за те, що виявив перед незнайомою людиною таку слабкість, хай навіть скороминущу; знову, як і перше, добрими, успокоєними очима глянув на Ельку.

— Голодна ж?

Підвівся і, звелівши йти за ним, повів у свою райську обитель.

Один із заводів скинув брудні, отруєні води в Дніпро, і риба подохла. Знялась ціла історія. Приїздила з центру відповідальна комісія. Секретар обкому зібрав з цього приводу директорів за-

водів, керівників партійних і профспілкових організацій. Сердитий був:

— Доки будемо отруювати Дніпро? Доки труїтимем повітря? Держава дє кошти на очисні споруди, а ви з року в рік тільки штрафи платите з тої ж державної кишені. А профспілки? Які ваші обов'язки, ви забули?

В зв'язку з цим згадали про оригінальну систему очищувачів, що її запропонували заводський механік Олекса Артеменко та студент з металургійного Микола Баглай. Секретар обкому виявив бажання сам познайомитися з раціоналізаторами. Того ж дня по-дзвонили в район, і Баглаєві передали, що його терміново викликають до міста. Сказали й чого саме викликають. Перед тим вони уже були у директора із своїм проектом. Нічого тоді не вийшло. Вислухав на бігу, відмахнувся від них:

— Не до вас мені зараз, з планом завал, міністра ждемо!..

Олекса й після того не втратив надії, тягнув Баглая ще кудись іти, але студентові терпець урвався: осточортіло. Мабуть, не проб'єш лобом стіни...

З тим і відбув на хлібозбирання. І ось тепер, виявляється, знову ожила їхня ідея, зацікавились.

Добирався Баглай до міста на попутних. Соняхи вже цвіли, ціле море їх, незліченних, золоточолих, розлилося степами, звернутих лицем до свого небесного взірця. Їхав з радісним передчуттям зустрічі з Єлькою, з Зачіплянкою і з тими невідомими людьми, які стануть його співниками у боротьбі за ясне, незабруднене небо рідного краю. Країна прогресу повинна бути без шкідливих димів! — такий його, Баглаєв, девіз. Вже складались, формувались думки, невідпорні аргументи, які він висловить перед ними, з ким і зараз у дорозі веде пристрасну, переможну дискусію. Дошкулюю висміює якогось горе-раціоналізатора, що пропонує всі труби звести в одну і відводити той дим кудись... Інших теж на лопатки кладе. Звичайно, певну рацію мають і прихильники сухого очищення, адже не всюди є достатні резерви промислової води. Багато країн переходять на сухе фільтрування, це так. На Заході застосовують навіть мішкові або рукавні фільтри із спеціальної матерії, вона мусить бути особливої міцності й жаростійкості, бо температура пилюки при виході з труб дуже висока. Продукти сухого очищення до того ж можна переробляти, брикетувати, в цьому теж є своя перевага. Перш ніж очищати, треба охолодити газ, знизити його температуру — в цьому проблема. Пряме відсмоктування? Але металурги йдуть на це неохоче, бояться, чи не позначиться воно на технологічному процесі. Дим із труб — це розпечений газ із пилюкою, невидима оком пилючка — твій найбільший ворог! Тільки збільшивши в чотириста п'ятдесят разів, починаєш бачити цю пилюжинку, власне, мініатюрну скалку заліза. Тому-то вона добре летить і легко засвоюється організмом. Є закон про допустиму санітарну норму пилюки в повітрі, але хто його дотримується? Повсюди повітряні басейни над металургійними заводами бурнують брудом, різні інспекційні служби теж ковтають той бруд. На кожному заводі є вентиляційні лабораторії, які з року в рік тільки фіксують порушення санітарних норм... Хіба ж не самообдурювання?

Думати про це Баглай ніколи не міг спокійно. Особливо збільшилось пилюки після застосування на мартенах кисневого дуття. Не дим, а залізо, чисту руду, багатшу, ніж з рудників, видавають із труб, і вітер день і ніч розносить її над містом... Чотириста тонн пилюки щодоби — тобто триста тонн чистого заліза у вигляді бурих отих димів! А директори? Кожен з них і зараз має фонд, щоб платити штрафи за забруднення. І платить, бо йому нема коли думати про фільтри, в нього, бачите, завал... Кошти на будівництво газоочисних споруд їм відпускають щороку, на, бери, будуй, а хто ті кошти освоює повністю? Хто по-справжньому піклується

підготовкою відповідних спеціалістів? Був раніше технікум десь на Кавказі, що готував таких фахівців, а потім і його ліквідували. До застосування кисню, доки мартени диміли потихеньку, ще можна було якось миритись, а зараз, коли всі процеси інтенсифіковані, над заводом як пожежа! Бурі хмари затягують небо, проблема очищення стає головною... Шкодує Баглай, що нема їхнього колишнього директора Батури, помер від раку, лауреатом був, той би одразу вхопився за їхню установку! Мокре очищення, яке вони пропонують з Олексю, звичайно, теж річ громіздка, клопітна, треба буде силу-силенну води, треба будувати величезні відстійники, нові установки, кожна з яких це майже цілий цех... Але ж треба колись за це братись! Хай сьогодні ніби це вам і «невигідно», товаришу директор, таке не працює на план, зате ж повітря для людей буде чистим, небо над заводами засміється блакиттю,— хіба ж це не варте найбільших зусиль?

На Веселій дітлашня з бурхливою радістю зустріла свого улюбленця, баглайчата й сусідські— всі були заїдені шоколадом до вух: певна ознака, що Іван з Індії повернувся. Соняхи й на Веселій цвіли, аж тут Микола згадав, що сьогодні день його народження: з дитинства ще, з материних слів, закарбувалось, що як народився, була війна, снаряди по садках вибухали і соняшники стояли в цвіту!

Він, бач, і забув, а матері не забулось: пирога з вишнями спекла. Щоправда, гостей не скликатимуть, до того ж переддень вихідного і багато хто подався на Скарбне. Іван з Вірунькою, і обидва Владики, і Федір-прокатник, і ще приєднався до них інженер з Іванового цеху... Запрошували й Миколу: як приїде, щоб одразу їх доганяв.

— А як тут ваша майбутня невісточко, мамо?

Материні обличчя похмарилось: зникла невістонка. Як поїхала тоді до міста, то більше й не поверталась.

Громом з ясного неба пролунала для Миколи ця звістка. Стояв, приголомшений, серед двору, брови насунулись на очі, мовчав. Потім сказав глухо, з гірким жартом:

— Що ж ви, мамо, не вберегли її?

— Це, сину, тобі треба було берегти,— відповіла мати серйозно.

Дала вмитися синові з дороги. Осмалений повернувся з степів, шкіра на плечах і грудях аж жевріється. Доки натирав чистим рушником своє мускулясте тіло, Баглаїха все дивилась на нього: такий віріс, красень, вродливець! Старший рудий, витрішкуватий, навіть очі з рудизною, а в цього як небо, так і б'ють блакиттю з-під чорних, густих, як і в батька, брів. Тільки часто чомусь те небо з присмутком... Рівний ніс з тонкими ніздрями, вони теж, як і в батька, щоразу нервово посіпуються, коли син чимось схвилюваний... Все батькове — і очі, і брови, й постава. Як би оце порадувався батько... Так і не побачив сина... А де той солдат, що перший почув, коли воно в окопчику запищало? Живий чи десь у братській могилі лежить?

Засмученого звісткою, мати таки приохотила Миколу сісти до столу на підбідок.

Баглаїха теж знала, чого сина викликано. Недаром тут з Олексю, мудруючи, креслили свої ватмани,— виходить, чогось таки варті їхні димоловки...

— Мало я вірю в це, мамо... Легше стіну пробити,— буркнув син.

Баглаїху це аж розсердило.

— А ти на легке сподівався? — запитала суворо. — Тільки якийсь бакай — одразу й духом занепадати? Ану, візьми лишень себе в руки! Легко в житті ніщо не дається, пора б уже знати...

Відчитала, показала характер.

— Дякую за моральну підтримку,— похмуро всміхнувся син.

Посьорбав борщу, вщипнув пирога і одразу ж з двору.

Солома на Ягоровій хаті злилася, скипілася в єдину землисту масу. Порожньо в дворі, тільки груші-рукавиці самотньо, нікому не потрібно висять. Біля саги постояв: дітлашня на мількому вибулькувала, по сліпучому плесу плавав гумовий слоник індійський з дзвіночками... Бережком жабенята пострибують, ці змалілі нащадки мамонтів. Ще далі вийшов, на кучугури подививсь. Ніде нема! Так порожньо, порожньо навкруги! «І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла»... Течуть у мареві кучугури, молочай рудіє, що його й кози не їдять... Потужно димують заводи, зробили небо кудлатим, буро-оранжевим... Чорні силуети домен, місто нагріне з вежами... Дух титанізму панує тут. Літаки гуркочуть десь високо-високо... І знову накопилось на Баглая те, що давно вже не накочувалось: оця якась невловима тривожність світу, полігонність його... Навіть у розвихреній сліпучості сонця почувалось щось ніби тривожне... Мимоволі наверталося на думку: що буде з нами? З людьми, з заводами, соборами? Що буде з тобою, рудий молочай?

Зайшов потім до Олексі — той ще не повернувся з роботи, десь затримався.

Опинився в Орлянченка. Ромця збирається в мандри, нібито таки дають йому туристську. Поїде, подивиться, як вони свої собори бережуть: може, десь органну музику послухає, в соборах це, кажуть, виходить грандіозно!

— А знаєш, як болгарі сталеварів називають? Огнярі! Здорово?

Про Ельку розмову Ромця не порушував, все-таки вистачило такгу. Мовчки зіграли партію в шахи. Тим часом і Олексю повернувся. Загледівши Миколу в Орлянченків на подвір'ї, теж завернув сюди, фанатик одновухий. Фронт пройшов — вуха зберіг, а в цеху осколком відпекло, ледве й очі тоді йому не повипікало. Після того механіком став, газоочисткою живе. Голий череп червоніє, як спечений, уціліле вухо горить.

— Наша бере,— звернувся радісно до Баглая.— Не ми за директорами, вони тепер за нами ганятимуться. А то поставили фільтр на одну піч, а інші хай собі димлять. І ніхто не скаржиться. В Липецьку як випустять жовтий дим — так, кажуть, купа заяв у міськраду. А в нас звикли, мовчать. Ну тепер, товаришу студент, діло зрушиться. На понеділок нам з проектом на заводі бути.

Ромця дав цьому своє тлумачення:

— Я ж давно тебе вчив, Олексю: на всякого Бублика антибублик потрібен. На крутість — силу антикрутість. Крутість — то ж ціла наука, могутні уми її розвивають, вдосконалюють, вона не стоїть на місці... Хо-хо! Супротивника треба зустрічати у всеозброєнні! Він закручує — ти розкручує. Він розкручує — ти закручує. Війна нервів. Вимотування — тільки цим їх і можна взяти.

Механік став розтлумачувати йому, що не в тім річ, мовляв. Секретар обкому зацікавився, товариш Дібровний, тому й заговорились.

На Орлянченка це теж не справило враження.

— Відрадий факт, звичайно, що на світі є такі позитивні секретарі, прогрес у наявності,— сказав він філософськи.— Не кожен звернув би увагу на сумнівну ідею, виношену в умах двох зачіплянських диаків. А перед тим він навіть за собор заступився... Хороший секретар, товариш Дібровний, нічого не скажеш. Але мене інше цікавить: чому доля того ж собору, народного архітектурного пам'ятника, повинна залежати від настрою, від персональної волі однієї особи, хай навіть і позитивної? Ви це вважаєте нормальним? Чи, може, це заслуговує того, щоб скомпонувати довгезну анонімку в яке-небудь двадцять третє сторіччя? Як жили. Як у нас вирішувались такі справи... Добре ж, що виявився наш секретар

тар не бурбоном, а, навпаки, цілком прогресивним, чулим, зворушливо хорошим... А якби трапився поганий?

Олекса-механік тернув себе по лисому черепу, потім посварився пальцем, весело бровою повів:

— Поганих секретарів не буває, зятям це собі. Зятя і більше не пащекуй на цю тему, якщо хочеш у туристські їздити... — І додав уже без тіні жарту: — З інфарктом лежить у лікарні наш секретар. Мав у центрі якісь неприємності (не за собор, звичайно), тільки повернувся, і просто з літака — в лікарню...

Заціпило після цього Ромці.

На Миколину пропозицію їхати на Скарбне Орлянченко відповів відмовою, а Олекса-механік зголосився охоче: його ж мотоциклом незабаром вони вже мчали туди з Баглаєм.

Почалася нова смуга в Єльчиному житті. І сталося все завдяки турботі старого металурга, діда Нечуйвітра, як його тут всі називають, бо ні на які вітри не зважає, свою лінію веде. Ізот Іванович сам привів Єлку до директора, який, виявилось, знав Єльчині Вовчуги, і мав з головою їхнім якісь господарські стосунки. І що документів зараз при ній не було, це його теж не збентежило, повірив: попрацює в них офіціанткою, матиме й документи.

Того ж дня Єлька вже ходила в їдальні з білою мережаною коронкою над чолом, розносила старим людям вечерю. Тільки вечерю роздала, ще й сонце не сіло, і — вільна. Ці старі люди оточили потім Єлку на ганку, небайдуже розпитували, розповідали й про себе, часом весело, з жартами.

— Підопічні називають нас. Справді ж підопічні держави, робітничого класу. Якби колись, під парканом гинули б... А зараз, бачиш, у вічній санаторії...

— Хто направляє нас сюди? Самотність направляє. А деколи, буває, здають нас до цього раю рідні сини, а найчастіше невістки дорогесенькі, щоб з нами клопотів не мати. За утримання батьків вони доплачують, а в кого з нас, металургів, пенсія велика, за того й зовсім не платять...

— Різні тут серед нас є: з броненосця «Потьомкіна» один був — торік поховали... Був Горбенко, що з Чубарем працював...

Підопічна одна хвалиться:

— Все чистоті присвячуємо. Змагаємось за палату комбобуту. Ось у нашій палаті квіти найкращі, директор у наказі відзначив... Не лінуюсь, дарма що вік: стілець поставлю на стіл, vide-рус і обожур витру,— хвалиться бабуся вдоволено.

Металурги з цих чистух підсміхаються:

— А за міцний мир у палаті ви боретесь? — і до Єльки: — Між нами, дідами, мало чвар, а жінщини, вони ж рідко коли помиряться. Та хоче радіо, а та ні, та квартиру — зачини, а та — відчини.

І гуртом уже потішаються над тим найлютішим з підопічних, що все вимагає в директора бюст вождя із чулану витягти й на клумбі серед двору поставити...

— Без бюста він, бідолаха, заснути не може.

Отак і живуть. Є самодіяльність: хор, струнний оркестр, є також бригада рибалок...

Одній з підопічних Єлька так сподобалась, що вона їй навіть гарніньке платтячко подарувала, доньчине якимось чином у неї завалаялось...

Єльці тут воля. Поробила своє, і хочеш — читай, хочеш — їди собі в ліс. Після невизначеності, загубленості в круговертях життя якось одразу прижилася, відчула себе невимушено, відчула свою

незайвість. У вільний час любить блукати плавнями. Черевики скине і боса по землі, відчуваючи її дух, її теплоту,— тут можна ходити босій. Якби в місті по асфальту пройшла — затюкали б: оце вискочила звідкись, як гола з маку! А тут, серед Скарбного, хоч на голову стань — ніхто не зауважить, не обсмеє. Може, так і житиме? Буде за няньку цим старим людям — людям спокійного смеркання. Зостаються ж людьми і тут, згасаючи в цій обителі смутку і старості. Та все які люди — були славетними на заводах, на броненосцях були, на барикадах... Для таких не важко Ельці розносити миски в їдальні, в колишній чернечій «трапезній»... А потім і сама колись згасне. Із нічого постала і станеш нічим. Час усе поглинає, усе пожирає вічність. Пилюжинкою розтанеш у холодних безвістях матерії... Чи, може, це воно і є, людське життя? І, може, вся мудрість у тому, що двоє наблизились між собою, спалахнули на мить, щоб потім знов розійтись, погаснути у вічному леті...

Різне птаство кочує по Скарбному. Удень ідеш лісом, і тільки шурхне десь між віттям — погляд твій одразу потягнеться за тим птахом, який він. А то пташата з'явилися були якісь дивовижні, яскраво-сині, наче з тропічних лісів сюди залетіли, щоб подивитись, як воно тут, на Україні. Прудко літали, і так незвично було бачити тих небесно-синіх пташок, що блакитно змигують над темною водою Скарбного... Часом заглибишся в такі місця, де зовсім царство тиші, протока якась петляє, береги всі в оголених кореневищах... Вода темніє глибінню, але чиста. Наче й не тече, а тече. Скупатися можна, зовсім як мама вродила. Ніхто не сполохає, ніхто не підгляне, тільки дуби вікові з берега дивляться на дівочу красу... І далі бредеш у тишу предковичну — не знаєш, який вік на світі йде. Дуби кронясті — зелені собори Скарбного — чітко вималюють у воді свої силуети. Не раз зупиняється Елька, в задумі оглядаючи ці лісові собори з зеленими банями крон... Стала помічати плавкість ліній, про яку від нього вперше почула тоді. Небо повне ніжності. Спокій і тиша. Чого ще треба людині? Воля є, а кохання? Не судилося, мабуть. Мати одиначкою вік звікувала, мабуть, і дочці доведеться так. Знову і знову уява відтворює оту кучугурну фантастичну ніч — ніч ніжності і поезії. Про що б не говорив він там: чи про атомний вік, чи Лорку читав, чи ще щось — здавалося Ельці, що саме такого вона ждала, і наче вже й передчувала його раніш — чи вимріяла, чи бачила в снах. Якось по-новому обмислює всю передісторію їхньої зустрічі: як зароджувалось почуття, як у заціплянським повітрі наче носились якісь біо-струми неминучої любові... Коли він навіть у гамаку в себе під шовковицею лежав, обклавшись книжками, заглиблений у свої інтеграли, вона й тоді ніби смутно передчувала неминучість того, що він стане їй близьким, з відстані вловлювала душею струмисько взаємності. Чомусь ще згадувалось їй у цьому лісі оте випадкове, почуте від сторонньої жінки: «Дарую вам зірку». А він не зірку — сонце їй подарував! Сонце своєї довіри, любові й чистоти. Нічого вже, мабуть, кращого не буде за ту, схожу на маревний сон ніч із Баглаєм, ніч комишевих тіней у багряних озерах, нічого кращого за той світанок срібlistий... Зустріне іншу він у житті, з студенток найкраща буде йому до пари, не те що Елька з її оганьбленим минулим. Сподівався знайти в ній незвичайну, поетичну натуру, а вона виявилась звичайнісінька, з цілим клубком життєвих провинностей та незлагод. Не могла ж вона і його у все це вплутувати, сама йти назустріч його розчаруванню. Ну що ж — хай. За ніч і за той найкращий в її житті світанок, за них вона, доки й житиме, зостанеться вдячна Баглаєві. Доки житиме... Хіба не можна й без кохання перебути відведений тобі вік на землі? Може, цього й досить людині, може, нічого більше й не треба, крім шматини неба над головою та оцього задумливого шелесту лісу? Навесні тут тьохкатиуть солов'ї, все буде скупане в росах, а за-раз теж гарно, коли отак тихо й вечірньо і ліс у задумі. Чуєш, як

душа відає. І яке тільки людське серце! Ти його порань, до гарячої крові порань, а воно знову відживе, і знову стає добре і ніжне. Думалось Ельці, що вже ніколи й не відійде, а ось знову життя війнуло на тебе співчутливістю, і ти бачиш, що ні, що ти ще жива, нескалічена, якщо радує тебе цей ліс, і стежка чиясь, і свічада плес між очеретами...

В суботу, коли в лісі стає людно та гамірно, найкраще перебратися по буреломах через воду і виблукатися на відкриті дикі місця, де тільки й починаються справжні плавні. Подалі від галасу, від шубовсняви на річці, де зірвіголови ходять голяком, шукають трамплінів, з тарзанячими вигуками стрибають з похилених над водою дерев униз головою, у темні вировища. Лемент звідти ледве долинає; а тут тихо, просторо, блакитні обрії видно, далекі озера сяють на сонці плесами. Очерети стіною блищать, чути теплий дух нагрітої за день води, болітце зацвітає ряскою...

В'юниться стежка поміж очеретами, іде Елька, куди сама стежка веде,— у плавневу безлюддя, у плавневу безгомінь. Чапля струнконого причаїлась під очеретом, не одразу й помітиш її... Біліє лілея серед ряски своїми порцеляновими чашками... Ні, світ таки гармонійний, не все в ньому тільки розлад і хаос! Повен краси, як оте небо блакиті, тільки зумій помітити її, навіть якщо тобі гірко й боляче.

Вже поверталась назад, коли ген-ген на стежці з'явилася постать юначка. Мабуть, один із тих, що з дерев у воду шугають, а потім вибираються сюди, на протилежний берег, обсихати на сонці. Ішов назустріч загорілий, мускулястий, тіло ще блищало, мокре від води. Перше бажання було заховатися десь, бо ще в'язнути почне, але все-таки чомусь далі йшла. І це не снилося їй і не видінням було, було реальністю: наближався Микола Баглай. Вже впізнала його, і серце завмерло, ішов понурий, задуманий, під ноги дививсь. А коли глянув на неї, то аж дико якось глянув, ніби не хотів упізнати, і їй, зляканій, затерплій, стрельнула думка: був! З Вовчугів повернувся! І все, що там було проти неї, з собою зараз несе!..

Всі слова радості, щастя й привіту застряли Баглаєві в горлі, коли Елька постала перед ним. Наблизившись, навпроти нього ось тут стояла, а була якась ніби віддалена, очужіла, майже незнайома. Не поздоровкалась. Усміхнулась, але тільки кутником рота, криво, ніби не йому. Окинула поглядом, грубуватим, якимось прицінливим, як випадкового стрічного, що буде зараз до неї в'язнути на цій безлюдній стежці. Так і стояли обоє серед цієї німої сліпучості плавнів. І це вона, Елька, так примружено-вивчально, холодно дивилась на нього? Тільки змижок чисто жіночої цікавості майнув у очах, коли мимоволі ковзнула поглядом по стрункій постаті цього стрічного юнака з крапельками води на осмажених плечах. Але й цікавість була не Ельчина. Щось ніби навіть іронічне з'явилося в цьому погляді розглядання: жертва спорту? Торс єгипетський, плечі розвинуті, на веслах такі ціле літо пропадають... Дівчатам мало радості від таких, що, крім спорту, нічого в житті не бачать... Знаємо, мовляв, багато вас тут вештається таких по Скарбному з ластами, з транзисторами... «Ну, будеш в'язнути, чіплятися?» — запитував погляд. І це Елька? Де ж та, що полонила його цвітом своєї душі, рідна, щира, жаглива? Крикнути б їй щось оглушливе, стряснути з неї отой невидимий панцир віддаленості, іронічної зверхності, збайдужіння... Де ж ти, Елько? Елько тієї ночі пісенної, того поцілунку, яким опалила його на людях коло собору? Ці дні і в степах бринів Баглаєві твій голос, наймиліший, з клекотом стримуваного хвилювання, а зараз мовчить...

— Елько! — наблизившись до неї, Баглай запитав різко, вимогливо: — Де ти була? Чому така?

Їй це здалося образливим.

— Звіт хочеш почути? Ти ж чув уже там!.. Можу додати!

І заговорила. Слова вибухали якісь майже вульгарні, руйнуючі, ішли ніби зовсім не з її, не з Ельчиних уст. Про якийсь комбикорм у соборі, про потоптанку, що раннього кохання спробувала, ще піддівком будучи... Та й що дивного? Адже байстрючка! Хіба з таких путящі бувають? Тільки й ростуть із таких повійниць! Поїдеш, казали, курити навчишся, по ресторанах тебе поволочать... Була й по ресторанах, а він що думав? І зараз з ресторану йде. Ні сорому не боїться, ні ганьби. Душа задубіла, стала як шкура на колгоспній клячі — вже ніякого болю не відчуває!..

— Перестань! — Баглай міцно стиснув її за руку. — Ні слова більше. Вульгарна, жалюгідна гра!

Було ясно, що вона навмисне набалакує на себе, знаходячи якесь люте вдовolenня в цьому самопаплюженні, навмисне виставляє себе в ролі пропащої, розгуляної, яка все пізнала, все переїшла.

— Я не хочу цього слухати, розумієш? Ти не така! Я тебе знаю краще, ніж ти сама, знаю, що ти... — але того слова він так і не показав.

Елька присмирніла, похнюпилась перед ним. Потім, зітхнувши, обвела поглядом плавні:

— Чому в природі все таке гарне: небо... вода... очерети... А в людському житті?

Баглай з ласкою взяв руки її обидві, дивився на плечі, що стікали плавко, оголені більше звичайного... На опущені, з припаленими кінчиками виї дививсь, на болісний посмик губів... Нічого понад це! Вінець життя у тобі. І щастя жити від того, що відкрив для себе оцю відднині найближчу людину...

— Ти був... у наших Вовчугах?

Так, він був у Вовчугах! І йому все про неї відомо, все він чув від людей про Ельчине життя, — розважне, добре слово про неї чув...

Невідривно на неї дививсь. Святе й зараз. Святе й чисте, як сонце, створіння! І не чув я, що злітало зараз із твоїх уст. Все оте вдаване, навіяне, награне — то не ти. І навіть якщо уява щиро нагнітала все це, не вір і крикам власної уяви, ти краща за них!

Елька задивилась кудись на плеса далекі, що сонцем очі сліпили. За озерами знову озера — озера білих лілей, качок важучих, неляканих, пружнокрилих...

— Є щось сумне в цих просторах, — сказала після мовчанки.

— Не треба сумного! — відмахнувся Баглай, але теж замислився. — Простори завжди мають в собі щось сумне... Безкрайність степів і, мабуть, океану теж... Так само ж помічено, що є щось скорботне в погляді закоханих: прекрасне чомусь часто буває сумним...

— Один сказав мені колись: шукачка свободи... Як лайку сказав... А воно ж і правда... шукачка, — і в голосі їй забриніла іронія, гіркість. — Та таки ж знайшла! Бо любов — це ж, мабуть, і є найбільша свобода...

— Як це ми зустрілися тут? Ожина кусюча, очерети, стежка безлюдна... і раптом ти. Просто містика якась!

Елька звела очі на нього:

— Я вмерла б, якби ми не зустрілись.

І погляд її став глибоким, як там, коли вперше побачив її на своїй Веселій через Ягорів паркан. Не було вже у вічу того, що перед цим навіювала на себе, навмисно навіювала, мовби від чогось захищаючись... Було зараз зовсім інше: вловив затаєну, болісну жагу чистоти й кохання. Жестом вродженої турботи й ласкавості зігнала йому комара з плеча, а рука так і затрималась на плечі. Відданістю, любов'ю світився її зеленавий погляд, очі стали криницями бездонними, знову наскрізно саянули слізьми, як там, біля собору.

— Любий ти мій...

«Сам ти не знаєш, що ти зі мною робиш,— могла б сказати йому.— Біля тебе я вдруге народжуюсь, біля тебе знову людиною стаю!»

Сліпнучи від власної ніжності, Микола пригорнув, обійняв її. Чапля поблизу, розгонисто змахнувши крилами, злетіла над сонцем, над очеретами.

Стояли, вмерши в обіймах.

Будуть ще вам місячні ночі Скарбного, будуть ще вам сиві тумани і роси по пояс! Порадують русалковим плескотом на глибинах, замінять волохатими тінями по кущах. І в спалахах сполохів ще побачите своє Скарбне, у сплесках неба голубих, невагомих, коли весь простір ними трепеще, і наелектризоване небо дихає грозово, і освітлюються до самих безодень ущелини хмар. Йтиме гроза, і шумітимуть дерева, по-нічному високі і якісь розп'яті, хрестаті...

Ще й ранки будуть гожі, післягрозові, коли нема вже химерностей ночі, волохатих тіней, нема спалахів, таємничості, видіння — тонконогі комахи бігають по воді, вода корінь мис, і дівчина, приготувавшись до купання, стоятиме задумана між дубами на рідколіссі берега, і сонце молоде цілуватиме перса дівочі... Так буде: сонце хвилясте біжить по водах Скарбного, ледь торкнутих вранішнім рухом повітря, світляні зайчики, відбившись від води, перебігають по берегу, по голих кореневищах, хвилями тіней і світла біжать по щасливих обличчях закоханих, по тугій карбованості гіллястих вікових дубів...

Навіть ті, в чиїх душах живе поезія урбанізму, мріють хоч раз провести вихідний поза містом, з ночівлею на Скарбному. Від танцмайданчиків та радіол, від асфальтової задухи й заводських димів втікають сюди, до музики жаб, до плюскотіння води й комариного дзвону.

Комарі тут найбільші в світі. Але й перед комарем горожанин не пасує, радісним стає саме збирання в дорогу, коли заводчани гуртуються, мов у далекий похід, і лунає над ними підбадьорливий голос ватажка:

— Що ж, рушимо, братці? Підемо на луки-базавлуги комарів, як ведмедів, годувати!

Із цією запорозькою примовкою, з рюкзакками на горбах один за одним до автобуса.

І ще й не звечоріє, як на круто обривистому, переплутаному корінняччям та буреломом березі Скарбного, де було колись стійбище первісної людини (школярі не раз знаходили тут у вимивинах берега мамонтові бивні та кам'яне знаряддя наших пращурів), на кожному закруті річки влаштовує собі стійбище людина ХХ віку. Веселими голосами вилунюють стійбища, лаштуються трини, з'являються казанки, будуть тут каші-саламахи чумацькі, юшки подвійні та потрійні, будуть розмови до півночі...

І от уже яскріє вогнище на високому березі між дубами, патлате полум'я обіймає казанок, бутить болотяний бугай в очеретах — темрява заливає плавні. Звечора небо грозою полякало людей, крізь темні дерева лісу кілька разів сяйнуло невагоме майво нічне, потрепетало голубим і щезло, кудись на Дніпро хмару потягло. Знову тепла ніч владує повсюдно, хвилює загадковістю, духом плавнів, духом степового літа. На чорторях, у глухих заводях, де соми та щуки звечора з плюскотом скидалися, тепер головаті водяники виглядають з латаття, а з гушавини потойбіччя, з-поміж буреломів мавки зацікавлено прозирають на людей,

що зібралися довкруг вогнища,— мавкам та водяникам теж кортить дочути людських розмов.

— А немає ніде краще, братці, як на нашій планеті! Земля — вона моя Зачіплялка! І не хочу я міняти ці козацькі дуби чи пальми Індії на жужелицю інших планет...

— Не та вже планета, що плекала рід людський, порушилась на ній рівновага життя. Людина ж і порушила, дисгармонію внесла. Практичні знання випереджають духовний розвиток людства — звідси всі нещастя. В той час, як інтелект робить божественні відкриття, пристрасті залишаються на рівні нашого патлатого прашура.

— Товаришу інженер, я й не знала, що ви скептик. Може, ви ще й догматик? Давайте краще співати!.. Туман яром, туман долиною...— заводить високий жіночий голос і, ніким не підтриманий, гасне.

— ... Світ ірраціональних емоцій — отам гніздиться звір. Звідти всі злочинства, культи, війни, звідтіля, мабуть, прийде і те, що працю нашу перетворить на атомний шлак... Отуди б докопатись, до тих потаємних глибин! Та не поширюється влада здорового глузду на ті темні печери інстинктів, там варвар і досі дрімучо живе... Від його поштовхів часом планета здригається...

— Чого там? Обехеєс працює. Закохані, як були, так і є... Планета живе, зеленіє, з орбіти не збилася...

— Загрожують збити.

— Старе... Не раз уже людям здавалося, що світ завтра піде на звалище. Різні бузувірські секти прорікали день і годину настання отого самого страшного суду. І тепер знов стара пісня на новий лад, розвели скиглії... Кінчить, мовляв, рід людський самозгубою, зостануться після вибухів тільки миші та скорпіони... Було, каркали, а планета є, ще більше розквітла, великих вчених рід людський народив, поетів, філософів... Нові квіти виводили генетики і нові плоди... Тільки хворому на печінку може здатися, що завтра — то вже Помпея. Ні, не Помпея там!

— Дикі сили, вони ще себе покажуть...

І знову похмурість перебито жіночим високим заспівом:

За-а туманом ні-і-чого не видно, за тума-а-аном...

— Знов своєї. Якось у цех дзвоню від директора, а ця голова якраз трубку взяла. Що там, питаю. І чую у відповідь: за туманом нічого не видно! Дим такий та курява, мовляв, у цеху...

— Доки на світі будуть закохані, журитися нічого.

Слухають водяники над темними чорторіями, головато занішкнувши між лататтям; слухають мавки, закохані в мову людей, чують голос дівчини біля того поганського вогнища, ласкавий, довірливий:

— Микольцю, як гарно тут... Який цей ліс увесь чистий... І вся ніч без зла.

І хлопець прихилиється головою до її голови, ще мокрої, недавно скупаної, волосся так свіжо пахне лататтям...

— А ви чули? Елька ж наша як співає! Баглаї співучих люблять. Ану, майбутня невісточко, починай!..

Тільки видно дуба зеленого,
Тільки видно хлопця молодого...

З молодой, з красивої душі ллється спів! Повноголосо, розлого, аж луна покотилася берегами, і плавні занишкли, і ніч заслухалась.

На голос пісні до них добувається з берега ще один. Виник ніби з води. Причалив човна, вичалапкує на берег — зі списом у руці, в капелюсі крислато.лу. Раменястий, дужий, наче велет наших часів. Сивий вус при світлі вогнища сріблясто блищить усміхом привіту чи насмішки. Запорожець живий! З куреня! Із снів, із видінь Великого Лугу просто до них, до яскравого їхнього вогни-

ща. Курінний або бунчужний, що триста літ пролежав під сивим курганом самарських степів. Але чому ж замість списа буденне весло у руці? Чому в капелюсі химерному — капелюсі металурга від печей?

— Я не водяник, не полохайтесь... Зачув нашу зачіплянську та й завернув. А вона ж веде чисто, як майстер свою плавку веде... Його впізнали: батько всіх металургів, Лобода-ветеран.

— Ізоте Івановичу, з самого вечора вас ждемо! Вже й у вашу богадільню за вами ходили.

— З поверненням тебе, Іване...

Двоє людей зішлись біля вогнища, чоломкаються, як батько й син.

— От тепер розумію, кого нам бракувало: Ізота Івановича! І вже знову всі довкола вогнища сидять, шанобливо пригортають старого металурга.

— Кажу ж, на пісню поплив... Де зачую — співають, туди й пливу... Ото теж наші затягують, десь за Бабиним Коліном на Журавлиному.

— Поділіться ж досвідом життя з таю...

— А що, паную. Скарбне від браконьєрів стережу. Бачили табличку при вході до лісу: «Хто посадить дерево — того і внуки згадають. Хто зламає — того й діти прокленуть»... Моя то програма.

— Не скучно вам тут, Ізоте Івановичу?

— Чого скучати? Ятері маю, догляд є, і кіно безплатне... Запорожці ж доживали віку по монастирях. В молодості на коні, а настане час, прощається з товариством, три дні п'є-гуляє в Києві на Подолі, а потім аж до Межигір'я навприсядки штаньми вулицю мете. Одгуляв — і прощай, життя земне, прощай, суєта-суєт, відтепер він тільки на небо дивиться... Ну, а я на свої дими заводські...

— Спасибі, що ви Єлку нашу в трудну хвилину підтримали, до діла прилаштували. Попрацює, а там ми її до себе в цех заберем, поповнить робітничий клас. Вчитиметься, набуде фах, згодом ще й на електронну машину сяде!..

Старий металург добув дюльку, натоптав тютюном, запалив.

— Має людина в собі такий живчик — бажання робити добро... Коли зробиш комусь бодай маленьке добро, як стає на душі легко, чисто. Казали колись, — гомонів далі старий, — що у людини на плечі, і на лівім, і на правім, сидить невидимий... товариш Дух, так його назвемо. Один сидить, підказує: роби добро, а другий у друге вухо нашіптує, підбиває на зло... Думаєте, зараз їх нема? — Здається, він усміхнувся. — Носимо й зараз. У кожного з нас сидить на плечі, і на лівому, і на правому... До якого тільки дужче дослухаєшся...

У химерностях ночі, в плетиві тіней здається присутнім, що на плечах старого і справді сидять оті невидимі, причаїлись під крилами капелюха нахохлено, волохато.

— Біда тільки, коли задрімає товариш Дух... Не можна йому цього... Хоч у міліцейських кашкетах, а кожен повинен чатувати біля самого вуха: на посту не сплять... Ось, кажемо, більше сала та м'яса на душу. Це, звісно, добре. Без цього не проживеш. Ну, а як не стане по пуду сала на душу, як жиром її заллемо, то вже й щастя по вінця? Ніякого болю вона тоді не почуватиме? Нічого їй більше й не треба?

Допалив дюльку, до старшого Баглая звернувся:

— А як же там, у світах? Які плавки дають?

БХІЛАЙСЬКЕ ВОГНИЩЕ

Скрізь побував, всього надивився, а скажу вам: нема країни кращої, ніж правда.

Почалося звичайно. Викликали, питають:

— Товаришу Баглай, полетиш?

— Куди?

— В країну чудес...

Ще б пак не полетіти!

У Москві, доки збиралися, Мавзолей відвідали, кремлівські оглянули собори. Теж краса!

Із зимових речей начальство порадило нічого не брати, і ми, хоч надворі хурделиця мете, з'явилися до літака в самих костюмчиках, в черевиках легеньких, адже ж летимо в країну вічної весни, вічного літа! Мороз аж пищить, вітер пробирає наскрізь, та все ж ми в доброму настрої збігли по трапу, мотори заревли, і — прощай, земля, прощай, зима біла. На трасі в нас була ще одна посадка, зима нас ще й там притисла. Приземлились — ніч, завірюха. В літаку залишатись не дозволяється, біжіть у готель, бачите, ген-ген блискотять вогники... Побігли, тільки трохи вгрілися, давай назад, далі летимо. Знову марафоном через усе аеродромне поле до свого лайнера. А в літак не пускають, дверцята замкнуті, льотчиків нема.

З нами, українськими металургами, летіла ще велика група нафтовиків десь із Башкирії, з сім'ями, з дітьми, у них і діти пороздгані — адже ж у тропіки летять... Збились ми купоно під крилом у своїх піджачках, обступили малих, щоб хоч їх трохи прихистити від вітру, пританцювуєм та, звичайно ж, вихваляєм наш рідний сервіс. Іншого разу, мабуть, запалення легенів скопив би, а тут відбулись самими дрижаками, ніхто навіть і нежитю не нажив, — от що означає бути в польоті, тримати нерви в кулаці.

Одне слово, летимо вже через Гімалаї. Сяйво снігів, сліпучість небес, чистота вічності.

Прощайте всі: і ти, жінко, і ви, дітки, і ви, хлопці з мартена, дорогі мої «мартини». До побачення й вам, бюрократи, не скоро з вами тепер зустрінемось... Летимо туди, де вас не буде, де справді, як на іншій планеті, тільки руда в надрах, а все інше починай спочатку.

Що ми знали про Індію? Країною споглядання вважають її, а для нас вона має стати країною діяння, напруги, перших найважчих плавок...

Ночівля в Делі, з балкона цілу ніч парко троянди пахнуть, вранці вулицею оркестри, барабанщики в леопардових шкурах (був там у них саме парад з нагоди якогось свята), важка піхота на бойових слонах... І після цього знову дорога, й нарешті тропіки. Солодкавий запах квітів тропічних, нам не знайомих, цикади тріскають, як кулемети, голодрана чорноока малашня накидається звідусіль:

— Бакшиш! Бакшиш!

Вдома у нас ще зима, а тут душно, як у печі. Сідаєш в автобус, за металеве не торкнись — опечешся!

Стали ми жити на цій бурій, аж червонястій землі, в самому серці найзасушливішого їхнього штату. Розповісти б, як, по своїй необхідності, корнфлекс пробували їсти виделками чи як широкими штаньми їх дивували? Дечим і вони нас дивували теж. Вразило найперше: завод відкритий усім вітрам, зовсім розгороджений! Згодом його обгородили, зробили прохідну, як і в нас. Поряд з мартеном, під робочим майданчиком, базар! На ходу щось варять, шкварять, тут і горох продають, і банани, всі жуйку

якусь жують із листя... Між людьми й корови блукають — це в них повсюдно... І кастовість, звичайно. Коли він начальник — то вже інструмент у руки не візьме, менші для цього є. Контрактор-підрядник у них важлива особа, сам укладає контракт на роботи, людей набирає сам, без відділу кадрів. Виконали роботу — по рупії в зуби, а суму собі кладе. Дешева людська праця в них. Буває, механізми стоять, а землю жінки на головах корзинами носять... Ну й те, що моляться всі. Перш, ніж на зміну заступити, він поклони б'є, на сонце молиться. Та все це дрібниці буття. Головне, що в роботу ввійшли ми впевнено і з тамтешніми людьми швидко здружилися.

Був у мене підручний по імені Рангар, сімейний уже, старший доньці вісім років, все він її вихваляє.

Якось кажу йому жаг-ама:

— Рангаре, в тебе дочка, в мене син такого ж віку... Може, будем сватами?

— Давай, містер Іван! Вона в мене білій-білій, як у вас! І запрошує в гості. Живе, звичайно, скромно, без розкошів, у них у багатьох там житла такі: чотири палиці і рогожа зверху... Та все ж кавою почастував і доньку виставив на оглядини. Красуня, нічого не скажеш, але де ж там білій-білій? Як циганча!

— Згода, кажу. Славна буде невістка. Породикаємось.

І після того він справді зі мною, як з родичем: цілковита довіра, щирість, відвертість.

А Таратуті це чомусь не сподобалось.

— Що ти все водишся з цими чорношерстими? — питає мене, коли я повернувся від Рангара.

Різонуло мене це слово, де він його і взяв. Але я промовчав. Тільки перед сном, коли вже й пропелер свій ми на ніч ввімкнули (підвішений до стелі такий вентилятор, що зарятовував нас від духоти), Таратута знов до мене:

— Образився за них? Кинь ти, Іване. Яка може бути дружба з бакшишниками?

— Вони до мене по-людському, і я до них по-людському.

— Хіба вони розуміють по-людському? Англійці їх привчили одне розуміти: кулак... А нас вони тільки обциганюють на кожному кроці.

Англійці з ними справді не панькались, до них місцеві в кіно не ходили: квас не для вас. А в нас індійцям кіно безкоштовне, і хоч нічого й не розуміють, а йдуть, та ще цілими сім'ями, забирають з собою навіть немовлят, — жінки їх у себе за спиною, у вузликах носять.

— Глухий, — кажу, — ти, Семене, до людей.

— Ну, ходи, родичайся з ними.

— І родичатимусь.

— А я, — каже, — не терплю самий дух, що від них іде.

Це він про те, що індійці мають звичай голову мастити кокосовою олією. А спека ж така, що часом і олія перегорає, розкладається... Кондишеном поки що не кожен там має змогу користуватись...

— Пожив би ти, — кажу, — в їхніх умовах, Таратуте, цікаво, яким би духом од тебе понесло. А то запросили тебе, як людину, платять тобі, та ще й більше, ніж своїм...

— Мені Союз платить, — буркнув Таратута. — Брататися з ними я не наймався. Недобрий? А я й не збираюся для всіх бути добрим... Людина найдобріша до себе.

Так і не порозумілися ми з ним. Та все ж, коли надійшов день народження Таратуті, ми з хлопцями вирішили відзначити. Для згадки від своїх заводчан подарунок іменинникові піднесли: лампу настільну з підставкою у формі Тадж-Махала. З білого нефриту, гарненько зроблений, багато в них майстрів на такі речі. Подарували, повеселились. А через кілька днів бачимо цю лампу

з Тадж-Махалом... у сусіднього бакшишника! Очам своїм не повірили: звідки взяв? Виявляється, збув йому іменинник. Образило це нас. Гаразд, на «Волгу» людина збирає, хоче після повернення в Союз «Волгу» експортну взяти, але ж і поводитись так... як на мене, то чорт із нею, з тією «Волгою», коли отак її добувати!..

— Слухай, Семене,— кажу йому, коли після зміни з заводу вийшли,— чого ти через Гімалаї перелітав?

— Того, чого й ти: рупій заробити.

— Я,— кажу,— не того.

— Ну да, ти, звичайно, подавати руку братньої допомоги...

А я тебе питаю: за яке спасибі ми будемо їм оцей металокомбінат? Цим комбінати, тим асуани... Та що, в нас дома дівати нікуди? Латками не світимо? Доки нам бути для всіх білими неграми? Ти спершу мене, вітчизняного роботягу, забезпеч яким-небудь джіпом, а тоді вже й іншим виказуй щедрість за мій рахунок.

— А я,— кажу,— інакше міркую: тим-то, може, й дорога наша поміч, що не від жиру вона, не від зайвини.

Зайшлося знов про ту лампу, що так нам Таратуту освітила. Таратута й не заперечує: так, здав на перепродаж бакшишникові.

— Мені зараз кожна рупія дорога. Бачиш, тільки «Чаар-мінар» і кюрю,— «Чаар-мінар», тобто «Чотири мінарети»,— це найдешевші з їхніх сигарет,— а ви до мене із своїм Тадж-Махалом. Нащо він мені? Краще його на валюту перевести.

— Дешево ж,— кажу,— ти пустив на торг нашу дружбу і честь металурга.

На місцевкомі довелось розглядати Таратуту. Некрасива ця історія з лампою була, як з'ясувалось, тільки ниточкою від клубочка. Зв'язався наш Таратута з бакшишниками, потай веде з ними різні гендлі. Сьогодні він обдурить бакшишника, завтра той його, вони його навіть частіше, комерсанти з них будь здоров. А на такому ділі, звісно, дружби не збудуєш.

Постановили: за двадцять чотири години щоб духу твого тут не було. Щоб не поганив барахольник колонію радянських спеціалістів!

Того ж дня і відправили його.

А ми з братами-індійцями через кілька днів нову піч ввели. Коли пускали, дуже важко було, жарота замучувала. Працюєш весь час мокрий, як хлющ, задихаєшся,— працювати доводилось в кисневих ізолюючих апаратах.

Першу плавку нарешті даємо, раді всі. Летється небачений у них тут метал, а мимо нього— просто через цех!— бродячі священні корови... Поважно, царствено, неляжливо проходять мимо резпашілих вагонеток-ізложниць, що аж розжеврілись від налитого в них металу. Пройшли, освятили і пішли собі з цеху. І їх не чіпай, індійці просять їх не чіпати... Людей понасходилося— диво ж, перший мартен, малі до самої печі лізуть, доводиться відганяти: пічка нова, газить, як би не почадили наші індійчата...

Стоїмо з Рангаром, дивимось на вогненну лаву, що летється в ковші двома потоками: в один ківш і в другий.

В Рангара очі повні сліз. Схвильований, питає, як вгадати, де летється шлак, а де чистий метал... Адже ж обидва потоки ніби однакові.

— Де шлак іде, Рангаре, там іскор немає. Тільки чистий метал, коли летється, дає оті мерехтючі сузір'я... Шлак не іскрить, розумієш?

Це йому сподобалось:

— Добре запам'ятаю, містер Іван: шлак не іскрить. Тільки чистий метал іскрить.

Із лісів та з гір приїхали племена з самодіяльністю. Чоловіки в якихось рогах, жінки в рясних прикрасах... Пізніше і ми їздили до них, вони танці влаштовували просто біля автобуса... Поступово налагоджувалось життя. Головне зроблене: пішов, летється ін-

дійський метал! Встаєш уранці, приходиш на роботу, обійдеш печі, оглянеш ковші, шихтове подвір'я, наявність шлакових чаш... Одне слово, зробиш усе, що й належить тобі, як сов'єт-експерту. Бо я хоч і поїхав звичайним сталеваром, а функції лягали на мене начальника зміни. Все, що навчили ви нас колись тут, Ізоте Івановичу, все згодилось. І важливо ж не лише розказати, а й самому показати — в нас, металургів, діло таке. І правду скажу, в нас без кастовості, ніякої роботи наші хлопці не цурались. За це вони всі — від і до — металургів наших поважали. Українські металурги заступають на зміну — можна бути спокійним. Треба, то сам і плавку пустиш, треба, то й отвір сам закриєш, візьмеш списа, то сам і проб'єш, іноді й за підручного станеш його роботу зробити, бо то ж не майстер, що не був свого часу підручним!

З собою не рахувались. Часом, тільки повернешся з роботи, помився, сів у доміно з хлопцями поклати чи за книжку взявся, а тут уже мчить джип заводський, записку тобі подають: «Містер Іван, просимо негайно в цех...» Хапаєш кепку свою сталеварську з окулярами і знову туди... Іноді, бувало, по вісімнадцять годин з цеху не виходили. Здоров'я не підводило, спеку їхню витерплювали, може, тому, що організм у нашого брата металурга жаростійкий, звичний до будь-яких температур. Адже і в нас у цеху влітку, буває, на площадці температурка така вискакує, хоч яєчню смаж..

Звик і до сонця в zenіті. Ідеш удень у брилі тропічному, а від тебе тіні зовсім нема, таке там сонце. Ну і палить відповідно, аж поки не настане період мансунів, тобто період злив таких, що з неба на тебе, як з ковша, ллє. Під час мансунів особливо ясно бачиш їхні контрасти. Той голий-голісінький, в одних трусиках на роботу чеше, в іншого — парасолька над головою, а ще заможніший — той у нейлоновім плащі...

У Рангара тим часом невісточка моєму Петрусеві росте. Гляну на неї, і одразу рідне усе попливе перед очима. Дніпро блакитню саяне і наше Зачіплянка зачервоніє вишнями, згадається, як у підшефних соняшники цвітуть... Є соняшники і в них, але там вони тільки як квіти, як рослина декоративна... Промайне біля соняшників Рангарова донька в своєму сарі, мимоволі подумається: а що? Що ми знаємо про прийдешнє, про те, як наші діти житимуть на землі? Може, й справді захочуть не знати меж, бар'єрів, і колись оці зірки індійські оченята побачать наше небо українське і бурі дими вночі над заводами? Може, з'явиться і на нашій Веселій індійське дівча з любов'ю своєю, з своїми піснями, з танцями, і ласкаві води Скарбного торкнуться тих загорілих, Гангом у дитинстві омитих ноженят?

У вільний час ходимо в гості до наших індійських друзів; крім Рангара, маємо й від інших запрошення, бо вони, дарма що народ бідний, без статків особливих, але гостинний: люблять, коли до них приходять. А до того ж були серед їхніх сталеварів і кілька одружених на наших запорізьких та мариупольських дівчатах — познайомились, коли індійські хлопці відбували практику на наших металургійних заводах.

— Приходьте на український борщ, — запрошують.

І як зберемось, то хоч душу відведемо — пісень своїх наспіваємось. Бо дедалі дужче душа прагла домівки. Іноді, бувало, таке накопиться, що місця собі не знаходиш.

А потім ота пригода, що сталась зі мною, наробила такого переполоху...

А було так. Одного вихідного виїхали ми всією колонією автобусами на масовку за місто. Є там у них велике озеро майже в самісіньких джунглях. День минув нормально: були співи, й веселощі, й ревнощі, бо де жінки вплутаються, без цього ж не обійдеться; не секрет, що й сухий закон штату було того дня трохи порушено. Але що я нібито вхопив тоді зайвого, як потім дехто

мені закидав, то це не відповідає дійсності. Не шотландське віскі причина. Просто накопилось щось, як це іноді з людиною буває, і засумувалося, і товариство тебе вже не радує, взяв би й пішов собі світ за очі кудись...

Озеро широчезне, більше за оці плавні Скарбного, контур протилежного берега вабить загадковістю, він аж синюватий, імліється, бузковіє в далечі... Просторинь така, як отам на Пониззі в нас, де Дніпро розлився навпроти села Військового, де в сорок третьому наші його форсували... Вони форсували, а ти?

«Пливи»,— наче штовхає мене хтось.

І я поплив.

За розвагами ніхто й не помітив мого дурацького запливу.

А мене наче якийсь біс штовхає все вперед та вперед, туди, де ніхто ще з наших не був, туди, де синіє...

Що там, думаю? Який той берег зблизка? Звідси ж він був чимось схожий мені на смужку дніпровського берега, де щоліта заводські дитячі табори дзвенять, де й мій Петрусь, може, зараз з діворою футбол ганяє. Так мені раптом гостро все уявилось — і загорілі його ноженята в «сиротах», і руки в подряпинах, і дитячі жарти його чую, і вже ніби вдвох ми розглядаємо отой камінь скелястий, на яким викарбувано по міді, що тут загинув у бою з половцями славний витязь Святослав Ігорович. Коли затоплювали пороги, видобули ту мідну плиту знизу й перенесли на інше, на високе каміння, і вона тепер, ви ж знаєте, опинилась саме на території заводського піонерського табору. Все те згадалось, і зачепило на душі, і наче туди, до того рідного берега, я пливу.

Мах за махом, неквапом, економлячи сили, та тільки одного не врахував я: що й вітерець може дмухнути. А він дмухнув, та й добре, як ото і в нас, буває, надвечір зніметься на Дніпрі низовик. Тепер хочеш не хочеш, а мусиш плисти вперед, бо як поверну, думаю, назад, то хвилиною захльосне. Пливу. Правду кажучи, сподівався я, що буде це ближче. Підлітком не раз Дніпро перепливав, завжди почувався на воді впевнено, а тут аж острах почав приймати. Може, тому, що вечоріло. І від своїх віддалився, більшу половину проплив, і протилежний берег мовби не ближчає.

Скажу тільки, що й смерк мене на воді застав. В тропіках темніє одразу. Не знаю хто, чи могутній дух запорожця якого-небудь мене серед цього озера присоромив, чи синок мені з берега руки подав, тільки добувся я таки берега! Але зовсім не схожий це був берег на наш, на дніпровський. Без каміння, без ступу запашного... Темрява, хаці якісь, а довкола під ногами: ш-шу! ш-шу! гадюки. Не знаю, чи й справді їх стільки було, чи так уже мені з переляку здалося. Стою голий у тій тропічній темряві і кроку ступити далі не зважуюсь, всюди стріляє отой гадючий шурхт, всюди ввижаються мені переплетені зміїні клубки, і про тигрів-людоджерів, звичайно, згадалось. Нахилився, розглядаюся, де б вибрати дерево міцніше та вище, заберусь, думаю, на дерево, і хоч воно не зовсім личить сов'єт-експертові, а цю ніч доведеться переночувати по-мав'ячому.

Дерева високого не нагледів, все якісь покручені маняки стоять, зате вдалині, десь на березі озера, бачу, вогник проблискує! Всі люди на світі, мабуть, переживають одне й те ж саме, коли в отакому становищі раптом побачать вогник живий. Ще не знаєш, що він тобі віщує — порятунок чи, може, загибель, хто розіклав і як зустрине тебе, але ти чомусь віриш, довіряєшся йому, вже ти ладен бігцем кинутись до нього крізь ніч, крізь гадюка в химерному плетиві заростей тропічних.

Хапаю якусь лозиняку і, ганяючи нею по траві, як косар косяю, щоб гадюк розполювати, починаю пробиратись туди, на той людський світлячок.

Рибалки то були. Вогнище таке, як у нас оце, і вони сидять кругом вогнища, вечерю собі варять. З-поміж гурту вирізняв-

ся старий один, ватажний такий чоловік, борода сива, апостольська.

Не знаю, пришельцем з якої планети я їм видався — голий, дикий, без'язикий експерт, що не знає й слова по-хінді. Але що цікаво — не з ворожістю вони на мене дивились, а тільки з подивом, з бажанням розгадати мене, збагнути й, можливо, чимось допомогти. Ось такими поглядами й повинні — всюди, завжди! — дивитися люди на людей...

Я, звичайно, залементував на всіх суржиках світу, заволав, що мені, мовляв, треба на той бік, бо мене там ждуть, розшукують, я заблукався, відбився від своїх, — як дикий, я вимахував їм руками у темряву озера й лементував безладно, не зовсім і до тям, та все ж, як не диво, вони мене... зрозуміли. Ватаг їхній, старший рибалка, похитав головою: неможливо, мовляв. Переплисти його неможливо, це озеро. Навіть удень. Отже, й не ламай собі голову, чоловіче, не гарячкуй, отямся і показав жестами цілком ясно: повечеряємо і будемо спати. Показав навіть, як ми будемо спати, поклавши голову на руку, і як небо оте, замість коври, нас своїми планетами та галактиками вкріє.

Вечеря наша була, як у святих: риба, сіль та відварений у воді рис — ніяких домішок цивілізації.

Буйна незнайома рослинність оточувала нас і наше багаття. У відблисках його я бачив листя величезне, лопухи якісь тропічні. Коли рис відварився, молодий рибалка пішов і нарвав тих лопухів, акуратно розіклав листя за числом присутніх: першому поклав мені, потім старому рибалці, потім усім іншим. Моє місце було скраю від заростей, найближче до тигрів-людоджерів, до всіх тих жахів, що мені ввижалися, і спина моя, мабуть, сама їх почувала, бо мимо моєї волі нервовий дріж по ній раз у раз пробігав. І хоч я нічим не хотів виказати свого внутрішнього стану, але старий їхній помітив моє самопочуття, скоріше не помітив, а відчув. Такі делікатні, душевно-тонкі були ті нічні люди. Лець вловимо кивнув старий у бік молодих, і вони його зрозуміли, одразу мовчки перейшли й сіли зі своїми листками-серветками з другого боку від мене; таким чином, я був тепер захищений ними від усіх тигрів, що досі блукали в моїй уяві. Вийшло так, що я опинився тепер у центрі, на почесному місці поруч з їхнім ватагом. Така то була наша тайна вечеря.

Повечеряв я добре, щоб набратися сил, бо не покидала ж мене думка, що плити мені вранці назад.

І спати вони мене покладали в курені не скраю, а поміж себе всередині, покладали так лагідно, дбайливо, ще чимось і прикрили від комашні. Не до сну мені було. Хто ці люди? І хто я для них? І чому ми, випадково й так неприродно зустрівшись, уже як брати? Є в них щось первісно-таємниче, безмірно далеке від мене, в цих людях, що з правіку живуть на своїй аж червонястій землі, усе в них інакше, і водночас вони чимось зовсім близькі мені... І хоч померлих своїх вони спляють на кострищах, а від хвороб лікуються тим, що носять в мішечках дрібки землі, прикладені до живота, а чорні чуби свої надстригають для того, щоб матері їхні покладали ті чуби у храмах якимось їхнім духам, — через усе це переступивши, я прагнув їх зрозуміти. Чому вони такі? Чому такі звичаї в них? І що то була за прамова, і звідки оті осколки спільності між санскритом і нашими мовами, в яких у всіх спільними є слово «мати» і «хліб»? Розселення пастуших племен? Порвалася єдність якась? А чому порвалася? Непереконливо це для мене. Часом переконливіше яке-небудь фантастичне припущення, що всі ми пришельці з далеких якихось планет, були в мороці мимувшини викинуті сюди із своєю єдиною прамовою, з людською праєдністю, яку втратили потім і яку віками не спромоглися відновити...

Різні такі думки туманили голову. Таке навіяла мені ця

країна чудес. І хоч нічого особливого ніби й не було в тому, як вони до мене поставились, але там і це мені здавалося особливим. Нічого не знають про тебе, вперше бачать, а прийнятий ними, як друг. Чи, може, такими якраз і повинні бути стосунки між усіма людьми на землі? Ще думалось у ту безсонну тривожну ніч, звичайно, про наших, про учасників гуляння, бо стільки ж завдавав їм клопоту, прикромів і тривоги. ЧП! Пропала людина! Зник один з металургів! Втопився, чи заблукався, чи де він чез? Але нема! Та про таку подію негайно мусять сповіщати посольство! За такий випадок не одного там спитають, комусь припечуть так, що аж в Союзі оглянуться! Каятьба мене мучила, терзала совість перед товаришами. Хвилинний настрій, щось тобі намарилось, вдарило в дурну твою голову, і ти, ні про кого не подумавши, пустився, як хлопчак, навмання на оте синювате... Серйозний же чоловік, а піддався бісові безконтрольності, в безвість якусь потягло, на волю стихії...

І все ж отой біс і тут не згинув, не до кінця зацух, час від часу торкав тебе пустотливо: все ж таки здорово, мовляв, вийшло! Пуститись отак в мрійну неміряну голубині! Погнав, погнав і перепливав! Запорожці колись байдаками по морю до турка добувалися в гості, ну, а ти без візи по індійських озерах навимаши поганяв. Відповідати? Та то вже потилицю готуй, боки підставляй. Таке безкарно не проходить... Дихнув роздоллям, помірjався силою, з стихією, загадковістю, а тепер поміряєшся з тим, що за таке по інструкції сов'єт-експерту належить...

Ніч була довга, думалось, що й сонце не зійде, а воно зійшло! Таке ж, як і в нас: ясне. Просто із-за куща викотилось, купою червоного вогню-жару росте, росте, верхній край уже блиску набуває... А раніше не помічав, а тут чомусь помітив, відчув, яка це подія — схід сонця, з'ява світила після ночі... Вперше зрозумів, чому вони моляться йому, чому кланяються на схід сонця... Самому захотілося вклонитись світилові, привітати день... Зоставили ми свій курінь і дотіле вогнище, ведуть мене мої друзі кудись в обхід озера. Ватаг старий цibaє поперед мене, ноги худючі, ребра випирають, шкіра пропечена, аж лущиться, а він їде собі, ще й сітку на ходу плете і щось мугиче на своєму хінді. Бачив я людину за всяких обставин, люблю дивитись на нашого брата металурга, на якого-небудь вальцювальника, що стоїть на своєму робочому місці, на узвишші, в цупкій своїй роботі, чорним потом блищить, а біля ніг у нього мчать розпечені червоні гадюки, а він їх мовби злегка, мовби забавляючись, своїми щипцями — раз! і перекинував, мов який-небудь факір, приборкувач зміїв. Знає металург, як там стояти. Які там треба мати нерви, який зір, який слух музикальний треба мати, щоб здобутись на оту досконалість кожного жесту, на оту видиму легкість у роботі. Десять, п'ятнадцять хвилин всього там стоїш, більше не вистоїш, але як він стоїть! Яка виробляється гідність у кожному його трудовому жесті! То людина, на яку можна задивитись. Але й ватаг оцей голоногий, що так легко поруч тебе ступає і на ходу сітку плете, до ліктя зміло намотує і ще й наспівує, — це теж людина, на яку задивитись можна!

По заболоченій місцевості йдемо, і знов поміж гадюками, по намулинах, поміж купами мурашників величезних, — в житті я не бачив таких!.. Протоки, ручайки якісь перебродимо, аж поки, на решті, зустрічемо їх — наших!

В кого радість, в кого лють на обличчях.

— Ось він, герой! Всю масовку нам зіпсував! — кричить на мене одна, що її чоловік весь час панькав, біля кожного Будди фотоапаратом своїм увічнював. — Цілу ніч через нього не спали, з факелами розшукували!..

— Та ти хоч знаєш, де ти був? — присікся до мене один із наших начальників. — Ти ж забрався... аж до племен! Там уже племена!

Я щиро почував свою вину, вибачався, як міг, бо справді вийшло так, що вчинив я перед товаришами, мов останній егоїст... Заради мене було залишено один з автобусів, людей стільки не відпочило, на роботу поспізнавались, бо що там і робота, коли такий випадок, коли ти пропав.

Роздратованість свою довго не могли погамувати. Збори скликали того ж дня: відправити в Союз і кришка, наполягав той, що все кричав про племена. Як Таратуту, як того нашого вітчизняного бакшишника.

— Але то ж бакшишник! То ж хапуга! — стали заперечувати інші.

— А Іван зміцнював дружбу з племенами, — переводив хтось на жарт.

Мусив перед усіма вибачитись. Бо хоч як хотілось додому, але ж із плямою повертатись... ні!

Зрештою, вступились за мене товариші. Завдяки їм зостався я в колективі.

І того ж дня біля мартена стояв.

Думаючи про нічну свою пригоду, зрозумів я одне: не можна будувати життя на підозрах та недовірі, не можна жити на догмах ненависті. Живе в людях щось вище за це — потреба єдності, підтримки, братерства.

Щоправда, начальник той, казенна душа, догматик нещасний, не вдовольнившись тим, що я слово дав зборам, ще і в конторку до себе викликав, при щільно зачинених дверях сказав:

— Пиши!

— Що писати?

— З якою метою попав до племен... І ще пиши — що ніколи більше це не повториться... Що все виконуватимеш — від і до!

Не став я писати. Та міг би він цього й не вимагати від мене, міг би на совість повірити, до того ж іще й земляк — наш, запорізький... Мусив би збагнути, що й так я тієї ночі ніколи і ні перед ким не забуду — ні перед собою, ні перед товаришами, ні перед тими нічними людьми, що прихистили мене на озері й відкрили мені щось таке, що зостанеться зі мною на все життя.

Посеред протоки, посеред зоряного плеса човен темніє, а в ньому — зсутулена постать: дід Нечуйвітер, старий металург, пильнує свої ятері. По документах, як і раніше, Лобода Ізот, а тут став Нечуйвітер. І в Будинку металургів, і приїжджі горожани знають його під цим іменем: дід Нечуйвітер, гроза браконьєрів, громадський доглядач Скарбного. Ті, що приїздять сюди рибу глушити або ловити її під час нересту, остерігаються Нечуйвітра. Не має страху старий перед ними, сам насакує на цілі ватаги лобуряк, і вони змушені перед ним відступати.

Всі ці урочища, плавні, угіддя мовби належать йому, мовби повновладні його володіння, кимось йому відписані, від когось заповідані в спадщину. Хто вперше опиниться тут, блукатиме, не знаючи, Скарбне це перед ним, чи Самарчук, чи Вовча, чи якісь інші протоки; чаруватимуть і відлякуватимуть його заводи з мальовничими берегами, лимани, болітця, озера, очеретами зарослі такими густими, що й човном не проб'єшся. За ними знову піде ліс, а між лісом знову петляє невідома якась річка, темна від глибини та від того, що вода її настояна на корінні, та на всякому водяному зіллі, що кисне в ній протягом літа; місцями дерева лежать, зламані бурею й повалені з листям аж на середину річки. Наче й не глибоко, а сягни наїдовшим веслом — дна не дістанеш.

Нечуйвітер має звичку до схід сонця вставати, коли на цих водах ще стеляться сиві тумани і всюди по низинах роса, як вода, тоді саме час всяке цілюще зілля збирати. В Будинку металургів Нечуйвітер не одному недужому допоміг, знає, де які трави та корінці найти... Тайни природи, вони всюди, мовляв, тільки розпізнати їх зумій. Але неодмінно збирати їх треба до схід сонця, коли зілля ще в росі, воно тоді чисте, стерильне, як кажуть медики... А от корінці, то їх теж викопуй так, щоб сонця не бачили. Викопав і одразу в мішок, і на темне горище, і ні в якому разі не мити. Бо як перемиєш, всю силу з кореня змиєш; природа має свої закони, адже ж і курча не вилупиться з яйця, коли його перед тим помити... Глянеш — незавидна травичка, а в ній сила, і ймення хтось дав їй цар-дуб, або цар-трава. Був такий знаючий чоловік, що від нього Нечуйвітер начувся цих тайн: чоловіка нема, а наука зосталась.

Вночі тихо-тихо в його, Нечуйвітрових, володіннях. Десь аж за третім лісом зрідка почується стукіт чиєїсь моторки, простуко-че й затихне; і лише коли понаїжджають горожани в суботу, тоді вся плавня співає,— життя без пісні, хіба ж то було б життя? Пливеш собі човном і чуєш, як і пісня пливе, то вигониться вгору, то, розлітавшись, далеко стелється серед лунких вод, поволі тане, гасне...

Там, де незвичний заблукався б, Нечуйвітер і вночі пройде — хоч і з зав'язаними очима. Нема для нього тут невідомості, кожен закрут річки, найменшу заводь він будь-коли впізнає, кожне повалене дерево в річці йому як знак, як товариш.

Яка-небудь компанія, перш ніж розкидати по лісу консервні бляшанки або порожніми пляшками ціляти в стовбур дерева, деколи таки озирнеться, чи не видно десь поблизу діда Нечуйвітра, громадського доглядача усіх цих угідь Скарбного. Прийде, нагримає, насоромить. І не тому, що доглядач, а душа болить дивитись, як варвар сучасний нищить, запаскуджує світ цієї краси... Там, де під час окупації було вирубано частину дубів, тепер насаджено молодий дубняк, а біля дубочків акацію в ролі підгонича, щоб заставляла їх швидше рости. З підгоничем дубці добре піднялися, дід Нечуйвітер власноручно написав і поставив біля тих насаджень охоронну табличку: «Хто посадить, того і в нуки згадають...»

Та не тільки ж браконьєри знають сюди дорогу. Приїжджають і такі, як Баглаєве товариство сьгодні, славні, дорогі йому люди. Поспівали, нагомонілися та й вони притихли, і вогнище їх не пригасло, і опівнічні роси вже, мабуть, упали на їхні рюкзаки. Повкладалися, видно, послули, тільки двоє отих закоханих ще на березі бовваніють. Сидять, посхилялись головами, притулившись одне до одного, над тихими водами Скарбного. Ім, закоханим, ніч без сну, їхні зорі не сплять.

Сидить у човні посеред води старий Нечуйвітер, жде улову в свої ятері чи, може, куняє. Ні, не куняє він, думки, наче сні, снуються старому. Молодим себе бачить, парубком буйночубим на бронепоїзді у степах. На одному з тих червоних пролетарських бронепоїздів, що клас його сам собі викував за муром заводським. Яке сонце тоді йому світило, який світ стелився навкруги! Ганявся за тими, що й Катратий Ягор кучерував у них на тачанці,— аж потім, пізніше, домна їх обох помирила... Зводили разом і третю, й четверту, скільки металу країні дали... Коли чистка на всіх була по заводах, підбирались і до Ягора, Ізот за нього тоді вступився. Зате ж друзяка Ягор його й тепер не забув, днями провідав; посиділи разом у скарбнянському курені, погомоніли про давнє (ох і хлюсти ж були в Махна!.. А де ділись? Як димом зійшли); Препірного ще згадали, що позаторік помер від тієї хвороби, що ніякої цар-трави від неї нема, а якби хто знайшов — золотий пам'ятник був би тому.

Снується й снується всяке. Ніхто в наш галопний час серед шарпанини життя, з його карколомним темпом не передумає стільки дум, як нічні сторожі. Коли земля засинає, і згасає вир денних клопотів, і дипломовані філософи вже сплять,— сторожі, ці невідомі нічні мислителі, заступають на свої вахти, виходять в океани своїх роздумів, і зорі задають їм свої вічні запитання.

Молоді допитуються: в чому щастя? Яке воно, щастя? Вимагають, як стипендії: щастя дайте! Якби ж його можна було виловити в оці ятері та й подати вам... Згадалося знову Баглаєве товариство, біля чийого вогнища щойно сидів,— совісні люди, такі стають лицарями праці й життя. А які лицарі з вас? Які — час майстрів? Всі, хто буває на Скарбному, діляться для Нечуйів ра ча майстрів і браконьєрів. «Той мурує, той руйнує...» До останніх причисляє і сина свого. Чому він такий? І як же воно вийшло так, що трудяга невсипущий та виховав браконьєра? Послухай його, все він робить ніби для кращого: собор треба знести, бо заважає збудувати ринок для трудящих... Тумани — вони комарів розводять... На все в нього, в нищителя, готове пояснення, та ще яке! Чи це все немиче в житті? Як на дерево — шашіль, на метал — корозія, на пшеницю — кукуль, може, так насупроти майстра мусить бути і свій браконьєр? Так було завжди, але чи завжди так буде? Невже всюди, де йде будівник, повинен іти невідлучно, як тінь, і руйнач? В голові ще самі треньки-бреньки, а він спішить мерщій знести старе, розкорчувати, розчистити місце під якийсь невідомий об'єкт. «Таке життя, тату, що треба в нього пробоем іти, живоухатом! Тільки тоді чогось досягнеш...» І йде. Та все чомусь з корчування починає... А кинеш у небуття батьківське, сину, то й власне життя безплідно впаде, заглухне в тебе ж біля ніг... Каліка той, хто не здатен предківщиною дорожити. Людині дано пам'ять, що сягає у віки, тому вона й людина...

Докотилася чутка до Нечуйвітра, нібито син його скоро має піти на підвищення. Буває, що такі далеко йдуть. «Не беріть його,— самі губи шепочуть, ніби застерігають когось.— Не беріть, не беріть, хоча й з мого роду він!..— Сам не помічає старий, як уже звертається цим шепотом до берегів, до темних глибин, де риба дримає.— Бо, як візьмете, він вам не один собор знесе, не одне таке смердюче море збудує, що й ради потім не дасте...» І все ж хотів би бачити його. Хотів би, щоб дитячком ласкавим прибіг чи юнаком-завзятцем, вернувся веселим заводським Володькою, яким його знали на металургійному... Іде і внуків приводить і каже: «Знайомтеся з внуками, тату... Відтепер до нас перейдете жити, заберу вас звідціль...» Чи, може, ще й прийде колись? І знову само шепочеться кудись до берегів, до темних урочищ Скарбного: «Дорожіть днем — ось що я вам скажу, молоді! Дорожіть миттю, секундою! Живе не той, хто чадить.. Живе — хто іскрить! Живіть так, молоді, щоб встигли залишити слід після себе путящий... Знайте, що всі ми станемо перед судом будучини, а перед тим судом ніякий Чінгісхан, ні Тамерлан, ніякий найбільший руйнач не переважить посліднього муляра... Зоставте ж слід... Не бляшанку з-під шпротів, покинуту на Скарбному, не купу сміття, а таке, щоб людей радувало — близьких і далеких... Дорожіть, дорожіть миттю, синочки! Бо ГЕСи плануються, все на світі планується — не планується одна тільки смерть».

Він знову стихає, схиливши голову на груди, наче спить, але він не спить. В його віці люди вже мало сплять. Насувається небуття, вічна розлука, а все ж йому, Нечуйвітрові, іноді здається, що й звідти він, знатуживши силу останню, колись знову повернеться в цю дійсність, до цього Скарбного, до зілля, до вод, повернеться, щоб ганяти браконьєрів підлих та щоб подивитись ще раз хоч зоддалеки на свого заводського Титана, на собор зачіплянський, на буре небо над містом. То його небо! То його він таким витворив бурим, бо домни він ставив і мартени, металу ви-

плавив ріки не менші, як оце Скарбне. І якщо настане час назавжди йому попроситись, сказати усім: кидая домни вам, Скарбне покидаю у спадщину, то заповість поховати себе не там, де їхній богадільні місце відведено, а на найвищій з могил степових, хай з одного боку дуби Скарбного зелено шумлять йому, а з-над Дніпра височать списи рідних труб заводських... Щоб і звідти їх бачити міг... А що буде там? І чи буде? Чи той світ небуття, те безмежжя, до якого долучишся, то тільки холод, холод і тьма?

Машина якась загуркотіла в лісі і стихла,— хтось пізній приїхав. Закохані все ще сидять на березі, чути сміх Ельчин, певне, щось веселе розповідає дівчині Баглай-молодший.

В думках Нечуйвітрові чомусь зринає почуте сьогодні від студента біля вогнища про той звичай далеких островитян. Десь то в Океанії, на якомусь острові було... Коли висадилися колонізатори на той острів, то сили їхні і сили туземців були нерівні, перевагу зброя давала — в прийшлих уже вогнепальна, а в островитян тільки старовинні бамбукові списи... І ось навіть тоді, коли видно було захисникам квітучого острова, що загин неминучий, змоглися вони на останнє, усім племенем вийшли на той свій передсмертний бій,— священним він зветься по-їхньому... Побачили завоювники перед собою видовище трагічно-яскраве, буйне, як сонячне свято весни: назустріч їхнім мушкетам та гарматам рухався з самими списками святоково вбраний натовп чоловіків, жінок, дітей, всі вони були в рясних мальовничих одягах, виблискували прикрасами, ішли з ритуальними танцями, співаючи у священнім бунтівливім екстазі найкращих своїх пісень. Без почуття страху ішли на той герць, захищаючись від навали вогнепальників єдиним, що в них зосталось,— спалахом краси!

«Ото були люди»,— думає Нечуйвітер, і враз вогняним списом пронизало йому груди, все небо спалахнуло криваво, і в подиві страшного болю старий відчув, як важко поринає у якийсь червоний в'язкий туман...

Весло вислизнуло у воду, а все — як раніш... Закохана пара бовваніє на березі, сидить, обійнявшись, а перед закоханими наяву творяться чари: зоряна вода... Човен тихо, безплескітно проплив... Закунялий рибалка темніє на нім, мов маняк. Здається, Нечуйвітер. Окликнули. Не відгукнувся.

— Не чує,— всміхнулася Елька.— Справді Нечуйвітер...

Далі човен поплив, вільно, без весла, течія сама лагідно понесла його, щоб згодом десь винести на плеса відкриті, розкішно озагравлені вогнями заводів... Широчінь, воля... Десь аж уранці, при світлі могутньої ранкової зорі, що на півнеба розкине багрянні свої вітрила, дніпровські рибалки випадково натраплять на цей безвесельний, блукаючий човен-стародуб... Натраплять, і здивовані побачать, що не порожняком по течії він повільно мандрує: несе й господаря кудись свого згаслого, сиве, мудрочоло чиєсь життя... Виловлять, оповістять і цілим заводом ховатимуть ветерана, за вимогою робітників назовуть його іменем заводський профілакторій, а поки що, розкинувшись горілиць, пливе Нечуйвітер в безгомінні ночі, в найніжніших на світі серпанкових туманах свого Скарбного... Назустріч синові пливе старий металург, назустріч місту, заводам, загравищам домен своїх, назустріч тим ніколи не згасаючим чорним соборам свого життя! По водах багряних, під небо багряне, у вировищах бурих димів заводських, що, поволи наближаючись, огортають, окутують його в багрянцю вічності. В ній, в тій багрянці, і відпливе. До берегів незнаних, в останню найтаємничішу подорож, з якої ніхто ще не вертався.

Ця компанія була з тих, що виходять з ресторану останніми.
— З тонучого корабля вони виходили останніми — так колись напишуть про нас,— сказала іржавоволоса.

Після духоти й важких випарів ресторану повітря вулиці сп'янило їх мовби ще дужче. Іржавоволоса похитувалась на своїх шпильках. Струнконога, висока, вона схилилась Таратуті на плече:

— Дай сигарету.

— Бой,— обернувся Таратута до одного з компанії, майже підлітка: — Ти чув? Дама бажає сигарету.

Хлоп'як миттю висмикнув з кишені пачку «Шипки», з готовністю подав:

— Прошу, Жанно...

— Мій перший чоловік,— сказала іржавоволоса, мляво несучи сигарету до губів,— Лобода Володимир Ізотович називав мене навіть «Жаннуся»... Він був іноді вельми сентиментальний. Як і належить першому...

— То перший, а хто ж останній? — запитав мордатий лобур з засуканими рукавами. Постать виразиста: кругла голова низько всаджена в плечі. На лобі язичок чуба прилип. На волохатій руці фіолетове серце, пронизане стрілою.— Жаль, що в нашому місті нема академіків,— зауважив він.— Бути б тобі, Жанно, ще й вдовою академіка.

— Куди ж підемо? — сказала друга, така ж висока й довгонога, але не рудо-іржава, а до блиску чорна, з чорними віями, із східним, штучно наведеним, як у гейші, розрізом очей.

— На проспект, дружинників лякати,— запропонував Таратута.

— Я не люблю проспект, — вередливо сказала іржавоволоса.— Неон псує колір обличчя. Хочу до Дніпра. Я буду купатись!

— Нічні купання — це корисно,— сказав мордань. Поправивши транзистор, повішений через плече, він взяв гейшу під руку.

Всі повагом побрели проспектом униз. Неони кидали на них з вітрин своє синє примарне світло. З «Вікна сатири» хтось сварився піднятою пляшкою.

— Ні, тільки не це,— вигукнула гейша, зупиняючись перед «Вікном сатири». Серед розмальованих тушшю п'янюг та хуліганів наклеєно фотографію якоїсь молодої розкудленої дівчини, що її, видно, було клацнуто апаратом у витверезнику.— Нещасна! Наклеять, ще й підпишуть: тунейдка, без певних занять. Всьому місту на глум.

— Вони ж не напишуть,— додала Жанна,— чого я від свого відповідального Лободи втекла! Що все життя він мені зіпсував! Весняну мою душу спустошив!.

— Ходімте звідси,— стривожено заговорила гейша, інстинктивно затуляючи рукою обличчя: їй, видно, здалося, що її теж можуть отут зараз сфотографувати, щоб завтра виставити на проспекті серед спекулянтів, п'янюг...

— Не бійся, Еро,— заспокоїв гейшу мордатий.— Сеньйор з тобою.

Далі побрели. Ішли ходою розм'явлених і знудьгованих. Позаду них пленталась ще якась компанія запізнілих блукачів. Компанія голосно відзначала струнконогість Таратутиних супутниць, аж поки він обернувся:

— Ви жадаєте конфлікту, громадяни? Будьте обережні: я контужений.

А пикатий його приятель дав додаткові пояснення:

— У нас сьогодні свято. Відзначаємо двомісячний ювілей повернення одного з нас звідти, де дюдя. Де під носами в таких

шмаркачів, як ви, замерзає. Отже, не псуйте нам цієї шикарної неоновної ночі. Раджу зберігати дистанцію.

Компанія після цього без спротиву відстала, можливо, дехто з них навіть упізнав у низьков'язому знаменитого Обруча. Обруч цей справді недавно тільки повернувся з «рідних» йому, як він казав, «багатих копалинами колимських країв». З шлакоблокового взято його було — на шлакоблоковий і повернувся.

— А що ж Вітя мовчить? — сказала Ера. — Це ж на його честь був банкет!

— Бой, твоя заслуга, — Таратута обійняв важкою рукою свого боя. — Першу получку обмити — це з твого боку, чесно. Вважай, що сьогодні ми тебе висвятили в доросле товариство.

— Вітю, ти вже дорослий? — зареготала, глянувши на юного арматурника, Жанна. — Ти більше не фабзаєць? І вже, мабуть, шукаєш жіночої любові?

— Але перед тим ти мусиш прослухати лекцію мого чоловіка, — усміхнулась чорнява гейша. — Лекції про любов — це його козирний туз. Читає — заслухаєшся! Старушки-пенсіонерки плачуть.

— Оригінально, — сказав Обруч. — Доки шановний лектор десь навчає трудящих, як треба кохати, юна пані лекторова, наша чудова Ера, коротає вечір у ресторані, в прийомному і цілком трудовлаштованому товаристві... Кожному своє, як сказав філософ.

— Нікого він там не навчає, — зауважив Таратута. — Цитатам про любов більше не вірять. Відтарабанив своє, зірвав монету і зараз спить міцним сном командировочного.

— Бідний мій лекторе, — впала в сантимент гейша. — Десь ти в районнім готелі... районів блощиці тебе кусають... Дорогосенький мій! Всім читаєш лекції про кохання, а сам кохати так і не навчився! Так і вмереш, не знаючи, що це воно, таке!... — і, розхитуючи стегнами на ходу, вона вже декламувала: — «Осінь була. Сіявся нудний атомний дощ. Двоє сиділо на ганку, згадуючи далекі доатомні весни...» Так починатимуться колись атомні романи. — І, зупинившись, вигукнула: — Невже оці прекрасні ночі уже останні? Невже для майбутніх здегенерованих поколінь ми тільки... античність?

Електричний годинник на розі показував їм пізній час. Іржавоволоса в нападі цікавості стала допитуватись у Таратуту, за що його з Індії достроково відправили в Союз.

— Казано ж тобі, — пояснив Обруч за приятеля, — всього й гріха, що чорношкірих дівчат у готель приводив...

— А чорношкірі кращі за нас? Скажи, кращі?

Увагу їхню привернула вітрина ательє для молодожонів. На крохмалена шлюбна сукня серпанковою піною пухириться на манекені...

— В білому такому платті — під вінець! — вигукнула колишня Лободина. — Мрія моя була... І щоб уночі, при свічках, з музикою органа... В Ризі я чула орган у соборі. Це таке... Таке... Нічого в житті кращого не чула. Нічого кращого не почую. Фуги Баха! Вкрадь мене, Таратуту! Повези, повинчаймося у соборі!

— Горобці там вінчаються, — прогук Таратута. — До того ж ти розвідна. А розвідних не вінчають.

Обруч зауважив, що взагалі не розуміє, як той собор досі не розвалено. Небагато ж треба — ящик тротилу... А Таратута танки згадав. Було ж, мовляв, одразу після війни, хлопці-танкісти вміли ночами промишляти. Поїдуть з міста ніби нічні маневри, кранничку сільську при дорозі танк ніби ненароком зачепить плечем і — вгощайся, братва, є що випити й закусити.

— Сам вигадав? — посміхнулася Жанна.

Таратута тільки гримасу скорчив: як хочеш, мовляв, вір чи не вір. І, розглядаючи вітрину, по-дружньому допитував боя:

— Вітю, друже зелений, скажи, кортить тобі коли-небудь отак... підійти й по вітрині трахнути чим-небудь важеньким?

— Навіщо? — здивувався підліток.

— А так. Щоб раз! — і на друзки!.. Невже не кортить?

— Ні.

— Тоді нема в тобі отого... ферменту свободи, — сказав Обруч татуйований. — Обсолютної свободи. Теля ти ще.

— Не лайся, — ображено наїжнився хлопець.

— Це по-дружньому. Людину, яку не поважаю, матом ніколи не обкладаю. Пробач лідерові.

— Лідере, в тебе важкий характер, — зауважила Ера.

— Не заперечую. Як писав один у заяві до свого заводського колективу: «Оскільки в мене дуже поганий характер і я не зможу житися з сусідами по камері, то прошу взяти мене на руки...»

Біля кінотеатру їхню компанію відтиснув убік потік людей, що саме висипали з останнього сеансу. Збуджений натовп схвилювано плив мимо них. Здебільшого молодь: чимало, мабуть, було тут і їхніх заводських, і «бой» мимоволі відступив під дерево в тінь, видно, не хотів, щоб його впізнали в п'яній компанії. Якісь дівчата-робітниці, проходячи, ділилися враженнями від фільму, в їхніх очах ще блищали сльози, а з театру валом валили інші, розсипалися навсіді по малолюдному вже проспекту. Обруч, поклавши дамам своїм руки на плечі, стояв між красунями в недбалій позі й, пропускаючи натовп, гомонів майже розчулено про те, як багато на світі людей, що не сиділи по камерах, не почували вартового за плечем, не слухали вироків собі...

Сплив натовп, Вітя знову висунувся з тіні, блідий від випито-го, синявий від неону. Висунувся і за мить знову позадкував, бо неподалік саме проходили дружинники, серед них двоє дівчат, здається, їхніх, арматурниць. Ступають розмірено, поважно, трохи навіть хизуючись своїми червоними пов'язками. Обдавши Обручеву компанію враз посуворілими поглядами, дружинниці пройшли з рівним перестуком каблучків, за ними, ще суворіші, продефілювали хлопці-дружинники у напрасованих штанах, і Обруч знову заговорив про те, що це ж просто іділія, заводські хранителі порядку, вони навіть і не уявляють, скільки похмурих пропеклих криміналістів зараз вкуплюються десь на нарах після відбою по режимних своїх таборах.

Вітя запитав, чи правда, що блатняк свого нізащо не зрадить і що багато серед них безстрашних.

— А перед ким страх? — скривився мордань. — Нема бога, крім кодексу! Під статтю тільки не попадайся...

Коло вітрини гастронома до них ув'язався ще якийсь один, нестрижений, неголений, у пом'ятому береті. Він хоч і не був Обручевим знайомим, проте одразу назвав його другом, показував жмуток грошей, затиснутих у кулаці, і все допитувався, де ще можна випити, дарма що ледве на ногах тримався.

— Ти хто? — визирівся на нього Обруч. — Лягавий? Чи хто?

— Міг би великим бути, — мимрив той. — А так ніхто. Такий, як і ви.

Лекторова запитала нервово:

— А хто ж ми, по-вашому?

— Дикі коні доби, — мовби тверезіючи, казав незнайомець. — Худоба, що починає ревіти перед затемненням сонця... Але в нас розвинена інтуїція долі... Інтуїція неминучого і незабарного кінця...

— О! Та ти мудрець! — вигукнув Обруч. — А я вважав, що ти рядовий примітивний калимник, який не встигає пропивати свої хабарі. Спец по телевізорах абощо.

— Вмію й телевізори... І приймачі всіх систем... Все на світі ремонтую. І знаю, що ніколи не відремонтую до кінця... Реставрую навіть собори... Це мій коронний номер: реставратор-верхолаз.

— Так це ж цікаво! — вигукнула Ера. — Це ви аж там, на шпильях? Звідти, мабуть, такі краєвиди?

— На сто миль навкруги... Все бачу... де крадуть... Де юшки браконьєри їдять... За горизонти буднів кидаю з верхотури погляд...

— А в душу? В глибину душі можете зазирнути? — ущипливо запитала Жанна.

— Туди — ні. Туди не дано нікому. В ядро атома зазирнули, в космос вирвались, нафту тягнем з десятих горизонтів... А в надра душі — ніхто! Морок! Тьма бездонна! Лише щось мерехтить тайнами, загадками вічними...

— Та ти що — псих? — уважно приглядався до верхолаза Обруч. — Може, ти з Ігрени, з психолікарні втік?

— Я вас боюсь! — відсахнулась Ера.

— Не бійсь, — заспокоїв Обруч. — Коли що, я одразу погамую. Сам збираюся з кийком на Ігрень буйних гамувати. За це там нібито добре платять.

Таратута зміряв верхолаза підозрілим поглядом:

— А ти часом не контужений? Може, ти з собору падав?

— Всі ви контужені... — оглянув компанію верхолаз. — Може, і я... На війні не був, але життя завдало мені контузії... Так де ж все-таки випити?

І знову з'явився жмуток грошей у кулаці. Жмуток, видно, справив враження на Таратуту, і він згадав, що на вокзалі ресторан працює круглодобово.

— Запрошую, — сказав верхолаз, і всі разом похилили на вокзал.

Проте до ресторану не дійшли. На привокзальнім майдані увагу Жанны привернула нова-новісінька «Волга» вишневого кольору, антена стирчала нікельована, — Жанна ради розваги бренькнула по ній. В машині нікого. Таратута товстим пальцем з каблучкою натиснув кнопку дверцят, і вони легко, мовби самі собою, відчинились. Ключик стирчав на місці, радіо тихенько гомоніло, господар, видно, лиш на хвилину залишив свій лімузин, побіг на перон когось зустрічати.

— Роззява, забув і ключі, — взявся за ключик Таратута. — Що йому за це зробити?

Жанну першою шурхнула в машину:

— На пляж! Купатись! За кермо, Таратуте!

Похапцем, із здавленим реготом всі стали втискуватись у машину, верхолаз теж поліз, зоп'яну плюхнувся котрійсь із жінок на коліна, його обурено затовкли в куток. Не сідав тільки Вітябой. Він стояв зовсім блідий, наляканий їхньою витівкою.

— Вітю, давай мерщій! — почувся з машини Ерин голос. — Всі вмістимось! Я на коліна тебе візьму.

Хлоп'як не зрушував з місця. Вирячені, виразисті очі його повнилились жахом.

— Ну? — визирнув з водійського місця Таратута.

— Оглух, чи що? — грізно кинув Обруч через Таратутине плече.

— Не сяду! — позадкував хлопець і, ніби відброняючись, навіть руками відмахнувся: — Не сяду! Не сяду!!

І кинувся, наче в безтямі, від машини навтьокі.

Бачили тієї ночі вишневу «Волгу» в заводському районі, де вона гасала по темних завулках, перескакувала через трамвайні колії, потім на скаженій швидкості помчала через міст на лівий, шурхнула під віадук, де ледве не збила припізнілого велосипедиста. Промчала по набережній до водної станції, зробила там безтямне п'яне коло і, не зупиняючись, повернула кудись на селища. Буде ще потім їй на путі готика тополь, верби плакучі десь на греблі і хлопці та дівчата під вербами, — парочки стояли пообіймавшись, як у вісімнадцятому сторіччі... Закохані сахались, зату-

лялись від світла фар, а машина, вдаривши на них бензиновим чадом, летіла скажено далі, через заводські переїзди кудись у бік шлакових звалищ.

— Жени! Жени! — чулося в машині жіноче, майже істеричне.

— Куди?

— У степ! Де коні іржуть!

— Бери від життя, що можеш! Так мене мій Лобода вчив! Пробоєм! Живохватом!

Жанна зірвала фіранку, висунула руку з машини, там залопотіло біле на вітрі.

— Ні, це не прапор капітуляції, — шаленіла вона, божеволіючи від лету. — Це прапор війни з нудьгою!

— Мчи! — підхопила в нестямі Ера. — В безвість! В абсолютну свободу!

Верхолаз торсав Таратуту за плече:

— Дай поведу. Дам сто миль!

Таратута рухом плеча скидав з себе його руку:

— Відчепись, бо викину.

— Сто двадцять дам...

Занесло у якийсь глухий кут: шлакові звалища, заводські відстійники, кислотами смердить. Довелось зупинитись. Таратута з Обручем вийшли, стали роззиратись, про щось радилися стиснено.

— Куди ви мене завезли? — заскімлила гейша в машині. — Що мені свекруха скаже? Чому я з вами? Чому я така? Хіба я знаю. — Вона злякано щось шукала очима в темряві, в химерних накопиченнях ночі, до чогось прислухалася. — Невже тільки й зостанеться чорний хаос, холод, мертві каньйони замість гомінливих чудесних міст...

— Годі тобі, розвела! — перебила Жанна, розпатлавшись зовсім. — Я вірю в світовий порятунок. Знайдуться лицарі, що нас порятують... Невже не прийдуть такі?

— Ніхто не прийде, — буркнув верхолаз. — Ми замикаємо цикл. З пітекантропа вийшли, пройшли свій шлях і зникаємо, поглинуті вічністю. Вичерпали себе... Ні, краще було б народитись в палеозої, на мамонтів полювати...

І вже вони й мамонтів бачать на шлакових звалищах. Тіні велетнів прадавніх, вони в химерностях ночі пасуться, вершечки якихось кушів — кусь! кусь! — і нема. А з-за обрію, з глибини ночі пізній місяць натужно вилазить. Виліз, застряв над горизонтом — червоний, великий, злий. Не місяць закоханих. Чогось трижовного знак.

— Веселоців! Я прагну веселоців! — заверещала Жанна, перемагаючи моторошність і ляк, що з'явилися у цім запустінні. — Таратуте, Обручі! Ідіть сюди! — гукнула двом тіням. — Нам страшно!

Ті знову сіли в машину, дали задній хід, вибираючись з тупика.

— До собору! — подав ідею верхолаз. — Я вам покажу висоту.

Пропозиція всім сподобалась. Хотілося нових розваг, лементу, гвалту, хотілось розбурхати селище, мчати кудись, у всьому дати собі волю... Затиснутий жінками верхолаз, дістаючи від них стусани, все нишпорив рукою десь у кишені чохла.

— О! Та тут ще й запаси! — вигукнув він. — Пляшка гальмівної рідини!

Обруч вихопив у нього пляшку, присвітив:

— Коньяк!

Розкуркувавши, стали дудлити просто з пляшки, дали й жінкам по ковтку. Всіх обійняли буйнощі.

— До собору! До собору! — верескнула Жанна. — Замолимо гріхи!

Незабаром машина вже мчала по Широкій. Дерева тут порозростались, сходились зеленим тунелем, машина летіла крізь нього, місяць тільки прогулював збоку крізь гілля червоним клубком і був на чорному небі якийсь зовсім зловісний.

Вискочивши на майдан, «Волга» зупинилась перед собором. Компанія висипала з машини.

— Зараз відкрию перед вами врата,— сказав верхолаз і, повтузившись біля замка, справді відімкнув, широко розчахнув важкі двері.

Компанія ввалилася до собору. Жінки злякано роззиралися в приємках.

— Де ж орган?

Обруч ввімкнув свій транзистор, і вперше за всю історію храму під високим склепінням його дико ударив джаз. Лунко було якоюсь моторошною лункістю порожнечі, присмерки ожили, закрутилися круговертю.

— Ой, там щось є! — скрикнула Ера, тулячись до Обруча і вдивляючись в темряву.— Звір! Звіринець якийсь!

Призвичаївшись до темряви, всі тепер помітили, як звідусіль вепрячі голови шкиряться зі стін, ворущать іклами.

— Тікаймо звідси! Я боюсь! — хапалася Ера за Обруча, а він, підступивши до найближчого вепра, став гарчати, блазнявато дражнити звіра і ще голоснішої піддав музики джазу.

Таратута, закурюючи, запалив сірника і з присмерків виступила перед ним гола постать, розіп'ята на хресті, у вінку з терниння, в п'яшках крові, що проступала з-під шару пілюки... З висоти центрального купола звисав товстелезний ланцюг, на якому колись висіло панікаділо. Воно зникло давно, а ланцюг зостався, і верхолаз, розчепіривши руки, силкувався тепер дотягтися до нього, щоб поколихатись. Ростом не вдався, кумедно підстрибував, п'явся вгору, але ніяк не міг за ланцюг учепитись, і марні зусилля його розважали всіх, стало ще веселіше. Перший острах зійшов, сутінь не відлякувала, очі й до вепрів призвичаїлись, що тепер скалились з сутіні якось по-домашньому. Ритми джазу кликали до танцю, хотілося божевілья, самозабуття.

Жанна, ніби в випадку буйного веселого казку, скоцюрбившись, затряслася у твісті, хвилику підхопило й інших,— почалась оргія.

Елька з Миколою Баглаєм цієї ночі допізна блукала коло Радуги, по знайомих місцях, по тих багрянцевих кучугурних озерах, що ніколи не гаснуть. На похороні Нечуйвітра побачилася Елька з дядьком Ягором, порозумілись, пообіцяла провідати і ось провідала.

Повертались з Радуги, коли все вже спало навкруги і ніякі тривоги не будили Зачіплянку, і лише коли опинилися біля собору, вдарив з відчинених навісті дверей отой джаз і вереск дикої оргії. Здичавілі пришельці з іншої якоїсь планети вдерлися в собор і верещать там по-мавп'ячому, п'яно регочуть, сквернословлять. Не встиг Микола й згадати давню зачіплянську історію про те, як професор Яворницький вигнав махновців з собору, не встиг подумати й про можливі наслідки свого кроку, тільки встиг кинути Ельці: «Зажди»,— а сам уже в три скоки рвонувся в розчахнуті двері, в оту круговерть дикого, гидкого, цинічного, що опоганувало його прекрасну поему...

Не встигла і Елька затримати його, а може, якби й могла затримати, то не стала б. Чула, як верещання там змовкло одразу, почула голос чужий, налитий ненавистю:

— Чого треба? Одвальной звідси!

І потім бачила, як вилітають з храму, ловлячи сторчаки, якісь розпатлані первісні постаті, чула гидкі вигуки, п'яну, брудну

лайку, потім змигнуло миттєво щось у повітрі, лезом ножа змигнуло з темряви собору, і Єлька отерпла: навпроти Миколи з фінкою хулігана нічного осадисто стояла на порозі чорна, гвалтівна смерть.

Щосили, всім єством закричала до Зачіпланки, до селищ:
— Рятуйте!!!

Коли Єлька підбігла до нього, Микола лежав уже ниць на порозі соборнім. Припавши над ним, чула, як кров клекоче, і в відчаї, в нестямі розпуки белькотіла, ніби вимолюючи життя:

— Я люблю тебе. Люблю! Люблю!

Біля машини зчинилася метушня, знову чулася лайка, мотор не заводився, десь ключ загубили в соборі...

Єльчин скрик підняв на ноги всю Зачіпланку. До ранку ніхто на селищі вже не заснув. Тріщали кущі в садках за тими, що втікали, і тепер це були не садки чарів місячних, серпанкових, не ніч без зла, а ніч переслідування, зціплених зубів, скручених рук...

Відправивши Миколу з каретою швидкої допомоги, зачіпланці не розходились, юрмились гуртом біля собору, облягли його, ждучи приїзду міліції. Мовчали.

Місяць над селищем червонів щербато. Про всі початки і про всі фінали нагадував він.

Жилаві зачіпланські акації ждуть ночами нового цвіту, чиєсь кохання жде сріблястих акацієвих ночей. Щоранку будить селища своїми гудками завод-ветеран, — потужні гудки його десь ніби зглибока йдуть, чимось торкають людей і бентежать. Снує і снує люд заводський свої одвічні дороги — зі змін і на зміни, в денні і нічні. У буднях знов Зачіпланка, у вічному течії їх. Завод, домівка, знову завод. І ніби в незрушності залишається ця буденна стійкість її існування, і є щось незнищенно-витривале у стожильній чіпкості її життя.

Жде Зачіпланка Баглая свого. Матір'ю жде, що зажурено збирає ягоди синові на пиріг з рясних вишень петриківочок, що горять на сонці, всуціль облиті темно-червоним. Жде сліпучістю саги, де безжурно галасає дівтора, всі оці юні Миколіні друзі, що в приймальний день самі несуть йому передачі до заводської лікарні і пишаються ним, вважаючи, що хоч пов'язки дружинницької Микола й не носив, але нема відважнішого за нього серед усіх дружинників заводського району. Часом зустрічає дівтора на лікарнянім подвір'ї дівчину смагляву, Ягорову Єльку в білій хустині. Приходить сумовита, сідає на лавці під липою і годинами так висиджує перед вікнами палат, ждучи, доки Баглаєві дозвлять лікарі піднятися з ліжка і він нарешті вигляне, блідий і знекровлений, до неї з котрогось вікна. Бачитимуть щодня Баглаєву наречену оці бетоновані, розпашілі спекою корпуси лікарні, і сліпучі від сонця вікна палат, приходитиме зрання на вахту своєї любові і в замисленім присмутку ждатиме, ждатиме, скільки доведеться, хоч уже й липа ця запашна відцвіте, хоч і листя вітер із неї обвіє...

Вечорами виходять посидіти на своїй історичній лавці Іван та Вірунька. Дилічною парою сидять під зачіпланськими зорями. Коли заходить між ними мова про Миколу, Баглай-старший не може віднайти пояснення цій драмі, яку він вважає безглуздом, не може стримати обурення: навіть там, серед племен, де він тоді заблукався, ножа ніхто не підняв, а цього вдома дикуни доморощені... Сталь днями й ночами виплавляє завод — хіба ж то на фінські ножі? П'ять ран ножових, одна з них на міліметрі від серця, життя хлопець мало не втратив. Була хірургам робота, могла б виявитись марною, однак молодий організм допоміг. Ну, тепер позашивано рани, заживають потроху...

Іноді допізна засиджується коло двору подружжя Баглаїв. Змі-

нився, за два роки Іван, іншим повернувся, Вірунька почуває це. Надто коли починає розповідати їй про той загадковий, білосніжний Тадж-Махал, що в одному місці оздоблений чорним каменем і той камінь співає. Не кожен почує те диво, але коли вслухатися добре — справді, ледве чутно співає: так той камінь поставлено давніми індійськими майстрами. І досі таємницю їхню не розгадано: чому ж він співає? І вже обоє вслухаються мимоволі і в свій собор, що височить на майдані, тоне верхами в сутіні неба,— часом чи не заспіває він теж, тихо, віддалено?

Мовчить собор.

Не видно облупленості, іржі на банях, ніч скрадає на ньому всі травми часу.

Навколо вирують пристрасті, ламаються списи в щоденних баталіях, що їх ведуть будівничі з браконьєрами, а він стоїть, думає свою одвічну думу. Про що вона? Все тут проходило перед ним, як перед свідком і перед суддею. Ще, здається, недавно рипіли гарби повз нього з снопами, клекотіла революція на цьому майдані соборному, дзвони калатали на сполох, кликали на сходки, на пожежі, то радісно, то тривожно будили передмістя, б'ючи пудовими язиками свою литу, з домішкою срібла мідь... Поглядом болю і туги востаннє дивилися на нього розширені очі дівчат-полонянок, коли їх тисячами гнали мимо собору в Німеччину. Ридання чув, і крики надій, і залізні гуркоти війни, і її, ще страшнішу тишу... Тепер велосипеди нічних змін нечутно обтікають його щодня і щоночі.

Все він бачить і бачив усе. Ярмарки вирували круг нього, яскраво гомоніли, бурунили, буйно сміялись червоним, сивіли шапками, саньми красувались в різьблених оздобах... Чи так уже воно й вищезло все? Чи береже він у собі відгомін життя невмирущого, мигтіння списів запорозьких, різноголосся ярмаркового люду, жарти циганські, чвари прасолів, іржання коней продано-ображених, лосквітний сміх шинкарок щасливих, нічні шепоти закоханих, зоряні обійми й зачаття?.. Повен, повен всього! Темрявою ночі окутаний, зірок дістає шоломами своїх бань крутолобих. А сталь у печах клекоче, і коли плавку дають, шлак за Дніпром виливають, і все небо виповнюється загравною повинню, так що вершечки садків висвітяться карбовано, видні до кожного листочка,— в такий час од світла заводів враз вирине з темряви ночі й собор. І доки багряніє, дихає небо по всьому Наддніпров'ю, стоїть серед заводського селища весь освітлений, парусно-повний і чистий, як тоді, у минувшині, коли вперше тут виник, вичарувався з душі своїх мудрих і дужих майстрів.

1963—1967